

ГОДИШНИК
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAL
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY

ТОМ | VOLUME 107

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS

СОФИЯ · 2024 · SOFIA

ГОДИШНИК
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ANNUAL
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY

ТОМ | VOLUME 107

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
СОФИЯ · 2024 · SOFIA

РЕДКОЛЕГИЯ НА ГСУ-ИФ

Главен редактор: Проф. д-р Надя Манолова-Николова [0000-0001-9203-1864](https://orcid.org/0000-0001-9203-1864)

Проф. д.н. Диляна Ботева [0000-0003-2724-5457](https://orcid.org/0000-0003-2724-5457)

Проф. д.н. Иван Първев [0000-0001-8290-5986](https://orcid.org/0000-0001-8290-5986)

Проф. д.н. Веселин Янчев [0000-0001-5937-497X](https://orcid.org/0000-0001-5937-497X)

Проф. д-р Александър Николов [0000-0003-0358-0488](https://orcid.org/0000-0003-0358-0488)

Проф. д-р Петер Шрайнер, [Universität zu Köln](https://www.uni-koeln.de)

Проф. д-р Хайнрих Шланге-Шьонинген [0000-0003-0854-2413](https://orcid.org/0000-0003-0854-2413)

Проф. д-р Евгения Давидова [0000-0003-1620-7957](https://orcid.org/0000-0003-1620-7957)

Доц. д-р Илия Илиев [0000-0001-5745-7122](https://orcid.org/0000-0001-5745-7122)

Доц. д-р Мария Баръмова [0000-0001-7438-4412](https://orcid.org/0000-0001-7438-4412)

Доц. д-р Борис Стоянов [0009-0004-9403-1947](https://orcid.org/0009-0004-9403-1947)

Доц. д-р Владимир Станев [0000-0002-2226-3632](https://orcid.org/0000-0002-2226-3632)

Доц. д-р Иван Вълчев [0000-0002-9708-1067](https://orcid.org/0000-0002-9708-1067)

Доц. д-р Красимир Кръстев [0000-0002-0881-1110](https://orcid.org/0000-0002-0881-1110)

Доц. д-р Даниел Цийман [0009-0008-1183-3880](https://orcid.org/0009-0008-1183-3880)

Доц. д-р Юсон Джонг [0000-0003-0144-4693](https://orcid.org/0000-0003-0144-4693)

Д-р Диляна Иванова Зиеске [0009-0007-7306-0441](https://orcid.org/0009-0007-7306-0441)

Технически секретар: Андони Андреев [0000-0001-9675-2159](https://orcid.org/0000-0001-9675-2159)

Редактор: Милета Милчева | Предпечат: Андони Андреев

© 2024 Ивайла Попова, Владимир Терзиев, Владимир Станев,
Даниела Ташева, Мира Маркова, Ина Пачаманова,

Надя Манолова-Николова, Александър Москов, Андони Андреев, Елица Ненова

© 2024 Софийски университет „Св. Климент Охридски“ – Исторически факултет

© 2024 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISSN: 1312-9406, e-ISSN: 3033-0262; DOI: 10.60053/GSU.IF

EDITORIAL BOARD OF GSU-IF

Editor-in-Chief: Prof. Nadia Manolova-Nikolova, PhD [0000-0001-9203-1864](https://orcid.org/0000-0001-9203-1864)

Prof. Dilyana Boteva, ScD [0000-0003-2724-5457](https://orcid.org/0000-0003-2724-5457)

Prof. Ivan Parvev, ScD [0000-0001-8290-5986](https://orcid.org/0000-0001-8290-5986)

Prof. Veselin Yanchev, ScD [0000-0001-5937-497X](https://orcid.org/0000-0001-5937-497X)

Prof. Alekander Nikolov, PhD [0000-0003-0358-0488](https://orcid.org/0000-0003-0358-0488)

Prof. Peter Schreiner, Dr. Dr. h. c. mult., [Universität zu Köln](https://www.uni-koeln.de)

Prof. Heinrich Schlange-Schöningen, PhD [0000-0003-0854-2413](https://orcid.org/0000-0003-0854-2413)

Prof. Evguenia Davidova, PhD [0000-0003-1620-7957](https://orcid.org/0000-0003-1620-7957)

Assoc. Prof. Iliya Iliev, PhD [0000-0001-5745-7122](https://orcid.org/0000-0001-5745-7122)

Assoc. Prof. Maria Baramova, PhD [0000-0001-7438-4412](https://orcid.org/0000-0001-7438-4412)

Assoc. Prof. Boris Stoyanov, PhD [0009-0004-9403-1947](https://orcid.org/0009-0004-9403-1947)

Assoc. Prof. Vladimir Stanev, PhD [0000-0002-2226-3632](https://orcid.org/0000-0002-2226-3632)

Assoc. Prof. Ivan Valchev, PhD [0000-0002-9708-1067](https://orcid.org/0000-0002-9708-1067)

Assoc. Prof. Krasimir Krastev, PhD [0000-0002-0881-1110](https://orcid.org/0000-0002-0881-1110)

Assoc. Prof. Daniel Ziemann [0009-0008-1183-3880](https://orcid.org/0009-0008-1183-3880)

Assoc. Prof. Yuson Jung, PhD [0000-0003-0144-4693](https://orcid.org/0000-0003-0144-4693)

Dilyana Ivanova Zieske, PhD [0009-0007-7306-0441](https://orcid.org/0009-0007-7306-0441)

Technical Secretary: Andoni Andreev [0000-0001-9675-2159](https://orcid.org/0000-0001-9675-2159)

Copy editor: Mileta Milcheva | Pre-print: Andoni Andreev

© 2024 Ivayla Popova, Vladimir Terziev, Vladimir Stanev,
Daniela Tasheva, Mira Markova, Ina Pachamanova,
Nadya Manolova-Nikolova, Aleksander Moskov, Andoni Andreev, Elitsa Nenova

© 2024 Sofia University “St. Kliment Ohridski” – Faculty of History

© 2024 St. Kliment Ohridski University Press

ISSN 1312-9406, e-ISSN 3033-0262; DOI 10.60053/GSU-IF

ПРЕДЛАГАНЕ НА ПУБЛИКАЦИИ ЗА ГСУ-ИФ

С изпращането на ръкопис към Годишника авторът изрично декларира, че текстът не е публикуван, или изпратен за публикуване в друго издание, и се съгласява да спазва заложените принципи в Етичния кодекс на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Нарушаването им ще се счита за отказ от сътрудничество между автора и изданието за в бъдеще.

Публикуват се статии и студии с оригинални идеи, разработки и нови факти, както и дискусии, кратки научни съобщения, рецензии на български или на английски език. Не се поощрява подробното представяне в текста на общоизвестни теоретични постановки, понятия или определения, свободно достъпни от други източници. Не се поощряват посочването на литература, която не е релевантна към предложения за публикуване текст, изброяването на литература, която не е ползвана в текста, или самоцитиранията. Предоставен ръкопис, който не отговаря на тематиката на списанието, или не е оформен съгласно Указанията, се отхвърля, без да преминава през процедура на анонимно рецензиране.

За повече информация, моля посетете страницата на ГСУ-ИФ (<https://annual.uni-sofia.bg/index.php/hist/>), или изпратете запитване на адрес gsu@clio.uni-sofia.bg.

SUBMITTING TO GSU-IF

By submitting a manuscript to the Annual, the author expressly declares that the text has not been published, or submitted for publication in another journal, and agrees to comply with the requirements and ethical principles set forth in the Ethical codex of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. Violation of said principles will be considered as a refusal of future cooperation between the author and the Annual.

Articles and studies with original ideas, developments and new facts are published, as well as discussions, short scientific reports, reviews in Bulgarian or in English language. Detailed presentation in the text of commonly known theoretical propositions, concepts or definitions freely available from other sources is not encouraged. Citing literature not relevant to the proposed text, listing literature not used in the text, or self-citations are not encouraged also. A submitted manuscript that does not correspond to the theme of the Annual, or is not formatted according to the Guidelines, is rejected without going through an anonymous review procedure.

For more information, please visit the website of GSU-IF (<https://annual.uni-sofia.bg/index.php/hist/>), or send us an email at gsu@clio.uni-sofia.bg.

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ СТАТИИ

Проф. д-р Надя Манолова-Николова. ГСУ-ИФ и съвременната дигитална епоха.....7
 ID <https://orcid.org/0000-0001-9203-1864>

СТАТИИ И СТУДИИ

Проф. д-р Ивайла Попова. Дипломатическата активност между Папството и Византия в навечерието на Фераро-Флорентинския събор и ключовата роля в нея на духовника хуманист Кристофоро Гаратоне.....10
 ID <https://orcid.org/0000-0002-8972-0455>

Ас. д-р Владимир Терзиев. Преклонението на един ученик към неговия учител: по примера на Христо Н. Даскалов и Петко Р. Славейков..... 44
 ID <https://orcid.org/0000-0002-0890-3066>

Доц. д-р Владимир Станев, Даниела Ташева. Държавната институция Комисарство за еврейските въпроси.....77
 ID <https://orcid.org/0000-0002-2226-3632> | <https://orcid.org/0009-0007-1317-1772>

Проф. д-р Мира Маркова, гл. ас. д-р Ина Пачаманова. Обредни рефлексии и трансформиране на традициите – по примера на обичая *Калогерос*, с. Мелики, Гърция116
 ID <https://orcid.org/0000-0002-2891-0917> | <https://orcid.org/0009-0001-1913-2228>

Проф. д-р Надя Манолова-Николова. Въглищарите – приказни и исторически герои (пример от Брезнишко)142
 ID <https://orcid.org/0000-0001-9203-1864>

ДЕБЮТИ

Александър Москов. Диктатурата на Сула – механизми за установяване на власт и реализиране на реформи.....165
 ID <https://orcid.org/0009-0006-3985-8890>

ОТЗИВИ

Изсл. Андони Андреев. Архиви на невидимите: Македонка – Орган на АФЖ (1944–1952), Исторически опит и културна памет.....202
 ID <https://orcid.org/0000-0001-9675-2159>

Изсл. Елица Ненова. Международна конференция по българистика: Международна научна конференция, реализирана в изпълнение на Националната научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“210
 ID <https://orcid.org/0000-0002-1289-7201>

DOI https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.1-6_221-222

CONTENTS

EDITORIALS

<i>Prof. Nadya Manolova-Nikolova, PhD. GSU-IF and the Contemporary Digital Age</i>	7
🔗 https://orcid.org/0000-0001-9203-1864	

ARTICLES AND STUDIES

<i>Prof. Ivayla Popova, PhD. The Diplomatic Activity Between the Papacy and Byzantium on the Eve of the Ferraro-Florentine Council and the Key Role in it of the Cleric Humanist Cristoforo Garatone</i>	10
🔗 https://orcid.org/0000-0002-8972-0455	

<i>Assist. Vladimir Terziev, PhD. A Student's Devotion to his Teacher: the Example of Hristo N. Daskalov and Petko R. Slaveykov</i>	44
🔗 https://orcid.org/0000-0002-0890-3066	

<i>Assoc. Prof. Vladimir Stanev, PhD, Daniela Tasheva. The State Institution “Commissariat for Jewish Affairs”</i>	77
🔗 https://orcid.org/0000-0002-2226-3632 https://orcid.org/0009-0007-1317-1772	

<i>Prof. Mira Markova, PhD, Assist. Prof. Ina Pachamanova, PhD. Ritual Reflections and Transformation of Traditions – Following the Example of Kalogeros Custom, Meliki Village, Greece</i>	116
🔗 https://orcid.org/0000-0002-2891-0917 https://orcid.org/0009-0001-1913-2228	

<i>Prof. Nadya Manolova-Nikolova, PhD. Charcoal Burners – Fairy Tale and Historical Figures (One Example From Breznishko)</i>	142
🔗 https://orcid.org/0000-0001-9203-1864	

DEBUTS

<i>Alexander Moskov. Sulla’s Dictatorship – Methods of Obtaining Power and Enforcing Reform</i>	165
🔗 https://orcid.org/0009-0006-3985-8890	

REVIEWS

<i>Res. Andoni Andreev. Invisible Archives: Makedonka – Organ of the WAF (1944-1952), Historical Experiences and Cultural Memory</i>	202
🔗 https://orcid.org/0000-0001-9675-2159	

<i>Res. Elitsa Nenova. International Conference on Bulgarian Studies: International Academic Conference Held Under The National Research Programme “Development and Assertion of Bulgarian Studies Abroad”</i>	210
🔗 https://orcid.org/0000-0002-1289-7201	

УВОДНИ СТАТИИ
ГСУ-ИФ.107 (2024), 1, 7-9

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 107, 2024

ГСУ-ИФ И СЪВРЕМЕННАТА ДИГИТАЛНА ЕПОХА

ПРОФ. Д-Р НАДЯ МАНОЛОВА-НИКОЛОВА

🏛 Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

📍 Бул. „Цар Освободител“ № 15, 1504 София, България

🌐 <https://orcid.org/0000-0001-9203-1864>

✉ manolova@uni-sofia.bg

🔗 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.7-9>

📅 Получено 2024-11-11; прието 2024-11-12; публикувано онлайн 2024-11-14

📄 Авторът(ите), 2024 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution \(CC BY 4.0, https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Анотация. Редакторско слово за том 107 от ГСУ-ИФ и за свързаните с него нововъведения.

Ключови думи: Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Исторически факултет, ГСУ-ИФ, наукометрия.

* * *

Поредното издание на **Годишника на Софийския университет – Исторически факултет** за 2024 г. е том 107., който съдържа седем публикации, анонимно двойно рецензирани и организирани за първи път, в съответствие с решението на редколегията, в три раздела: *Статии и студии; Дебюти; Отзиви.*

Първият раздел включва изследвания върху събития, личности и процеси за времето от XV в. до нашата съвременност. Много добре обосновани на богат изворов материал, по своя характер те са исторически и историко-антроположки. Обхванати са въпроси от: сложните отношения между Византия и Ватикана през първата половина на XV в. във връзка с подписването на уния

между Източната и Западната църква (Ивайла Попова, ORCID [0000-0002-8972-0455](https://orcid.org/0000-0002-8972-0455)); благодатните приятелски взаимоотношения между двамата видни български просветители Петко Славейков и Христо Даскалов (Владимир Терзиев, ORCID [0000-0002-0890-3066](https://orcid.org/0000-0002-0890-3066)); функционирането на специфичната държавна институция в България, създадена през 1942 г. по еврейските въпроси (Владимир Станев, ORCID [0000-0002-2226-3632](https://orcid.org/0000-0002-2226-3632); Даниела Ташева, ORCID [0009-0007-1317-1772](https://orcid.org/0009-0007-1317-1772)); теренна работа относно обичая *Калогерос* в с. Мелики, Гърция, с цел проследяване и анализиране на промените в обичайно-обредната система както в конкретната селищна общност, така и в контекста на балканската действителност (Мира Маркова, ORCID [0000-0002-2891-0917](https://orcid.org/0000-0002-2891-0917); Ина Пачаманова, ORCID [0009-0001-1913-2228](https://orcid.org/0009-0001-1913-2228)); анализа на вълшебна приказка от Брезнишко по метода на Владимир Пропп, с хипотеза за съществували групи от въглищари и войнуци през османския период в този регион на Западна България (Надя Манолова-Николова, ORCID [0000-0001-9203-1864](https://orcid.org/0000-0001-9203-1864)).

Раздел *Дебюти* представя пространна и аргументирана студия върху особеностите на диктатурата на Сула, с отлично анализирани исторически извори (Александър Москов, ORCID [0009-0006-3985-8890](https://orcid.org/0009-0006-3985-8890)). Не по-малко интересни са двата материала в раздел *Отзиви*, с младежко-ентузиазирани идеи и впечатления (Андони Андреев, ORCID [0000-0001-9675-2159](https://orcid.org/0000-0001-9675-2159); Елица Ненова, ORCID [0000-0002-1289-7201](https://orcid.org/0000-0002-1289-7201)).

С том 107. за ГСУ-ИФ става водеща електронната дистрибуция под отворен достъп, позволяваща пълноценно участие в международните наукометрични бази данни. Чрез титулната си страница, всяка статия предоставя цялата изискуема от световните индексирани системи информация. Редколегията, техническият секретар Андони Андреев и редакторката Милета Милчева изразяват благодарности към авторите на този първи във вековната история на списанието том, насочен към общуване с широкия научен свят чрез възможностите на съвременната дигитална епоха.

EDITORIALS
GSU-IF.107 (2024), 1, 7-9

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 107, 2024

GSU-IF AND THE CONTEMPORARY DIGITAL AGE

PROF. NADYA MANOLOVA-NIKOLOVA, PHD

 Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

 15 “Tsar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria

 <https://orcid.org/0000-0001-9203-1864>

 manolova@uni-sofia.bg

 <https://doi.org/10.60053/GSU-IF.1.107.7-9>

 Received 2024-11-11; accepted 2024-11-12; published online 2024-11-14.

 The author(s), 2024. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This review is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Annotation. Editorial on volume 107 of GSU-IF and related novelties.

Keywords: Annual of Sofia University “St. Kliment Ohridski” – Faculty of History; GSU-IF; scientometrics

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 107, 2024

ДИПЛОМАТИЧЕСКАТА АКТИВНОСТ МЕЖДУ
ПАПСТВОТО И ВИЗАНТИЯ В НАВЕЧЕРИЕТО
НА ФЕРАРО-ФЛОРЕНТИНСКИЯ СЪБОР
И КЛЮЧОВАТА РОЛЯ В НЕЯ НА ДУХОВНИКА
ХУМАНИСТ КРИСТОФРО ГАРАТОНЕ

ПРОФ. Д-Р ИВАЙЛА ПОПОВА

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бул. „Цар Освободител“ № 15, 1504 София, България

<https://orcid.org/0000-0002-8972-0455>

ilpopova@uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.10-43>

Получено 2024-06-03; рецензирано 2024-06-10; прието 2024-06-26; публикувано онлайн 2024-11-14

Авторът(ите), 2024 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution \(CC BY 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Статията проследява дипломатическите контакти между Папството и Византия в периода след Събора в гр. Констанц и в навечерието на Събора във Ферара – Флоренция (1418 – 1437). В центъра на изследването са дипломатическите инициативи на папа Евгений IV в лицето на Кристофоро Гаратоне (1433 – 1437) и пратеничествата на византийския император Йоан VIII Палеолог до папата и до Събора в град Базел. Въз основа на различни извори – папски були и писма, византийски документи, регести и др. – изследването представя папските инициативи към Византия в опит да се постигне съгласие на Събора и да се сключи уния между Източната и Западната

църква. От друга страна, проследена е дипломатическата активност спрямо Запада – византийските пратеници маневрират между папата и представителите на съборното движение, търсейки най-добрите условия за постигане на уния с политическа цел, така че Западът да окаже помощ за спасяването на Византия от османската заплаха.

Ключови думи: дипломатия, Папство, Византия, Кристофоро Гаратоне.

* * *

Статията цели да разгледа дипломатическите контакти между Византия и Папството в периода 1418 – 1437, след Събора в град Констанц до свикването на Събора във Ферара/Флоренция, както и да представи личността и дипломатическата дейност на хуманиста и клирика Кристофоро Гаратоне. Неговата дипломатическа активност за постигането на уния с Източната църква трябва да бъде поставена в контекста на няколко важни момента. От една страна, османската заплаха на Изток и желанието на Византия да получи помощ от Запад дори и с цената на църковна уния с политическа цел и от друга страна, това е периодът на съборното движение, последвало Авиньонския плен на Папството (1309 – 1378) и т.нар. Велика схизма в Западната църква (1378 – 1417), когато се стига до сериозен разкол в Църквата и обществото.

Ярък израз на дълбоката криза, в която се намира Църквата, е т.нар. Велика схизма (1378 – 1417) – най-дългият разкол в историята на Католическата църква. Раздорите в Курията и намесата на европейските монарси водят първоначално до появата на двама, а впоследствие и на трима папи едновременно. Те се борят с цената на всякакви средства за престола на св. Петър. Всички европейски владетели, големите европейски университети и миряните се оказват намесени в този конфликт, който нанася непоправим ущърб на авторитета на Рим. Търсенето на изход от това положение води до възникването сред висшия клир на т.нар. концилиарно (съборно) движение, активно поддържано и от редица светски владетели. Неговите идеолози, учените от Парижкия университет Пиер д'Айи, Жан Жерсон и по-късно кардинал Николай от Куза, изискват да се постави папата под контрола на редовно свиквани църковни събори, както и да се проведат реформи в Църквата, в главата и тялото на Църквата, за да се възвърнат загубените позиции.

В резултат на големи усилия под егидата на унгарския крал (1387 – 1437) Сигизмунд Люксембургски (германски крал 1410 – 1437, император 1433 – 1437) е свикан Съборът в град Констанц (1414 – 1418), който успява да сложи край на Великата схизма, да избере нов папа – Мартин V (1417 – 1431), и да подготви план за провеждането на църковни реформи. Обаче новоизбраният

папа Мартин V през 1417 г., както и неговият приемник Евгений IV (1431 – 1447) правят всичко възможно, за да неутрализират решенията на Събора и да възстановяват абсолютната власт на римския първосвещеник.

Привържениците на съборното движение свикват в град Базел нов събор през 1431 г., който трае до 1449 г. В Базел е потвърдено върховенството на Събора и на съборните решения над папата, отменят се редица плащания в полза на Римската курия, но папа Евгений IV не признава неговите решения. Конфликтът се изостря още повече, когато същият папа използва срещу своите противници тяхното собствено оръжие и свиква Събора във Ферара/Флоренция през 1438 – 1439 г.

Въпреки че основната задача на Събора в Констанц е да премахне папския разкол, да осъди еретическите учения на Джон Уиклиф и Ян Хус и да предприеме реформи за оздравяване на Западната църква, пред него стоят и политически задачи – османското нахлуване на Балканите и заплахата, която то представлява за източноправославните държави и народи, отношенията между Англия и Франция и между Полско-Литовското кралство и Тевтонския орден. Византийските дипломати вземат активно участие на Събора в Констанц¹.

Преди откриването на Събора в Констанц папа Йоан XXIII (1410 – 1415) заявява, че ще бъде особено щастлив, ако се направят всички възможни усилия, увеличаващи шанса за сключване на уния. В тази връзка унгарският крал Сигизмунд пише на английския крал Хенри IV (1399 – 1413) някъде след 12 март 1412 г.: „[надявахме се, че] *Гръцката църква ще се помири и обедини отново със св. Римска църква, понеже и пресветият наш господар, папа Йоан XXIII, на драго сърце обмисляше да бъде организиран кръстоносен поход към Св. земя след провеждането на Събора*“². Поставя се въпросът доколко е действителен този стремеж за уния от византийска страна, демонстриран от пратениците на Византия на Събора в Констанц. Латинците говорят за края на схизмата като за “*reductio Graecorum*”, „възвръщане“ на гърците схизматици към истинската Църква³.

¹ ПОПОВА, Ивайла. *Византийската дипломация и Западът (1391–1425)*. Велико Търново: Фабер, 2005. ISBN 954-775-470-X; ПОПОВА, Ивайла. Византийските пратеници на Констанския събор (1414–1418) – по пътя към уния между Изтока и Запада. *Историческо бъдеще*, 1999, № 1–2, с. 64–70. ISSN 1311-0144; ПОПОВА, Ивайла. Мисията на Григорий Цамблак на събора в гр. Констанц (1414–1418) – за или срещу уния между Западната и Източната Църква. *Българска историческа библиотека*, 2000, 1, с. 39 – 44. ISSN 1311-1043.

² FINKE, Heinrich. *Acta Concilii Constanciensis* [ACC]. In: *Akten zur Vorgeschichte des Konstanzer Konzil (1410–1414)*. München, 1896, p. 91; SETTON, Kenet M. *The Papacy and the Levant (1204–1571)*. Vol. 2. *The Fifteenth Century*. Philadelphia: The American Philosophical Society, 1978, p. 40.

³ GILL, Joseph. *Personalities of the Council of Florence and other Essays*. New York: Barnes & Noble, 1964, p. 234.

Може да се твърди следното – в началото на Събора пристига Мануил Хризолорас като специален византийски пратеник. Внезапната му смърт лишава Византия от един опитен дипломат. Без да е приета точна хронология, през 1415 или 1416 г. (като по-често се приема последната) в Констанц пристига нова византийска мисия, водена от известния дипломат Николай Евдемоноянис, придружен от сина си Андроник и Йоан Владинтерос. Тяхното преминаване през Венеция е засвидетелствано в отговор на Синьорията от 8 февруари 1416 г., в който се съобщава за посредничество, предлагано от Византия в споровете между Венеция и Сигизмунд за Далмация⁴. Съвременници свидетелстват, че гръцкото пратеничество, водено от Николай Евдемоноянис, придружен от Йоан Владинтерос, пристига в Констанц към 25 май 1416 г.⁵ Мисията остава до края на Събора. Доказателство за това са и следните данни. На 28 февруари 1417 г. Леонардо Дати известява, че трябва да „се отчете умората на гръците... очакващи решенията на този Св. събор“⁶. През есента на 1417 г. Пиер Паоло Верджеро пише: „Също така гръцкият император... имаше постоянно изтъкнато пратеничество, след като бе дадена надежда за помирение“⁷.

⁴ LAMPROS, Sp. Palaiologia kai Peloponnesiaka. Athens, 1926, III, pp. 129 – 131; DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1451. Vol. 5 – Regesten von 1341–1453*. München, 1965, Regesten, no. 3354; GILL, Joseph. *The Council of Florence*. Cambridge: Cambridge University Press, 1959, p. 22; IORGA, Nicolae. *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle. Premier série*. Paris: Ernest Laroux, 1899, p. 243; THIRIET, F. (ed.). *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*. Vol. 1. Paris: Mouton & CO, 1958; vol. 2. Paris: Mouton & CO, 1959; vol. 3. Paris: Mouton & CO, 1961; vol. 2, no. 1599.

⁵ LOENERTZ, Raymond-Joseph. Les dominicains byzantins Théodore et André Chrysobergés et les négociations pour l'union des églises grecque et latine de 1415 a 1430. In: *Byzantina et franco-graeca, Storia e letteratura, Raccolta di studi e testi*. Vol. 145. Roma, 1978, pp. 77–130, 97.

⁶ FINKE, Heinrich. *Acta Concilii Constanciensis [ACC]. II: Konzilstagebücher, Sermones, Reform- und Verfassungakten*. Münster, 1923, p. 492; LOENERTZ, Raymond-Joseph. *Op. cit.*, p. 100, no. 3.

⁷ Imperator quoque Grecorum ... insignem legationem hic continuum habuit spe reconciliationis data. LOENERTZ, Raymond-Joseph. *Op. cit.*, p. 100, no. 4; SMITH, L. *Epistolario di Pier Paolo Vergerio*. Rome: Tipografia del Senato, 1934, ep. 138, p. 377. На различно мнение е Себастиан Колдиц, който доказва тезата, че първо на събора в Констанц пристига византийска делегация в началото на 1415 г. с Мануил Хризолорас, но той умира през април с.г. След това през 1416 г. идва нова византийска делегация, водена от Николай Евдемоноянис, но не е ясно дали остава на събора, макар че от сведенията на Пиер Паоло Верджеро и от *Хрониката* на Улрих фон Рихентал излиза, че византийската делегация има дълъг престой – до ранната пролет/късното лято на 1417 г. Но сигурно е, че в 1418 г. Николай Евдемоноянис и Йоан Владинтерос вземат индулгенцията от папа Мартин V за годениците на византийските принцове. KOLDITZ, Sebastian. Byzanz und das Konstanzer Konzil (1414–1418). Beobachtung zur griechischen Präsenz und zur vorkonziliaren Korrespondenz Sigismunds und Manuels II. *Jahrbuch des österreichischen Byzantinistik*, Bd. 67, 2017, p. 59, 63. ISSN 0378-8660. Според германския учен, Николай Евдемоноянис (който има задачата да спомогне за възстановяване на отношенията между Венеция и Сигизмунд) от посочените извори става ясно, че се е движил със Сигизмунд във Франция и Англия през 1416 г. и 1417 г. и идва

Според изворите византийските пратеници на Събора в Констанц „официално“ декларират обещание за сключване на уния с политическо значение между Източната и Западната църква. Силвестър Сиропулос съобщава, че Николай Евдемоноянис се „възползвал от коронацията на папа Мартин V, за да говори открито по въпроса за уния между Западната църква и нашата Източна църква, позовавайки се на ревността на императора за уния – по тези въпроси той говорил надълго – и открил съюзник по тези проблеми в лицето на латинеца Андрей ХризOVERGIC от Родос, който също присъствал на коронацията и произнесъл дълга реч пред папата за уния“⁸.

Византийските пратеници начело с Николай Евдемоноянис се завръщат в Константинопол след края на Събора (1418), носейки писма до Мануил II (1391 – 1425) и патриарха Йосиф II (1416 – 1439), в които се разясняват предимствата на унията. Според Сиропулос императорът и патриархът благодарили на папата за неговото усърдие за сключването на уния. „Те дали да се разбере, че това няма да е възможно, освен на Вселенски събор, и то след внимателно проучване на спорните въпроси.“⁹ В отговора от византийска страна се казва още, че Николай Евдемоноянис и другите пратеници са надхвърлили своите пълномощия и не са имали правото да дадат съгласие за подчиняването на Източната църква на Римската. Този първи византийски отговор на папските послания след Събора е поверен на участника във византийското пратеничество в Констанц – Йоан Владинтерос, който пристига в Папската курия във Флоренция в края на февруари 1419 г.¹⁰

отново в Констанц през 1417 г. Тоест няма продължително пратеничество на Византия в Констанц за периода 1416–1418 г., което се доказва според Колдиц и от кьолнския представител в Констанц през 1416 г., който твърди, че надеждите на византийците за уреждане на църковните въпроси се възлагат изцяло на унгарския крал Сигизмунд. KOLDITZ, Sebastian. *Op. cit.*, pp. 63–64. Съответно, византийското пратеничество от 1416 г., водено от Н. Евдемоноянис, и това от 1418 г. с Н. Евдемоноянис и Й. Владинтерос трябва да бъдат разделени, освен това през 1418 г. вече преговорите се водят с папата.

⁸ LAURENT, Vitalien. *Les “Mémoires” du Grand Ecclésiarque de l’Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438–1439)*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique (Publications de l’Institut français d’études byzantines, 3), 1971 p. 104, 106; GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 23; LOENERTZ, Raymond-Joseph. *Op. cit.*, p. 101.

⁹ LAURENT, Vitalien. *Op. cit.*, p. 108, 110; GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 28.

¹⁰ LAURENT, Vitalien. Les préliminaires du concile de Florence: les neuf articles du pape Martin V et la réponse inédite du patriarche de Constantinople Joseph II (octobre 1422). *Revue des Études Byzantines*, 1962, 20, p. 12; LOENERTZ, Raymond-Joseph. *Op. cit.*, pp. 112–113. Льонерц отхвърля възможността приносителят на писмото да е бил Николай Евдемоноянис, който е засвидетелстван във Венеция на 2 април 1419 г., но според изворите пристига от Модон, а не от Флоренция, каквато хипотеза съществува. Н. Йорга цитира едно обсъждане на Сената от тази дата, както и пасаж от Марино Санудо Младия, доказващи, че византийският пратеник идва директно от Модон (вж. IORGA, Nicolae. *Notes et extraits... Premier série*, p. 290 sq.; THIRIET, F. (ed.). *Régestes... Vol. 2, no. 1734* – от 2 април 1419 г.; MERCATI,

През 1420 г. Николай Евдемонаянис, придружен от епископа на Олена Теодор ХризOVERGIS, е натоварен с мисията да отнесе на папата втория византийски отговор във връзка с уточняването на подробности за свикването на събор за уния¹¹.

За мисията им в Папската курия към двамата византийски дипломати Николай Евдемонаянис и Теодор ХризOVERGIS по-късно отново са отправяни обвинения, че са обещали без каквито и да било условия от византийска страна сключването на уния, основана на подчинение на Източната църква на Западната, нещо, което е извън техните пълномощия¹². Но по този начин те успяват да преодолеят съпротивата на папа Мартин V срещу свикването на Вселенски събор и успешно изпълняват мисията си¹³.

Фалшивото впечатление, което се създава на Събора, за готовността на византийците да бъдат „върнати“ (reductio) и подчинени на Западната църква обяснява готовността, с която Мартин V изпраща папски легат в Константинопол. В резултат от действията на византийските пратеници на Събора в Констанц, и след това при новия папа – Мартин V, на 27 март 1420 г. номинира легат за Гърция и решава да задоволи исканията на Византия съборът да се проведе в Константинопол, като папата ще бъде представляван от кардинал Петър Фонсека. Това на практика е победа за византийската дипломация¹⁴.

Доказателство за нежеланието да се сключи в този момент църковна уния със Запада, макар и с политическа цел, са думите на Мануил II Палеолог към Йоан VIII (1425 – 1448), предадени от Сфранцес: „*Винаги поддържай желанието за уния, но никога не стигай докрай. Предлагай събор, започвай преговори, но ги протаквай безкрай. Гордостта на латинците и упоритостта на гърците никога няма да доведат до съгласие. В желанието си да постигнеш уния, ти би могъл само да задълбочиш схизмата*“¹⁵.

Giovanni. *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*. Citta del Vaticano, 1931 (Studi e testi, 56), p. 477; DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, no. 3378).

¹¹ LOENERTZ, Raymond-Joseph. *Op. cit.*, pp. 113–114; MERCATI, Giovanni. *Notizie...*, p. 477; DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, no. 3380; DELACROIX-BESNIER, Claudine. *Les dominicains et la chrétienté grecque aux XIVe et XVe siècles*. Rome, 1997. ISBN 2-7283-0391-6.

¹² LAURENT, Vitalien. *Les préliminaires du concile de Florence...*, p. 37; MANSI, J. D. *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collection*. 53 vols. Paris, 1901–1927 (v. 27, 28, 29), vol. 28, cols. 1066; SETTON, Kenet M. *The Papacy and the Levant (1204–1571)*. Vol. 2, p. 43; GILL, Joseph. *Personalities...*, p. 234.

¹³ LOENERTZ, Raymond-Joseph. *Op. cit.*, p. 116.

¹⁴ GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 32.

¹⁵ GEANAKOPOLOS, Deno G. Byzantium and the Crusades 1354–1453. In: SETTON, K. M. (ed.). *A History of the Crusades. Vol. 3. The Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Madison, Wisconsin,

Кардинал Петър Фонсека¹⁶ така и не заминава в Константинопол (изпратен е в Испания), а на 15 юни 1422 г. папският нунций Антонио да Маса се отправя за преговори с Византия¹⁷. Запазен е доклада му, четен на 8 ноември 1423 г. на Събора в Сиена¹⁸.

В чл. 3 от общо 9-те, които папата предлага и неговият легат Антонио да Маса носи в Константинопол през есента на 1422 г., се посочва, че уверението, направено пред папа Мартин V от брата доминиканец Теодор Хризовергис, грък, приел католицизма и епископ на Олена в Морея, и господин Николай Евдемоноянис, византийски пратеник в Римската курия, е ясно и категорично, „*че това е желанието на многоуважаемия Патриарх на Константинопол и на Негова Светлост Византийския император – да осигурят и организират без измама или лукавство най-светата уния на Гръцката с Латинската църква под тази вяра, която светата Римска църква изповядва, и под подчинението на самата Римска църква*“¹⁹. На тези твърдения патриарх Йосиф II отговаря точка по точка на папския легат, като абсолютно отхвърля в правомощията на Евдемоноянис да е влизало правото да даде уверение, че Византийската църква ще се подчини на Римската. Ако въобще някога Евдемоноянис е дал на папата уверенията, които повтаря Антонио, то това е истинска и абсолютна клевета за Гръцкия патриарх и Църква. Константинополският патриарх декларира, че Византия винаги е настоявала за истинен Вселенски събор, който да разгледа спорните проблеми между двете църкви по въпросите на унията²⁰. На 14 ноември 1422 г. и император Йоан VIII отговаря на папските предложения²¹. Въпреки че е информиран за декларациите на Николай Евдемоноянис и Теодор от Олена в Римската курия, че византийското правителство иска да види църковна уния, постигната *secundum Ecclesiam Romanam*, Йоан VIII отхвърля той или неговият баща някога да са дали на Николай и Теодор правомощия да правят такива изявления. Императорът настоява, че въпросът за църковната уния трябва да бъде обсъден на събор, свикан според традициите на *sancta*

p. 89; СФРАНЦЕС, Георги. *Дневникът на един византийски сановник*. София: ГАЛ-ИКО, 1996, с. 37. ISBN 9548010550.

¹⁶ HOFMANN, Georg. *Päpstliche Gesandtschaften für den Nahen Osten, 1418–1453. Studia Missionalia*, 1949, no. 5, pp. 45–71, 49.

¹⁷ *Ibidem*, pp. 50–52.

¹⁸ GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 33.

¹⁹ LAURENT, Vitalien. *Les préliminaires du concile de Florence...*, p. 37; MANSI, J. D. *Sacrorum conciliorum...* Vol. 28, cols. 1066; SETTON, Kenet M. *The Papacy and the Levant (1204–1571)*. Vol. 2, p. 43; GILL, Joseph. *Personalities...*, p. 234.

²⁰ GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 35.

²¹ HOFMANN, Georg. *Op. cit.*, p. 52.

septem universalialia concilia. И че този събор трябва да се проведе в Константинопол²².

В този момент обаче Мартин V се страхува от свикването на събор за обсъждане на вярата, и то в Константинопол, така че стремежът на папата да прекрати схизмата и да се склучи уния е изоставен, и то за дълъг период от време²³.

През 1426 г. византийски пратеници отново са изпратени при папата²⁴, а Мартин V от своя страна предлага съборът да бъде свикан в Италия²⁵. Византийското пратеничество се връща в Константинопол заедно с папския пратеник (апостолически нунций) – византийския доминиканец Андрей ХризOVERGIC²⁶, за да уточни подробностите за свикването на предстоящия събор с император Йоан VIII и Константинополския патриарх Йосиф II²⁷. На 11 юни 1426 г.²⁸ папа Мартин V дава на своя нунций специални правомощия за тази мисия. По време на това свое пратеничество Андрей заявява на Йоан VIII Палеолог, че като грък, гръцките интереси са му на сърцето и той работи в полза на своята родина²⁹. Окончателното споразумение за свикването на събор е сключено през 1430 г. не без участието на най-младия ХризOVERGIC.

Йоан VIII доста забавя отговора до папата на предложенията от 1426 г. Чак през есента на 1429 г. императорът се възползва от възможността, като използва минаващия през Константинопол пратеник на Сигизмунд, който се връща от мисия при турците, за да увери краля в желанието си за уния. Но Византия не изпраща пратеник до папата тази година. Според Силвестър Сиропурос Марко Ягарис, велик стратопедарх, и Макарий Макрес, игумен на манастира *Пантократор*, са изпратени с императорския отговор до папата в началото на 1430 г.³⁰ На 19 юли 1430 г. Венеция отговаря на византийските

²² SETTON, Kenet M. *The Papacy and the Levant (1204–1571)*. Vol. 2, pp. 43–44; GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 36.

²³ GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 36.

²⁴ DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, no. 3420.

²⁵ GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 39.

²⁶ HOFMANN, Georg. *Op. cit.*, p. 54.

²⁷ LAURENT, Marie-Hyacinthe. L'activité d'André Chrysobergès, O.P., sous le pontificat de Martin V (1418–1431). Etude et documents. *Échos d'Orient*, 1935, 34, doc. no. 5, pp. 429–430.

²⁸ *Ibidem*, doc. no. 6, pp. 430–431.

²⁹ LAURENT, Vitalien. *Les "Mémoires"...*, pp. 116–117.

³⁰ DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, 3425. Февруари – март 1430 г. – пратеничество на великия стратопедарх Маркос Ягарис и игумена на манастира *Пантократор* – Макариос Макрес, до Венеция и до папа Мартин V с отговора на предложенията за събор, донесени от Андрей ХризOVERGIC в Константинопол. Византия е готова да присъства на събор за уния в италиански град. Пратеничеството остава до 20 април 1430 г. в Анкона, през август тръгва обратно от Папството през Кларенца, Морея. Отговорът на Венеция за връщането им е от 19 юли 1430 г. Вж. IORGA, Nicolae. *Notes et extraits... Premier série*, p. 523. За това

пратеници, връщащи се от папата, а византийският историк Георги Сфранцес казва, че през август 1430 г. пратениците стигнали в Морея, където по нареждане на императора правят брат му Тома Палеолог деспот³¹. Запазено е копие на съглашението, постигнато през 1430 г. с папата. Това споразумение е важно, тъй като се явява основа на бъдещите преговори, чиято кулминация е Съборът във Ферара/Флоренция. Папа Евгений IV (1431 – 1447) в своя була от 12 ноември 1431 г. се опира на това съглашение; Андрей ХризOVERGIS, който от 4 май 1431 г. е архиепископ на Родос, го цитира в Речта си пред Базелския събор на 22 август 1432 г., а пратениците на Йоан VIII в Базел през 1434 г. носят копие от споразумението като доказателство и го представят на Събора³². Според тази договореност императорът и патриархът ще присъстват лично, заедно с другите трима източни патриарси, които също ще присъстват лично и всички други важни личности, и трябва да се съберат в един град, който да бъде избран от императора на византийците по крайбрежието между Калабрия и Анкона, където ще се състои съборът с Латинската църква. В съглашението се казва още, че Западната църква ще изпрати в Константинопол кораби, така че патриархът, духовниците и всички останали от различните части на Изтока да могат да се съберат в столицата и оттам да заминат към Италия. Също така две леки галери и 300 арбалетчици ще бъдат изпратени в защита на град Константинопол и императорът ще ги командва, а те трябва да потвърдят своята лоялност към него, като е уточнено, че Йоан VIII няма нищо общо със заплащането им (т.е. финансирането е от страна на папата). Освен това е посочено, че четири търговски кораба ще бъдат изпратени за всички онези, които искат да дойдат на събора, императорът, патриархът и още 700, като от тези четири кораба един ще бъде от Константинопол, но на разноските на Папството. Също така се посочва, че Западната църква ще поеме разноските на византийската делегация и тя гарантира, че ако по някакви неочаквани причини не се склучи уния, въпреки това византийската делегация ще бъде върната обратно в Константинопол за сметка на Латинската църква³³. Постигнатото споразумение между византийците и папата определено е важно и ключово за по-нататъшните преговори. Папа Мартин V трябва да е доволен от постигнатото, тъй като остава

пратеничество се говори и в була на Евгений IV до кардинал Чезарини от 12 ноември 1431, вж. HOFMANN, Georgius (ed.). *Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes. Pars II – Epistolae pontificiae de rebus in Concilio Florentino annis 1438–1439 gestis*. In: *Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores, Series A*. Rome: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1944, II, no. 29, pp. 21–22.

³¹ GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 42.

³² CECCONI, Eugenio. *Studi storici sul Concilio di Firenze. Parte prima: Antecedenti del Concilio*. Florence: Tipografia all'insegna di S. Antonino, 1869, no. 6, pp. XVIII–XIX; GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 43.

³³ GILL, Joseph. *The Council of Florence*, pp. 43–44.

само да се уточни градът, в който ще бъде свикан съборът. Византия изпраща ново пратеничество през пролетта на 1431 г. до папа Мартин V, в което участват великият стратопедарх Марко Палеолог Ягарис³⁴, игуменът на манастира *Мангана* – Макарий Курунас, и Димитър Клидас/*Йелиас*. В Галиполи обаче до тях стига новината за смъртта на папата и те се връщат в Константинопол³⁵. През пролетта на 1431 г. Византия изпраща поредното посолство до новия папа Евгений IV (1431 – 1447) с Димитър Клидас/*Йелиас*³⁶.

³⁴ За Марко Палеолог Ягарис вж. PLP 7811. Фамилията Ягарис включва трима изтъкнати представители, и тримата византийски дипломати – Марко, Мануил (PLP (7810) 92054) и Андроник Палеолог Ягарис (PLP 7808). KOLDITZ, Sebastian. *Johannes VIII. Palaiologos und das Konzil von Ferrara – Florenz (1438/39)*. Vols. 1–2 (Monographien zur Geschichte des Mittelalters, 60). Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, pp. 156–160, ISBN 978-3-7772-1319-4. Марко Ягарис е императорския ойкейос, вж. KOLDITZ, Sebastian. *Johannes VIII. Palaiologos...*, p. 157. През 1429 г. получава ранг *протовестуарий*. По-късно става *велик стратопедарх*, после *велик дук*, като всичко това говори, че принадлежи към тесния кръг на императорските приближени. Явно е доверено лице на Йоан VIII Палеолог, тъй като през 1417 г. е част от обкръжението на младия император при кампания в Пелопонес, а след това води дипломатически мисии при папа Мартин V. (DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, no. 3425) и папа Евгений IV през 1433 г. DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, no. 3436; KOLDITZ, Sebastian. *Johannes VIII. Palaiologos...*, p. 157.

³⁵ DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, no. 3431.

³⁶ *Ibidem*, no. 3433; SECCONI, Eugenio. *Op. cit.*, no. 11, pp. XXIX–XXXI; GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 44, 52; LAURENT, Vitalien. *Les “Mémoires”...*, pp. 122–123. За Клидас вж. PLP 29927; KOLDITZ, Sebastian. *Johannes VIII. Palaiologos...*, pp. 161–162. Според Себастиан Колдиц **Димитър Клидас Филоматес** е императорският секретар, който участва в мисията при папата през 1433 г. и после в пратеничеството в Базел през 1435 г. За него след това няма сведения, вж. **PLP 29927**. Трябва да се различава от **Димитър Йелиас**, който е от фамилия в Солун и през 1430 г. е в канцеларията на императора. Вж. KOLDITZ, Sebastian. *Johannes VIII. Palaiologos...*, p. 162 и п. 523 Документ на Апостолическата камера от 9 октомври 1431 г. говори за *honorabili viro Dimitrio Yelias cancelario imperatoris Constantinopolitani et oratori ipsius ad dominum nostrum papam* (IORGA, Nicolae. *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle. Seconde série*. Paris: Ernest Laroux, 1899, p. 1). Особена ирония в историята е, че мисията му в Рим през 1431 г. при Евгений IV е за разпускането на Събора в Базел, докато Йелиас действа после в Базел като адвокат на този събор пред гърците, 1436 – 1438 г. Клидас е идентифициран с Йелиас от MATSCHKE, Klaus-Peter. *Von der Diplomatie des Überflusses zur Diplomatie des Mangels. Byzantinische Diplomaten auf der Suche nach westlicher Hilfe gegen die Türken am Vorabend des Falls von Konstantinopel*. In: SCHINGES, R. Ch.; WRIEDT, Kl. (eds.). *Gesandtschafts- und Botenwesen im spätmittelalterlichen Europa*, pp. 87–134. Stuttgart: Jan Thorbecke Verlag, 2003. ISBN 3-7995-6860-3, p. 112. Един *Димитър от Константинопол* произнася реч в Базел, която е запазена и от нея става ясно, че този *Димитър от Константинопол* е католик, живял известен период от време на Запад, но не е прекъснал връзките си с родината, и без да критикува директно папата, очевидно е на страната на съборното движение. Говори за уния с византийците и изразява надеждата си за западна помощ за Византия. Вероятно в крайна сметка не е официален представител на императора там. Официалното пратеничество в Базел през 1433 г. включва Исидор от Киев, Димитър Палеолог Мехохит и Йоан Дисипат. HAJDÚ, K. *Eine Rede an die Basler Konzilsväter und ihr unbekannter Autor: Demetrios von Konstantinopel*. *Byzantinische Zeitschrift*, 2000, 93, pp 125–132, 126. ISSN 0007-7704.

През ноември 1432 г. папата предлага за място на събора да се избере морски град, за да се улеснят византийците и през май 1433 г. византийските пратеници Марко Палеолог Ягарис, великият протосингел Йоасаф³⁷ и императорският секретар Димитър Ангелос Клидас Филоматес обсъждат въпроса с папата и със Сигизмунд, който е в Рим, за да бъде коронясан за император³⁸. В крайна сметка не се стига до финални дискусии с папата и Сигизмунд, и през юли 1433 г. папският секретар Кристофоро Гаратоне е изпратен от Евгений IV в Константинопол за разговори с императора и патриарха³⁹.

Така можем да отчетем, че през 30-те години на XV в. ситуацията вече е различна. Византия се намира пред прага на пълното и окончателно покоряване от иноверците, а европейските владетели започват да осъзнават неограничената мощ на османската военна машина, както и опасността от мюсюлманския фанатизъм.

В контекста на съборното движение на Запад, Светият престол вижда византийските искания за събор във все по-подходяща светлина. Движението за уния от страна на Византия е съчетано с искането на западна помощ, за да се спасят останалите територии на Константинопол и Морея, все по-застрашени от турците, които са пред вратите на столицата. Ситуацията има и още една страна – западните привърженици на съборното движение, събрани в Базел⁴⁰, също гледат към византийците и унията с тях като най-добрия начин да наложат църковно върховенство над Запада⁴¹. Така византийският император Йоан VIII и патриархът Йосиф II са уважавани и привлечани и от двете страни – и от папата, и от базелци, всяка от които обещава военна помощ заедно със заплащането на всички разноски за пътуването на византийската делегация за събора на Запад. Сведения за тези събития получаваме както от Силвестър Сиропулос, съвременник на събитията от византийска страна и автор на история на Фераро-Флорентинския събор, така и от Йоан Рагузки, пратеник на Базел, като и двамата описват съперничеството между двете делегации –

³⁷ За Йоасаф вж. PLP 8916.

³⁸ DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, no. 3436.

³⁹ LAURENT, Vitalien. *Les "Mémoires"...*, pp. 128–129; GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 52.

⁴⁰ GEANAKOPOLOS, Deno G. *Constantinople and West. Essays on the Late Byzantine (Palaeologan) and Italian Renaissance and Byzantine and Roman Churches*. Madison, 1989, p. 232.

⁴¹ МЛАДЕНОВ, М. Константинополската патриаршия, Римската църква и Съборът в Базел (1431–1449): Въпросът за Унията. *Epoch*, 2011 (2012), XIX, № 1, с. 73–93. ISSN 1310-2141.

папската и съборната в Константинопол, особено при пристигането им с корабите в Константинопол есента на 1437 г.⁴²

Както Папството, така и Византия развиват активна дипломатическа дейност и изпращат свои пратеници към другата страна. Ключов папски посланик на Изток в периода 1433 – 1437 г. е **Кристофоро Гаратоне**. Той е роден в Тревизо, преди 1398 г., баща му е Пиеро Гаратоне⁴³, а майка му – Рикардина. Кристофоро Гаратоне, след първоначалното обучение в родния град, посещава Факултета по изкуства на Университета в Падуа, вероятно още от 1418 г. получава хуманистично образование при Гаспарино Бардзица и по-късно при Гуарино от Верона. Завършва образованието си на 21 октомври 1420 г., и две години по-късно, през 1422-ра, той се явява на изпит за нотариус при Карло ди Колалто, и е одобрен⁴⁴. От документите обаче не изглежда да започва веднага да работи, а се мести във Верона, вероятно още същата, 1422 г. в школата на Гуарино Гуарини⁴⁵, където посещава курса по гръцки език до юли 1423 г.⁴⁶ Сред съучениците му от този период са изтъкнати хуманисти като Ермолао Барбаро, Бартоломео Фачо, Бернардо Джустиниани и францисканецът Алберто Бердини да Сартеано, когото Гаратоне намира по-късно винаги до себе си при различни поводи. За кратко там също се обучава и Бернардино да Сиена⁴⁷.

Гаратоне прекарва повече от пет години (1423 – 1428/31) в Константинопол, усъвършенствайки гръцкия си език и колекционирайки гръцки ръкописи. На 30 септември 1423 г. той е засвидетелстван във византийската столица, вече секретар на венецианския байло Пиетро Контарини⁴⁸. Това е служба, която преди това заема Франческо Филелфо. Не знаем въз основа на какви познанства и протекции получава тази важна длъжност, възможно е да се дължи на намесата на Гуарино и Франческо

⁴² CECCONI, Eugenio. *Op. cit.* Релацията на Йоан Пагузки от 29 януари 1438 г., no. CLXXVIII, pp. DXI–DXII; LAURENT, V. Les “Mémoires”, pp. 178–177; GEANAKOPOLOS, Deno G. *Constantinople and West...*, p. 233. Преди това има сведения за още по-тежки сцени на Събора в Базел, където папските пратеници и съборните представители вдигали такъв невообразим шум, докато обсъждали въпроса за унията с византийците, че Енеа Силвио Пиколомини пише: „... ще откриете пияници в таверната с по-добро поведение“. Писмо на Енеа Силвио Пиколомини, датирано 21 май 1437 г. MANSI, J. D. *Sacrorum conciliorum...* Vol. 31, pp. 220–229, esp. colls 223 ff.); GILL, Joseph. *The Council of Florence*, pp. 63–64.

⁴³ PESCE, Luigi. Cristoforo Garatone trevigiano, nunzio di Eugenio IV. *Rivista di storia della Chiesa in Italia*, 1974, 28, p. 25.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 28.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 25.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 28.

⁴⁸ *Diplomatarium Veneto-Levantinum*. G. M. THOMAS; R. PREDELLI (eds.). Vol. 2. Venetiis, 1899, p. 341; PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 29.

Филелфо. В столицата на империята изпълнява тази служба до 1428 г.⁴⁹, а може би до 1430 или 1431 г. Възможно е да се връща в родината през май 1430 г., придружавайки византийските дипломати Марко Ягарис⁵⁰ и Макарий Макрос, изпратени при папа Мартин V⁵¹. Възможно е да се връща и през 1431 г. заедно с Димитър Йелиас, посланик на Йоан VIII Палеолог, изпратен в Рим при наскоро избрания за папа Евгений IV⁵². Малко сведения има за срещите и за обучението му по време на константинополския му период, но е без съмнение, че този опит му позволява да усъвършенства владеенето на гръцкия език. Освен това в тези години Гаратоне се отдава на издирване на текстове, предимно класически. Още през 20-те години на XX век италианският учен Джовани Меркати идентифицира гръцките кодекси⁵³, принадлежащи на Гаратоне, които са около 20-ина, някои от тях са лично преписани от него и съставляват една важна колекция, към която се числят редица автори от Късната античност и византийския период, но почетното място се заема от класически автори като Омир, Хезиод, Пиндар, Теокрит, Опиан, Платон, Исократ, Ксенофонт, Аристотел, Полибий, Плутарх, Ариан, Либаний, Темистий. Голяма част от тези кодекси се пазят във Ватиканската библиотека.

След завръщането си в родината, през 1432 г. Гаратоне става духовник. През същата или през следващата година е извикан от папа Евгений IV в Рим, за да заеме длъжността папски писар и апостолически секретар. Сред личностите, фаворити на папата и на влиятелния кардинал, племенника му Франческо Кондулмер, е група младежи от Тревизо, сред които Даниеле Скоти (друг племенник на Евгений IV) и Тадео Адимари, който вероятно е посредникът при поканата към Гаратоне⁵⁴.

През юли 1433 г. папата му възлага първата дипломатическа мисия⁵⁵ в Константинопол, която трае от август до септември с. г. Евгений IV му дава във владение бенефиции, при което дарение е споменат като *familiaris, continuus*

⁴⁹ PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 30.

⁵⁰ KOLDITZ, Sebastian. *Gesandte, Gelehrte und Besucher: Byzantiner in Italien im späteren 14. und im 15. Jahrhundert*. In: *Menschen, Bilder, Sprache, Dinge. Wege der Kommunikation zwischen Byzanz und dem Westen*, 2018, Тл. 2, p. 328. Verfügbar unter: <https://doi.org/10.11588/propylaeum.517>.

⁵¹ PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 30.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ MERCATI, Giovanni. *Scritti d'Isidoro il cardinale Ruteno e codice a lui appartenuti che si conservano nella Biblioteca Apostolica Vaticana*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Roma, 1926 (Studi e testi, 46). Меркати идентифицира кодексите на Кр. Гаратоне във Ватиканската библиотека – pp. 83–85 – и Апендикс I Кодексите на Гаратоне, pp. 106–116.

⁵⁴ PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 31.

⁵⁵ HOFMANN, Georg. *Päpstliche Gesandtschaften für den Nahen Osten...*, p. 57.

*commensalis, litterarum apostolicarum scriptor et secretarius noster*⁵⁶. Неговият опит и познаването на обстановката във византийската столица са сред причините да бъде изпратен от папата на поредица от дипломатически мисии. Целта на мисиите на Кристофоро Гаратоне е да се стигне до свикване на събор за сключване на уния между Западната и Източната църква. Длъжността му предполага да води преговори с византийския император и патриарха, с император Сигизмунд, с отците на Събора в Базел и всички заинтересовани⁵⁷. В писмо от 31 август 1434 г. до Базелския събор папата го нарича познавач на латинския и гръцкия език – *graecae et latinae linquae peritum*⁵⁸. Преговорите по време на първата му мисия в Константинопол са трудни, не само поради различията между православни и католици, но и заради противопоставянето между папа Евгений IV и отците от Събора в Базел. Той води разговори с патриарха, с императора, с Исая, епископ на Йерусалим, който присъства там, наистина среща трудности с оглед всички противоречия, които трябва да бъдат преодоленни⁵⁹. Гаратоне успява да постигне съгласие с византийците, докато междувременно обаче Йосиф II и Йоан VIII водят преговори както с папата, така и паралелно с Базелския събор⁶⁰. През пролетта на 1433 г. е изпратено пратеничество до папа Евгений IV и кардиналите с участието на великия стратопедарх Маркос Ягарис Палеолог и великия протосингел Йоасаф и Димитър Клидас, за да се постигне споразумение за мястото и участниците в планирания събор за уния. Пратеничеството в Рим не постига конкретен резултат⁶¹.

Отците на Събора в Базел още през 1433 г. изпращат свои пратеници в Константинопол – това са Антонио от Суда и Алберто де Криспис⁶², а в отговор на тази мисия, на 11 ноември 1433 г. от императора са подписани пълномощни писма на латински и гръцки език и са дадени инструкции за византийските пратеници до Събора в Базел – протовестиария Димитър Палеолог Метохит, Исидор, абат на манастира „Св. Димитър“ в Константинопол, по-късно кардинал, и Йоан Дисипат, шурей на Палеолог⁶³. В тези инструкции е посочено,

⁵⁶ KOLDITZ, Sebastian. *Johannes VIII. Palaiologos...*, p. 53; PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 32 и бел. 44. Дава му и *salvaconductum* за пътуването до Константинопол на 28 юни 1433 г.

⁵⁷ PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 32.

⁵⁸ CECCONI, Eugenio. *Op. cit.*, no. XXXI, pp. XCIII–XCV, esp. p. XCIII.

⁵⁹ PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 32.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, no. 3436. Вж. и настоящия текст по-горе.

⁶² KOLDITZ, Sebastian. *Johannes VIII. Palaiologos...*, p. 192; ПАШКИН, Николай. *Византия в европейской политике первой половины XV в. (1402–1438)*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2007. ISBN 5-7996-0265-X, с. 88.

⁶³ LAURENT, Vitalien. *Les “Mémoires”...*, pp. 126–127; Йоан Дисипатос PLP 5537, Мануил Дисипат PLP 5540, Георги Дисипат PLP 5529. За византийската фамилия Дисипати вж.

че уния може да се постигне само на Вселенски събор, но той не може да се състои в Базел, тъй като мястото трябва да е удобно за византийците. Освен това е упоменато, че Римската църква трябва да поеме разноските на византийската делегация. Пратениците успяват да стигнат в Базел чак на 12 юли 1434 г. и там византийците са посрещнати с огромна, дори прекомерна почит. Първо реч произнася кардинал Чезарини, после следва отговорът на Исидор от византийска страна и започват преговорите с привържениците на съборното движение. В крайна сметка преговорите приключват с опит за съгласие, въз основа на постигнатото между папа Мартин V и византийския император Йоан VIII през 1430 г., което съглашение византийците носят със себе си и представят пред събора. Според това съглашение, както беше посочено по-горе, ако съборът е в Константинопол, византийците ще си поемат разноските, но ако е на Запад, разноските ще са сметка Западната църква, в случая – на базелските отци⁶⁴. Византийските пратеници обаче са ограничени в правомощията и не могат да приемат мястото за събора да бъде Базел, като настояват да е морски град между Калабрия и Анкона, както е според споразумението с папата. Освен това базелци трябва да осигурят 8000 дуката за идването на византийската делегация, също и кораби, както и после да ги върне безпрепятствено обратно в Константинопол. Също така са нужни още 15 000 дуката за разноските за 10 месеца напред, от ноември 1434 г. Други кораби е наложително да докарат арбалетчици в Константинопол, както и да бъдат изпратени финансови средства за защита на града. Тези условия, договорени с Базелския събор, трябва да приеме папата с була, както и да поеме ангажимент да присъства на събора лично или чрез свой представител. На 7 септември 1434 г. Съборът в Базел одобрява решението и тримата византийци дават клетва, че ще се стараят да го осъществят на практика.

Позицията на привържениците на съборното движение в Базел по отношение на мястото на събора обаче остава непоклатима⁶⁵.

KOLDITZ, Sebastian. *Johannes VIII. Palaiologos...*, pp. 146–149, 155–156; MATSCHKE, Klaus-Peter. *Op. cit.*, p. 127. С. Колдиц посочва, че Силвестър Сиропулос нарича Йоан Дисипат *гамброс* (шурей) на Палеолог, но според немския учен е нямал предвид императора, а Димитър Палеолог Метохит. Тези роднински връзки между Дисипат и Метохит се отнасят до 1433–1434 г. KOLDITZ, Sebastian. *Johannes VIII. Palaiologos...*, p. 146. В Просопографския лексикон – PLP 5537 за Йоан Дисипат също е посочено, че е шурей на Димитър Палеолог Метохит.

⁶⁴ Вж. по-горе и бел. № 32.

⁶⁵ DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, no. 3437, no. 3438 – 11 ноември 1433 г., писмо до император Сигизмунд – чрез пратениците на Събора в Базел Димитър Палеолог Метохит и Исидор, абат на манастира *Св. Димитър* в Константинопол и Йоан Дисипатос. Византийският император моли Сигизмунд за подкрепа в усилията за уния. Писмото на Сигизмунд до Йоан VIII е от 1 октомври 1434 г. Византийските пратеници се срещат със Сигизмунд на връщане от Базел на 24 юни 1434 г. в Улм. DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, no. 3439 – 11 ноември 1433 г. са

Следвайки инструкциите на папата, още по време на първата си мисия от 1433 г. Гаратоне демонстрира изключителна отстъпчивост и гъвкавост на папската дипломация, съгласявайки се с гърците съборът да се състои в Константинопол, като Римската църква бъде представена от папски легат, подпомаган от група прелати и богослови⁶⁶. Има сведения, че папското намерение е в преговорите да се включат и патриархът на арменците, патриархът на Йерусалим, Трапезундската империя. През лятото на 1434 г. папата взема решение да изпрати **Гаратоне за втори път** на Изток, за да се даде завършена форма на преговорите от предишната година. Преговорите потвърждават мястото за свикването на бъдещия събор да бъде Константинопол⁶⁷. Гаратоне уверява византийците, че трябва да присъства папски легат с пълни правомощия, както и богослови, и че според него ще бъде постигнат консенсус между папата и базелските отци⁶⁸. Но привържениците на съборното движение имат различна гледна точка – те смятат, че съборът трябва да се състои на Запад⁶⁹. Тази втора мисия на Гаратоне в Константинопол трае три месеца, и императорът изпраща заедно с него към Италия византийски пратеници. По обратния път, който приключва във Венеция на 21 декември 1434

дадени пълномощни писма на латински и гръцки език с подпис на императора за пратениците в Базел Димитър Палеолог Метохит и Исидор, абат на манастира *Св. Димитър* в Константинопол, после кардинал, и Йоан Дисипат, придружаващи връщащите се обратно в Базел Антонио от Суда и Алберто де Криспис. Императорът уверява, че византийските пратеници на събора са с пълномощия да признаят споразумения, сключени с представителите на Римската църква. SECCONI, Eugenio. *Op. cit.*, p. 65, 68, 71. Пратениците вземат на 25 ноември 1433 г. кораб от Константинопол, но поради буря се връщат, само Антонио от Суда отпътува на 2 декември, другите заминават януари 1434 г. през Ликостомо, Влахия, Унгария до Базел, където стигат 11 юли 1434 г. На връщане минават през Флоренция при папата, където са на 25 юли 1434 г. KOLDITZ, Sebastian. *Johannes VIII. Palaiologos...*, pp. 53–54, 57; GILL, Joseph. *The Council of Florence*, pp. 54–55.

⁶⁶ KOLDITZ, Sebastian. *Johannes VIII. Palaiologos...*, p. 58. Условиата, договорени от Гаратоне, са много различни от папската политика през последното десетилетие по отношение на мястото за провеждането на събора. Явно инструкциите на Гаратоне са такива. Причината най-вероятно трябва да се търси в нарастващата изолация на папа Евгений IV, тъй като редица духовници, включително и кардинали, преминават към съборното движение. Император Сигизмунд е на страната на папата, но пък повечето от другите владетели в Европа клонят към концилиаристите. Има и политически борби в Италия, а от своя страна отците на Събора в Базел не желаят да приемат идеята да се преместят в Италия, а италианските градове от своя страна все още не са готови да посрещнат византийците. Папската хазна е празна поради отделянето на сериозни средства за защитата на град Рим. Всичко това кара папата да промени своята политика. Безспорно, ще нарасне престижът и авторитетът му, ако успее да осъществи *reductio Grecorum*, но Евгений не може да постигне това в този момент в Италия. GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 53.

⁶⁷ PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 33.

⁶⁸ Постигнатите резултати по време на първата и втората мисия на Гаратоне отварят нови възможности за преговори с Изтока, които отиват отвъд споразуменията с Мартин V от 1430 г. KOLDITZ, Sebastian. *Johannes VIII. Palaiologos...*, p. 53.

⁶⁹ PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 34.

г., Гаратоне е придружен от императорска делегация, водена от братята Георги и Мануил Дисипат, заедно с още 16 лица⁷⁰. Безспорно Гаратоне е доволен от постигнатото, но ентузиазмът му намалява, когато пристига във Флоренция. Противопоставянето между Събора и папата всъщност обезсмисля постигнатото от папския пратеник⁷¹.

Междувременно отците на Събора в Базел водят преговори с византийски пратеници през лятото на 1434 г. и имат различна гледна точка, според която се предвижда провеждането на събора за уния с Изтока да се състои в град Базел⁷². И това е така, за да се гарантира максимална независимост от папата и за да се разглеждат сесията с византийците като продължение на Събора, с което ще се покаже триумфа на съборното движение и на привържениците му над папата.

Евгений IV, за да си отстоява позициите и да обясни причините за действията си, изпраща в Базел своя секретар Кристофоро Гаратоне⁷³ (март – април 1435) заедно с братята Дисипати⁷⁴, пратеници на императора, в опит да се демонстрира съгласие в преговорите, които папата води и има голяма вероятност за успех, но мисията не води до никакво подобряване на отношенията между папата и концилиаристите⁷⁵. Вместо това папата трябва да

⁷⁰ DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, no. 3444; IORGA, Nicolae. *Notes et extraits... Seconde série*, p. 3; Писмо на Кр. Гаратоне до папата от 21 декември 1434 г. от Венеция вж. CECCONI, Eugenio. *Op. cit.*, no. XLIV, pp. CXXI–CXXII; PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 34.

⁷¹ PESCE, Luigi. *Op. cit.*, pp. 34–35.

⁷² DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, no. 3437, no. 3438; no. 3439, CECCONI, Eugenio. *Op. cit.*, p. 65, 68, 70–71; KOLDITZ, S. Johannes VIII. *Palaiologos*, pp. 53–54, 57; GILL, Joseph. *The Council of Florence*, pp. 54–55. На 16 ноември 1434 г. императорът изпраща *мандатум* (DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, no. 3446) до византийски пратеници на Базелския събор и ги информира, че междувременно папският секретар Кристофоро Гаратоне с пълни правомощия от страна на папата е дошъл в Константинопол, за да договаря събор, и са постигнали споразумение съборът да се проведе в Константинопол, нещо, което императорът винаги е желал и досега не е било постигнато; императорът се надява този проект да се осъществи, като бъде получено и съгласието на Събора в Базел; също така императорът инструктира пратениците, ако това се приеме от Събора, да отидат при папата, където ще се срещнат с изпратените при папата византийски дипломати Георги и Мануил Дисипат.

⁷³ PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 36; KOLDITZ, Sebastian. *Johannes VIII. Palaiologos...*, pp. 179–181.

⁷⁴ GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 57.

⁷⁵ Когато първото сведение за успеха на Гаратоне стига до Базел, отците на Събора са изумени, че папата се меси в дела, които те вече водят, и отправят обвинения в двуличието към византийските пратеници, които са там. Но византийците следват инструкциите си. В действителност писмата на братята Дисипати, изпратени до византийските пратеници в Базел, не стигат навреме, те са информирани за събитията чак на 11 или 12 февруари 1435 г. Според Йоан от Рагуза Гаратоне стига в Базел заедно с братята Дисипати в средата на месец март. Но чак на 5 април на сесия на събора той разказва за преговорите с императора и патриарха. От византийците на латински говори Мануил Дисипат и потвърждава думите на Гаратоне. Византиецът изтъква много причини, според които Константинопол е по-

отстъпи поне частично и да приеме като основа за контактите с византийците платформата на базелските отци.

Връщайки се във Флоренция в края на май, където се е преместила Папската курия, Гаратоне на 5 август 1435 г., от Венеция, се отправя на **третата си мисия** в Константинопол⁷⁶. На същия кораб в Пола (Пула) се качват и легатите на Базелския събор, Йоан Стойкович, архиепископ на Рагуза, Хайнрих Менгер и Симоне Фрерон, и те в опит да търсят сключването на окончателно споразумение с Изтока. Базелските пратеници с изненада виждат папския пратеник Кр. Гаратоне на кораба и веднага информират с писмо Събора⁷⁷. Така и Гаратоне, и базелските пратеници пристигат едновременно в Константинопол на 24 септември с.г., за да канят византийците на събор от

приемлив за византийците спрямо другите градове, предложени за събор. След това отците на Събора в Базел обсъждат въпроса и допълнително разпитват Гаратоне. Различни са мненията сред тях – едни отстояват позициите на Събора, други приемат папската договореност, има и такива, които са наясно, че диспути, водени в Константинопол, не могат да бъдат наречени Вселенски събор, защото каквато и да е договореността, трябва да бъде одобрена после от Базелския събор. Представителите на Събора са убедени, че са единственият авторитет на Църквата и така трябва да остане. А свикването на събор в Константинопол, би означавало край на този в Базел, защото не може да има два събора едновременно. На 27 април 1435 г. византийските пратеници приемат тезата на базелци, тъй като византийците държат на събор, иначе няма как да бъде постигне уния, както и ако Съборът и папата са разделени. Императорът и патриархът на този етап избират Събора. Мануил Диспат напуска Базел, за да отиде в Константинопол през Унгария с писмо от Събора от 30 април 1435 г. Исидор заминава скоро след това за Венеция и в средата на юни го последват и другите византийски пратеници. Съборът определя трима пратеници да отидат в Константинопол – това са Йоан от Рагуза, Хайнрих Менгер и Симон Фрерон. Двама други представители на Събора в Базел – Матю Мейнаж и Йоан Бахенщайн, заедно с Гаратоне отиват при папата, за да му обяснят ситуацията с писмо от Събора от 5 май 1435 г., с което настъпва нов етап в отношенията между папата и Събора. Мейнаж информира папа Евгений IV на 14 юли 1435 г., че Съборът „иска от него, изисква и го увещава да подкрепи плана с неговата власт и авторитет“, като успоредно с това доказва върховенството на Събора над папата и твърди, че папата е длъжен да приеме всяко решение на Базел, включително за таксите и събирането на данъците, което ще доведе практически до финансова зависимост на Папската курия от Събора. GILL, Joseph. *The Council of Florence*, 59–61. DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, no. 3448. На 26 ноември 1435 г. с писмо на императора до папата, изпратено чрез Хайнрих Менгер, Йоан VIII посочва, че папският секретар Кристофоро Гаратоне е придружил византийските пратеници в Базел и там е обяснил и предал договореностите за място на събора, като и императорът и патриархът искат да се потвърди приемането на един крайбрежен град за място на събора, където както византийците, така и папата лесно могат да дойдат. CECCONI, Eugenio. *Op. cit.*, no. LXI, pp. CLXVI–CLXVII.

⁷⁶ Според документи на Ватиканския архив Апостолическата камера отпуска сумата от 300 флорина на *Christoforo Garatono, secretario domini nostri transmisso in Greciam de commissione sanctitatis domini nostri*. PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 36, n. 69.

⁷⁷ CECCONI, Eugenio. *Op. cit.*, no. LI, pp. CXLII–CXLIII.

страната на двете власти, които представляват⁷⁸. И Гаратоне, и тримата базелски пратеници имат дълга серия от преговори и дебати с патриарха и императора⁷⁹. Разполагаме с многобройни свидетелства за дейността им в Константинопол от писмата и речите, от доклада на Йоан от Рагуза, от *Историята* на Силвестър Сиропулос. (Речите на първите срещи с императора през септември 1435 г.⁸⁰; документи и отговори в периода октомври – ноември 1435 г.⁸¹; писма на императора и патриарха до папата от ноември 1435 г.⁸²; и до Събора пак от ноември 1435 г.⁸³; доклада на Йоан от Рагуза до Събора, представен на 29 януари 1438 г.⁸⁴).

Византийците, изправени пред сериозните проблеми и противопоставяния между папа Евгений IV и привържениците на съборното движение, в създалата се ситуация търсят най-доброто решение за себе си. На срещата с императора и патриарха базелци си разпределят какво да говорят – Йоан от Рагуза посочва, че разделението на църквите може да се преодолее само на Вселенски събор; Менгер обяснява защо съглашението с папата не отговаря на изискванията, а Фрерон разяснява защо Базел е удобно и подходящо място за събора с гърците. Базелци предлагат следното: 1. съглашението, постигнато в Базел с византийските пратеници да се ратифицира от императора и патриарха; 2. да се фиксира нова дата за подписването на съглашението; 3. Базел да се приеме като място за общ събор с византийците; 4. византийската страна да започне да привежда в изпълнение нейната част от споразумението⁸⁵.

След като и папата се е съгласил с тезата на базелци съборът да се проведе на Запад, остава само да се избере точното място. И тези преговори се развиват по-добре за тезата на папския нунций, който определено е по-гъвкав и по-

⁷⁸ *Ibidem*, no. CLXXVIII, pp. CCCCLXXXVII–DXXII, esp. p. CCCCLXXXIX; PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 36; ПАШКИН, Николай. *Цум. съч.*, с. 97.

⁷⁹ HOFMANN, Georg. *Päpstliche Gesandtschaften für den Nahen Osten...*, p. 58; GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 63.

⁸⁰ SECCONI, Eugenio. *Op. cit.*, no. LV, pp. CV–CVIII.

⁸¹ *Ibidem*, no. LVI, p. CLIX; no. LVII, pp. CLX–CLXI; no. LVIII, p. CLXII; no. LIX, p. CLXIII; no. LXII, pp. CLXVIII–CLXX; no. LXIII, p. CLXXI; no. LXIV, pp. CLXXII–CLXXIII; no. LXV, pp. CLXXIV–CLXXV.

⁸² *Ibidem*, no. LXVI, pp. CLXXVI–CLXXVIII; no. LXVII, pp. CLXXIX–CLXXXI.

⁸³ *Ibidem*, no. LXVIII, pp. CLXXXII–CLXXXIII.

⁸⁴ *Ibidem*, no. CLXXVIII, pp. DXI–DXII.

⁸⁵ Но възниква проблем, защото византийците отказват да приемат една фраза още в преамбула на декрета, предлаган от привържениците на събора, защото те са приравнени с хуситите като еретици и искат този текст да се промени. Освен това ги притеснява и друго – посочено е в договореностите, че им се поемат разноските, но не е посочено гарантиране на тяхната сигурност при завръщането, ако не се сключи уния. И освен това не са съгласни за Базел като място на събора, искат да бъде някой от градовете, посочен в съглашението. LAURENT, Vitalien. *Les “Mémoires”...*, pp. 144–145, 148–149; GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 63, 64.

внимателен да не бъде засегната чувствителността на византийците. Гаратоне показва необходимостта да се избере удобно за византийците място – например някое адриатическо пристанище, което ще е по-лесно достижимо и по-удобно за представителите на Изтока, и това определено е в негова полза на фона на твърдостта и упоритостта на емисарите от Базел, които настояват мястото на събора да е само град Базел⁸⁶. Освен това Гаратоне уверява, че папа Евгений IV ще поеме всички разноски на източната делегация – както за пътя, така и по време на престоя ѝ на събора, което базелските отци не могат да сторят. Като цяло можем да обобщим, че предложенията на Гаратоне определено изглеждат по-солидни, така че патриархът, на 11 ноември 1435 г. и после императорът на 22 ноември 1435 г.⁸⁷ пишат на папата, че приемат неговата гледна точка⁸⁸. Така успехът отново е на страната на папския пратеник Кристофоро Гаратоне. Изпълнил мисията си, Гаратоне се връща през Венеция във Флоренция, в Папската курия в края на октомври 1435 г., докато в Константинопол остават двамата пратеници на Базелския събор Йоан Рагузки и Симоне Фрерон, които полагат максимални усилия да разрушат постигнатото от Гаратоне и съответно тяхното присъствие там представлява сериозно препятствие в успешното сключване на договореностите⁸⁹.

Междувременно се влошават отношенията между папата и Събора. Евгений IV, вместо да отговори по пратениците на Събора на исканията на базелци, изпраща свои пратеници в Базел през лятото на 1435 г., това са Амброджо Траверсари и Антонио да Сан Вито⁹⁰. Траверсари в реч пред отците защитава върховенството на папата над Събора и също така води разговори с кардинал Джулиано Чезарини в опит да намали враждебността му към папата⁹¹. На 20 януари 1436 г. привържениците на съборното движение изпращат ултиматум до папата, а Евгений IV в отговор изпраща нови пратеници в опит за постигане на компромис както за мястото на събора с византийците, така и за останалите неща. Привържениците на съборното движение обаче настояват

⁸⁶ PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 37; GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 64.

⁸⁷ GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 66.

⁸⁸ CECCONI, Eugenio. *Op. cit.*, no. LX, pp. CLXIV–CLXV; no. LXI, pp. CLXVI–CLXVII; PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 37. Императорът издава хрисовул, датиран 26 ноември 1435 г., изразявайки желанието на византийците за съглашение. Пишат до Базел (DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, no. 3449, no. 3450) с изискване за избор на град за събора, който да е крайбрежен, и с настояване да присъства папата. Същите желания императорът и патриархът изразяват в писмата до Евгений IV (DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, no. 3448) от 11 и 22 ноември и му благодарят, че е приел решението на Базелския събор. С такива документи Х. Менгер заминава от Константинопол на 1 или 2 декември и пристига във Венеция на 2 януари 1436 г. GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 66.

⁸⁹ PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 37.

⁹⁰ GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 66.

⁹¹ *Ibidem*, p. 67.

мястото за общ събор да бъде Базел. Окончателният разрив между папата и Събора настъпва на 11 май 1436 г., когато папските пратеници изслушват една тирада срещу папа Евгений IV. Този груб отговор всъщност укрепва позициите на папата, защото някои кардинали и други прелати постепенно се връщат на негова страна⁹². През 1437 г. Съборът в Базел вече е дълбоко разделен, от една страна, по въпроса за авторитета на папата, и от друга – за мястото на среща с византийската делегация за сключването на уния. Папа Евгений IV предлага градът да е в Италия, предложение, което се приема от малцинството на Събора, т.нар. *Sanior pars*, и приема идеята да се намери град за събора, удобен за византийците и за папата, като Флоренция, Удине и др., докато мнозинството на Събора остава на крайни позиции и иска да бъде Базел, Авиньон или друг град, далеч от влиянието на папата. Накрая се стига до разрива на Събора, когато в един и същи ден, на 7 май 1437 г., са издадени два декрета от двете партии на Събора⁹³.

По това време във Флоренция Гаратоне се отдава на задълженията си на папски секретар от ноември 1435 г. до март 1436 г., когато в края на април, след кратко пътуване до Тревизо по семейни дела, се връща в Курията, която междуременно се е преместила в Болоня. В този период активни в папската канцелария са други папски секретари като Поджо Брачолини, Флавио Бондо, Ченчо де Рустичи, Антонио Лоски, Лапо да Кастилионкио, Леон Багиста Алберти. Без съмнение, изтъкнати хуманисти, които оставят следа в културното формиране на Гаратоне, на които пък той може да предложи своите знания по гръцки и богатата си библиотека с класически автори. В периода от 30 април до 22 юли 1436 г. името му се среща често в латеранските регистри⁹⁴.

В края на юли **1436 г. папа Евгений IV решава да изпрати Гаратоне на неговата четвърта дипломатическа мисия в Константинопол**⁹⁵, която се осъществява едва в началото на ноември месец, когато пристига във Византия. Този път става въпрос да повтори предложенията от страна на папата, като в същото време дава ясно да се разбере, че противоречията с привържениците на съборното движение са станали непоправими и непреодолими. Гаратоне отново убеждава византийците, че папата предлага един адриатически град за събора,

⁹² *Ibidem*, p. 68.

⁹³ SECCONI, Eugenio. *Op. cit.*, no. CXX, pp. CCCXVII–CCCXIX; no. CXXI, pp. CCCXX–CCCXXIII; HALFF, Maarten. The Pope's Agents in Constantinople: Eugenius IV's Legation on the Eve of the Concil of Ferrara-Florence (1438–1439). *Mediterranea. International Journal on the Transfer of Knowledge*, 2020, no. 5, p. 93. ISSN 2445-2378.

⁹⁴ PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 38.

⁹⁵ Според ватиканските архиви му отпускат средства за тази мисия в размер на 300 флорина. ...camerarius solvit ... Christoforo Garatono florenos ... 300 pro expensis per eum fiendis pro eundo ad Grecie partes. PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 38, n. 83

който да е лесно достижим и удобен за тях, подчертавайки, че вече разбирателство между папата и Базелския събор е невъзможно. Това предизвиква последен опит за посредничество от страна на императора, което той поверява на византийските пратеници Йоан Дисипат и Мануил Тарханиотис Вулотес⁹⁶. Те се качват на кораба за Италия заедно с Гаратоне в края на годината. Гаратоне и Вулотес стигат Курията в Болоня в края на януари 1437 г., а другият пратеник – Йоан Дисипат, отива директно в Базел⁹⁷. Целта е да се кажа от името на императора, че византийците не могат да отидат на събор на място като Базел, Авиньон, или Савоя, предлагани от базелци, и да потвърдят присъединяването си окончателно към предложенията от страна на папата⁹⁸. Византийският пратеник Вулотес излага пред папата желанието на византийците и след това в средата на февруари 1437 г. заминава, за да се присъедини към Йоан Дисипат в Базел, заедно с доминиканеца Симоне от Кандия, който знае гръцки⁹⁹.

Като знак на благодарност и висока оценка от страна на папата за неговия активен и успешен дипломат, Кристофоро Гаратоне получава повишение – на

⁹⁶ Императорът, който е издал заповед всички, които ще ходят на събора, да се събират в Константинопол през март – април 1437 г., решава да изпрати двама пратеници – единия до папата и втория до Събора, упълномощени, ако видят, че отците на Събора не са готови за споразумението, да сключат споразумение с папата, ако той е готов да го направи. Междувременно на 12 ноември 1436 г. в Константинопол пристига Гаратоне, който хвърля съмнение върху добросъвестността на събора и предлага да финансира византийска мисия до папата, което слага край на колебанията на базелския пратеник Йоан от Рагуза и го принуждава да осигури по 500 флорина на всеки от византийските пратеници – това са Йоан Дисипат и Мануил Тарханиотис Вулотес, пълномощията им са от 20 ноември 1436 г. На 24 януари 1437 г. Йоан от Рагуза получава известия за споровете и противопоставянето на Събора и за решението на мнозинството за Авиньон като място за събор с византийците. Междувременно базелският пратеник в Константинопол се опитва да убеди византийците за Базел като място на събора, но среща твърда съпротива поради фразата за крайбрежен град, залегнала в споразумението. GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 75.

⁹⁷ DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, no. 3465 – 20 ноември 1436 г. простагма за Йоан Дисипат и Мануил Тарханиотис Вулотес като пратеници на Събора в Базел. Те получават напътствия, ако в Базел не им кажат за място на събора и финансиране, което да е поето от Западната църква, да отидат при папата. И ако папата поеме разносните за византийската делегация, имат пълната власт да подпишат споразумението. Дисипат трябва да остане при папата, а Вулотес, заедно с папски пратеник, да се върне в Константинопол вж. SECCONI, Eugenio. *Op. cit.*, no. XCIV, pp. CCLIX; DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, 3466 – 20 ноември 1436 за пратеничеството на Йоан Дисипат и Мануил Тарханиотис Вулотес – за корабите, писмо на императора до Базел от 11 февруари 1437 г.; DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten*, no. 3467 – 20 ноември 1436 г. пратеничество на Йоан Дисипат и Мануил Тарханиотис Вулотес до Курията в Болоня, като Йоан Дисипат тръгва с Кристофоро Гаратоне края на юли 1437 г. от Болоня към Константинопол. PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 39; ПАШКИН, Николай. *Цум. съч.*, с. 104.

⁹⁸ Писмата на императора и на патриарха до двамата пратеници вж. у SECCONI, Eugenio. *Op. cit.*, no. XCIV, pp. CCLIX; no. XCV, pp. CCLX; PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 39, n. 86.

⁹⁹ SECCONI, Eugenio. *Op. cit.*, no. CXXXV, pp. CCCLXII–CCCLXIII; PESCE, L. Cristoforo Garatone trevigiano, p. 39, n. 87.

27 февруари 1437 г.¹⁰⁰ е обявен за епископ на Корон, място, което е вакантно отскоро, въпреки че за момента Гаратоне продължава своята работа като папски секретар.

След кратко отсъствие (Гаратоне е засвидетелстван във Венеция в средата на април 1437 г.), в средата на май 1437 г. вече го откриваме отново деен в Курията в Болоня, където се среща с императорските пратеници, връщащи се от Базел¹⁰¹.

Междувременно разривът на Събора достига своята кулминация, както споменахме, на 7 май 1437 г. отците в Базел приемат едновременно два декрета – на поддръжниците на съглашение с папата, които са малцинство, и крайните, а те са мнозинство и остават на твърди позиции¹⁰². Лидерите на малцинството определят трима делегати – Антонио, епископ на Порто, Пиер от Версай, епископ на Динье, и Николай от Куза, да представят декрета пред папата, който го приема, защото те предлагат Флоренция като място за събор, т.е. приемат неговата теза, и ги изпраща заедно със свои пратеници в Константинопол, за да се сключи окончателното споразумение с византийците¹⁰³. Както споменахме, византийските пратеници избират да вземат страната на партията на папата, по-малка, но определена като по-здрава (“*pars sanior*”) и работеща в ползата на свикването на Вселенски събор в Италия в град, определен от папата, който ще получи тяхното одобрение. Най-вероятно Гаратоне присъства на консистория с византийските пратеници на 24 май 1437 г., на който византийците изразяват окончателно желанието си да дойдат в Италия, да участват във Вселенски събор, който да се състои в определен от папата град и одобрен от тях¹⁰⁴.

Така се стига до неговото последно, **пето пратеничество**, най-изтъкнатата папска мисия в Константинопол, в която участва Гаратоне, в качеството му на папски нунций. В това папско пратеничество освен него са включени още епископите на Динье (Digne), Пиер от Версай, на Порто, Антонио Мартинес, и Николай от Куза, и тримата като представител на “*pars sanior*” от Базел, и представляващи Събора, към тях няколко дни по-късно се присъединява и Марко Кондулмер, племенник на Евгений IV, обявен за легат *a latere*. Но без съмнение, въз основа на опита от предишните мисии, главната отговорност в преговорите при сключването на договора е на Кристофоро Гаратоне¹⁰⁵. Тази мисия е придружена и от военни сили (300 критски

¹⁰⁰ PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 39, 89 no. 8.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 40.

¹⁰² HOFMANN, Georg. *Päpstliche Gesandtschaften für den Nahen Osten...*, p. 57, 59.

¹⁰³ HALFF, Maarten. *Op. cit.*, p. 94.

¹⁰⁴ PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 40.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 41. На 6 юли 1437 г. папата определя пратениците – Пиер, епископ на Динье (Diocesis Diniensis, Франция), Антонио, епископ на Порто, от *Sanior pars* на Събора в Базел,

арбалетчици за защита на Константинопол, докато императорът отсъства), както е според постигантите до момента уговорки¹⁰⁶.

От 3 септември 1437 г., датата на пристигането на Гаратоне в Константинопол, до 27 ноември, датата на отплаването на византийската делегация за събора, става въпрос не само за изчистване на последните детайли, но и да се опонира с енергия и аргументи на антипапски настроеното пратеничество от Базел, което пристига в Константинопол на 3 октомври 1437 г. и в последния момент предлага настоятелно на византийците, обещавайки широки гаранции, да се свика събор в Авиньон¹⁰⁷. В края на октомври 1437 г. вече няма съмнение в избора на византийците и корабите на отците от Базел отплават, без да са постигнали желаното¹⁰⁸. Византийците предпочитат папата по редица причини – на събора ще присъстват лично патриархът и императорът, трябва съответно да присъства лично и папата¹⁰⁹; освен това византийците не са сигурни в условията, предлагани от отците на Базел; Ферара/Флоренция е по-добър вариант като място, докато Базел, Авиньон, Савоя, каквито са предложенията на базелци, са по-далеч за византийците; освен това византийците са запознати с традиционния престиж на папата, а и ролята на императора е твърде важна – естествено, той предпочита да преговаря с

Кр. Гаратоне и архиепископа на Tarentaise (Moutiers-en-Tarentaise – в Савоя), Марко Кондулмер, със задача да дойдат в Константинопол и да доведат византийската делегация. Същия ден издава *salvaconductum* (пропуск за свободно преминаване) за византийците. На 7 юли 1437 г. bankerите Микеле Дзоно и Балтазаре Лупари са определени да събират парите, финансиращи начинанието. На 15 юли 1437 г. папата пише до императора и препоръчва споменатите пратеници, както и Йоан от Рагуза. На 17 юли 1437 г. Йоан Дисипат и Мануил Вулотес декларират, че приемат *Sanior pars* на събора като истинския събор и гарантират, че императорът, патриархът и всички останали ще дойдат с тази експедиция на Запад за събор. GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 79.

¹⁰⁶ HALFF, Maarten. *Op. cit.*, p. 94.

¹⁰⁷ На 3 октомври 1437 г. в Константинопол пристига и флотата на мнозинството от Събора в Базел. На 4 октомври новодошлите представители на Събора са приети от императора, като предлагат за място на събора Базел, Авиньон или Савоя и отхвърлят претенциите на *Sanior pars* като представители на събора. На 8 октомври 1437 г. императорът отново ги приема и ги съветва да се постигне мир между Събора и папата. Императорът освен това изяснява, че има три изисквания – време и място за събора, и присъствието на папата – никое от тях отците от Базел не са спазили. Те закъсняват, предлагат друг град, не от тези, които фигурират в съглашението, и са разделени от папата. Императорът заявява, че е готов да отплава и с двете флоти, ако те успеят да постигнат съгласие. GILL, Joseph. *The Council of Florence*, p. 81.

¹⁰⁸ HALFF, Maarten. *Op. cit.*, p. 96.

¹⁰⁹ GEANAKOPOLOS, Deno G. *Constantinople and West...*, p. 233

представител на еднолична власт¹¹⁰. Този триумф на папата е извоюван от неговия верен дипломат Кристофоро Гаратоне.

Запазени са две писма на Кристофоро Гаратоне – едното е до папа Евгений IV, а другото – до кардинал Франческо Кондулмер, в които той въодушевено изразява радостта си, че след дълга четиригодишна борба и тежки преговори, е постигнал желаното от папата¹¹¹.

В писмото си до Евгений IV от 20 октомври 1437 г. Кристофоро Гаратоне информира папата за избора на византийците да отидат за събора в Италия, изразява радостта си от постигнатия успех, като също така акцентира на поведението на базелци, които са непоклатими в исканията си. Той подчертава и желанието на византийците да примирят двата лагера, но без успех. *„Защото, когато самите нови пратеници казаха толкова много в полза на славата на Събора, нямаше никой от ордена на гърците, който да не беше обхванат от голямо подозрение: защото те видяха, че самите пратеници и ние не сме на едно мнение, а по-скоро на различно. Затова всички те публично твърдяха: Ако тези са разделени, как ще се обединим с тях? Ето защо тези гръцки господари бяха най-готови да организират [обединят] с нас пратениците на Събора и те се трудиха за това с голяма сила [...] По този начин ние научихме строгостта и благоразумието на пратениците и скромността и вярата на гърците, събрани около теб, самите наши врагове се връщат с празни галери.“*¹¹²

Второто писмо на Гаратоне е от същия ден, 20 октомври 1437 г., и е адресирано до *Почитаемия Отец и господар*, без да споменава име. Дж. Меркати го идентифицира като кардинал, а именно „папският секретар“ кардинал Франческо Кондулмер, племенник на Евгений IV, пред когото, съвсем естествено, Гаратоне обсибва с щедри похвали добродетелите на чичо му и завършва, споменавайки големи суми пари. Той му пише, както и на папата, веднага щом пристигат базелските галери, и му дава отчет за плащанията, извършени от двамата банкери Микеле Дзоно и Балтазаре Лупари, и му препоръчва да потвърди обещаното от тях, като споменава, че са хора, много

¹¹⁰ За предложенията за град, в който ще се проведе съборът, вж. CECCONI, Eugenio. *Op. cit.*, no. CLXXXVIII, pp. DLXXVII–DLXXX, а за предложенията на базелския пратеник Йоан Рагузки – p. DXVII; GEANAKOPOLOS, Deno G. *Constantinople and West...*, p. 234.

¹¹¹ MERCATI, Giovanni. *Scritti d'Isidoro il cardinale Ruteno...*, pp. 118–122. Меркати публикува две писма на Гаратоне и едно писмо на пратениците на Базелския събор, на с. 118–119 е публикувано писмото на Гаратоне до папата, на с. 120 – писмото на привържениците на съборното движение, а на с. 120 – 122 – второто писмо на Гаратоне до Франческо Кондулмер; PESCE, Luigi. *Op. cit.*, p. 42, n. 102.

¹¹² MERCATI, Giovanni. *Scritti d'Isidoro il cardinale Ruteno...*, pp. 118–119.

предани на Негово Светейшество и ревностни за честта и славата на получателя¹¹³.

Третото писмо е от Пиер, епископ на Динье, Антонио, епископ на Порто, и Николай Кузански, представители на отците на Базелския събор, които обявяват на Евгений IV, че императорът е приел съглашенията, сключени с папата в Болоня и както Йоан VIII Палеолог, така и Константинополският патриарх Йосиф II с голяма част от членовете на Синода ще участват в събора в Италия¹¹⁴.

Византийската делегация отплава от Константинопол на 27 ноември 1437 г. Флотата пристига във Венеция на 8 февруари 1438 г. и Гаратоне прекарва следващите две години по време на сесиите на събора във Ферара и във Флоренция, изпълнявайки до свършенство работата на преводач, помагайки и грижейки се за логистични и административни проблеми на византийската делегация, докато заради неговото класическо образование очевидно е невъзможно да взема думата по доктринални въпроси. Гаратоне присъства на подписването на декрета на унията и на церемонията по закриването на работата на събора в катедралата на Флоренция (6 юли 1439 г.). След това е натоварен с ангажимента да придружи византийските духовници по пътя им към родината и да резидира в Константинопол като нунций “pro augmento et stabilimento catholice fidei”. Заминава от Венеция на 19 октомври и пристига в Константинопол в края на януари 1440 г. Едно дълго пътуване, по време на което спира в Модон, в своето епископско седалище в Корон и на остров Евбея, за да обяви декрета на унията.

От запазените византийски и западни извори става кристално ясно, че Кристофоро Гаратоне е този, който води тежките дипломатически преговори в Константинопол през 1437 г. Освен това той вече неколкократно е пратеник на папа Евгений IV в Константинопол и участва в преговорите с византийците¹¹⁵. Така преговорите от 1437 г. се явяват не само продължение на дипломатическата активност на Гаратоне от предходните му мисии, но и кулминация на папската дипломация. По време на тези по-ранни мисии, Гаратоне не е висш духовник¹¹⁶.

¹¹³ *Ibidem*, pp. 120–122.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 120.

¹¹⁵ HALFF, Maarten. *Op. cit.*, p. 99.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 106. Макар че неговият ранг и правомощия в мисията през 1433 г. не са недвусмислено документирани, знаем, че през 1434 г. Гаратоне вече е изпратен с правомощията на апостолически нунций. В писмото за инструктажа до Гаратоне, Евгений IV се обръща към него като към майстор на изкуствата и като към свой (на Евгений) секретар. SECCONI, Eugenio. *Op. cit.*, no. XXVII, pp. LXVI–LXVII; HOFMANN, Georgius (ed.). *Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes. Pars II – Epistolae pontificiae de rebus in Concilio Florentino annis 1438–1439 gestis*. In: *Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores, Series A*. Rome: Pontificum Institutum Orientalium Studiorum, 1944, no. 36, pp. 29–

Но малко преди мисията от 1437 г., през февруари с.г., папата го издига за епископ на Корон, вероятно с конкретната цел да издигне ранга на Гаратоне в последващо ключово посещение в Константинопол¹¹⁷.

Самите византийци възприемат Гаратоне като архитект на споразумението, което е постигнато. Силвестър Сиропулос говори за него като за личност, изпълнила всичко, което е обещано преди това, и подчертава, че вече е изпращан в Константинопол няколко пъти. Освен това Сиропулос разказва един любопитен епизод на борда на папската галера на път за Венеция, в която висш византийски духовник се обръща към Гаратоне и му прави комплимент, че е успял да убеди императора и патриарха и водачите на Византийската църква, и също така предполага, че го очакват много награди за усилията му¹¹⁸.

Както в гръцките, така и в латинските източници Гаратоне засенчва другите членове на легацията, включително самия папски легат Марко Кондулмер. Централната роля на Гаратоне в дипломатията с Византия е очевидна не само по време на дебатите в Константинопол. По време на морското пътуване до Венеция и при пристигането си там Гаратоне се явява в изворите като главно действащо лице на папата и основен събеседник за византийската делегация. По време на процесията при спирката във венецианския Модон (Метоне) Гаратоне заема почетно място при придружаването на Константинополския патриарх¹¹⁹. Гаратоне разполага и с големи суми пари по време на мисията¹²⁰ в отговор на финансовите искания на византийците и на техните нужди при настаняване. Освен това превежда по време на срещи с дожа на Венеция и с папа Евгений IV¹²¹.

Всичко това е необичайна комбинация от функции за един пратеник: да се грижи за високопоставените гости, да управлява финансите, да улеснява комуникациите и лично да е ангажиран в дипломатията на високо равнище. Това несъмнено говори за управленските му способности и дипломатическите

30; HOFMANN, Georg. *Päpstliche Gesandtschaften für den Nahen Osten...*, p. 60. Знаем, че в началото на февруари 1437 г. Гаратоне все още е каноник на Падуа, а на 27 февруари 1437 г. папата го прави епископ на Корон. FEDALTO, G. (ed.). *Acta Eugenii Papae IV (1431–1447)*. Roma (Pontificia Commissio codicis iuris canonici orientalis recognoscendo, Fontes series III, vol. XV), 1990, no. 490, p. 259.

¹¹⁷ HALFF, Maarten. *Op. cit.*, p. 106.

¹¹⁸ LAURENT, Vitalien. *Les "Mémoires"...*, p. 199; HALFF, Maarten. *Op. cit.*, p. 100.

¹¹⁹ HALFF, Maarten. *Op. cit.*, p. 105, n. 63; LAURENT, Vitalien. *Les "Mémoires"...*, p. 205.

¹²⁰ HALFF, Maarten. *Op. cit.*, p. 105, n. 64. Има запазени документи за Гаратоне в Camera Apostolica относно финансирането на мисията от 1437 г., публикувани от IORGA, Nicolae. *Notes et extraits... Seconde série*, pp. 6–8.

¹²¹ HALFF, Maarten. *Op. cit.*, p. 105, n. 65; LAURENT, Vitalien. *Les "Mémoires"...*, p. 205, 207, 223, 231; KOLDITZ, Sebastian. *Johannes VIII. Palaiologos...*, p. 341, 345, 347, 348, 352.

му умения, както и за огромното доверие, което Евгений IV има в него, за да бъдат византийците доволни и насочени по пътя на унията¹²².

Дипломатическата дейност на Кристофоро Гаратоне в полза на Папството продължава и след Фераро-Флорентинския събор, като изпълнява отново папски мисии заедно с кардинал Джулиано Чезарини в Унгария и на Балканите с цел организиране на кръстоносен поход срещу османците. Дори и след разгрома на кръстоносната войска при Варна през 1444 г., Гаратоне продължава дипломатическата си активност. Последното му участие е заедно с Ян Хуниади през 1448 г. в битката при Косово поле, където Кристофоро Гаратоне умира.

Този преглед на контактите между Папството и Византия в навечерието на Събора във Ферара/Флоренция (1438 – 1439) представя най-важните моменти в тази дипломатическа активност на двете страни, без да претендира за изчерпателност.

В заключение може само още веднъж да се посочи изключително важната роля на папския пратеник Кристофоро Гаратоне, който в периода 1433 – 1437 г. играе ключово значение за организирането на събора за сключване на уния между Западната и Източната църква. Несъмнен е приносът му в склоняването на византийците да заемат не страната на Базелския събор, а страната на папата при преговорите и съответно да изберат предложението от Евгений IV град за провеждането на събора. Самите византийци възприемат Гаратоне като основен двигател за осъществяване на споразумението, постигнато между Византия и Папството. Неслучайно византийският историк на Фераро-Флорентинския събор – Силвестър Сиропулос, определя Гаратоне като личност, изпълнила всички дадени обещания.

* * *

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ | REFERENCES

МЛАДЕНОВ, Момчил. Константинополската патриаршия, Римската църква и съборът в Базел (1431–1449): Въпросът за Унията. *Epochi*, 2011 (2012), XIX, № 1, с. 73–93. Print ISSN 1310-2141.

ПАШКИН, Николай. *Византия в европейской политике первой половины XV в. (1402–1438)*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2007. ISBN 5-7996-0265- X.

ПОПОВА, И. *Византийската дипломация и Западът (1391–1425)*. Велико Търново: Фабер, 2005. ISBN 954-775-470-X.

¹²² HALFF, Maarten. *Op. cit.*, p. 106.

ПОПОВА, Ивайла. Византийските пратеници на Констанския събор (1414–1418) – по пътя към уния между Изтока и Запада. *Историческо бъдеще*, 1999, № 1–2, с. 64–70. ISSN 1311-0144.

ПОПОВА, Ивайла. Мисията на Григорий Цамблак на събора в гр. Констанц (1414 – 1418) – за или срещу уния между Западната и Източната Църква. *Българска историческа библиотека*, 2000, 1, с. 39 – 44.

СФРАНЦЕС, Георги. *Дневникът на един византийски сановник*. София: ГАЛ-ИКО, 1996. ISBN 9548010550.

CECCONI, Eugenio. *Studi storici sul Concilio di Firenze. Parte prima: Antecedenti del Concilio*. Florence: Tipografia all'insegna di S. Antonino, 1869.

DELACROIX-BESNIER, Claudine. *Les dominicains et la chrétienté grecque aux XIVe et XVe siècles*. Rome, 1997. ISBN 2-7283-0391-6.

Diplomatarium Veneto-Levanticum. G. M. THOMAS; R. PREDELLI (eds.). Vol. 2. Venetiis, 1899.

DÖLGER, Franz (ed.). *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1451. Vol. 5 – Regesten von 1341–1453*. München, 1965.

FEDALTO, G. (ed.). *Acta Eugenii Papae IV (1431–1447)*. Roma (Pontificia Commissio codici iuris canonici orientalis recognoscendo, Fontes series III, vol. XV), 1990.

FINKE, Heinrich. *Acta Concilii Constanciensis [ACC]. I: Akten zur Vorgeschichte des Konstanzer Konzil (1410–1414)*. München, 1896; II: *Konzilstagebücher, Sermones, Reform- und Verfassungakten*. Münster, 1923; III: *Die drei Päpste und das Konzil, Schriften zur Papstwahl*. Münster, 1926.

GEANAKOPOLOS, Deno G. Byzantium and the Crusades 1354–1453. In: SETTON, K. M. (ed.). *A History of the Crusades. Vol. 3. The Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Madison, Wisconsin, 1975, pp. 69–103.

GEANAKOPOLOS, Deno G. *Constantinople and West. Essays on the Late Byzantine (Palaeologan) and Italian Renaissance and Byzantine and Roman Churches*. Madison, 1989.

GILL, Joseph. *Personalities of the Council of Florence and other Essays*. New York: Barnes & Noble, 1964.

GILL, Joseph. *The Council of Florence*. Cambridge: Cambridge University Press, 1959.

HAJDÚ, Kerstin. Eine Rede an die Basler Konzilsväter und ihr unbekannter Autor: Demetrios von Konstantinopel. *Byzantinische Zeitschrift*, 2000, 93, pp. 125–132. ISSN 0007-7704.

HALFF, Maarten. The Pope's Agents in Constantinople: Eugenius IV's Legation on the Eve of the Council of Ferrara-Florence (1438–1439). *Mediterranea. International Journal on the Transfer of Knowledge*, 2020, no. 5, pp. 91–151. ISSN 2445-2378.

HOFMANN, Georg. Päpstliche Gesandtschaften für den Nahen Osten, 1418–1453. *Studia Missionalia*, 1949, no. 5, pp. 45–71.

HOFMANN, Georgius (ed.). Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes. Pars II – Epistolae pontificiae de rebus in Concilio Florentino annis 1438–1439 gestis. In: *Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores, Series A*. Rome: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1944.

HOFMANN, Georgius (ed.). Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes. Pars III – Epistolae pontificiae de ultimis actis Concilii Florentini annis 1440–1445 et de rebus post concilium gestis annis 1446–1453. In: *Concilium Florentinum. Documenta et Scriptores, Series A*. Rome: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1946.

IORGA, Nicolae. *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle. Premier série*. Paris: Ernest Laroux, 1899.

IORGA, Nicolae. *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle. Seconde série*. Paris: Ernest Laroux, 1899.

IORGA, Nicolae. *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle. Troisième série*. Paris: Ernest Laroux, 1902.

KOLDITZ, Sebastian. Byzanz und das Konstanzer Konzil (1414–1418). Beobachtung zur griechischen Präsenz und zur vorkonziliaren Korrespondenz Sigismunds und Manuels II. *Jahrbuch des österreichischen Byzantinistik*, Bd. 67, 2017, pp. 43–64. ISSN 0378-8660.

KOLDITZ, Sebastian. Gesandte, Gelehrte und Besucher: Byzantiner in Italien im späteren 14. Und im 15. Jahrhundert. In: *Menschen, Bilder, Sprache, Dinge. Wege der Kommunikation zwischen Byzanz und dem Westen*, 2018, Tl. 2, pp. 323–336. <https://doi.org/10.11588/propylaeum.517>.

KOLDITZ, Sebastian. *Johannes VIII. Palaiologos und das Konzil von Ferrara – Florenz (1438/39)*. Vols. 1–2 (Monographien zur Geschichte des Mittelalters, 60). Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag, 2013. ISBN 978-3-7772-1319-4.

LAMPROS, Spyridon. *Palaiologeia kai Peloponnesiaka*. Athens, 1926, III, pp. 129–131.

LAURENT, Marie-Hyacinthe. L'activité d'André Chrysobergès, O.P., sous le pontificat de Martin V (1418–1431). Etude et documents. *Échos d'Orient*, 1935, 34, pp. 413–438.

LAURENT, Vitalien. *Les "Mémoires" du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438–1439)*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique (Publications de l'Institut français d'études byzantines, 3), 1971.

LAURENT, Vitalien. Les préliminaires du concile de Florence: les neuf articles du pape Martin V et la réponse inédite du patriarche de Constantinople Joseph II (octobre 1422). *Revue des Études Byzantines*, 1962, 20, pp. 5–60.

LOENERTZ, Raymond-Joseph. Les dominicains byzantins Théodore et André Chrysobergès et les négociations pour l'union des églises grecque et latine de 1415 a 1430. In: *Byzantina et franco-graeca, Storia e letteratura, Raccolta di studi e testi*. Vol. 145. Roma, 1978, pp. 77–130.

MANSI, J. D. *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collection*. 53 vols. Paris, 1901–1927 (v. 27, 28, 29).

MATSCHKE, Klaus-Peter. Von der Diplomatie des Überflusses zur Diplomatie des Mangels. Byzantinische Diplomaten auf der Suche nach westlicher Hilfe gegen die Türken am Vorabend des Falls von Konstantinopel. In: SCHINGES, R. Ch.; WRIEDT, Kl. (eds.). *Gesandtschafts- und Botenwesen im spätmittelalterlichen Europa*, pp. 87–134. Stuttgart: Jan Thorbecke Verlag, 2003. ISBN 3-7995-6860-3.

MERCATI, Giovanni. *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*. Citta del Vaticano, 1931 (Studi e testi, 56).

MERCATI, Giovanni. *Scritti d'Isidoro il cardinale Ruteno e codice a lui appartenuti che si conservano nella Biblioteca Apostolica Vaticana*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Roma, 1926 (Studi e testi, 46).

MERGIALI-SAHAS, Sophia. A Byzantine Ambassador to the West and His Office during the Fourteenth and Fifteenth Centuries: A Profile. *Byzantinische Zeitschrift*, 2001, no. 94, pp. 588–604. ISSN 0007-7704.

MLADENOV, Momchil. Konstantinopolskata patriarshiya, Rimskata tsarkva i saborat v Bazel (1431–1449): Vaprosat za Uniyata. *Epohi*, 2011 (2012), XIX, № 1, s. 73–93. Print ISSN 1310-2141.

MORO, Giacomo, „Garatone, Cristoforo“. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 52, Rome, 1999, pp. 234–238.

NICOL, Donald M. *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

PASHKIN, Nikolay. *Vizantiya v evropeyskoy politike pervoy poloviny XV v. (1402–1438)*. Ekaterinburg: Izdatelystvo Uralyskogo universiteta, 2007. [in Russian]. ISBN 5-7996-0265-X.

PESCE, Luigi. Cristoforo Garatone trevigiano, nunzio di Eugenio IV. *Rivista di storia della Chiesa in Italia*, 1974, 28, pp. 23–93.

POPOVA, Ivayla. Misiyata na Grigoriy Tsamblak na sabora v gr. Konstants (1414–1418) – za ili sreshtu uniya mezhdru Zapadnata i Iztochnata Tsarkva. *Balgarska istoricheska biblioteka*, 2000, 1, s. 39–44.

POPOVA, Ivayla. *Vizantiyskata diplomatsiya i Zapadat (1391–1425)*. Veliko Tarnovo: Faber, 2005. [in Bulgarian]. ISBN 954-775-470-X.

POPOVA, Ivayla. *Vizantiyskite pratenitsi na Konstanskiya sabor (1414–1418) – po patya kam uniya mezhdru Iztoka i Zapada. Istorichesko badeshte*, 1999, № 1–2, s. 64–70. ISSN 1311-0144.

SETTON, Kenet M. *The Papacy and the Levant (1204–1571)*. Vol. 2. *The Fifteenth Century*. Philadelphia: The American Philosophical Society, 1978.

SFRANTSES, Georgi. *Dnevnikat na edin vizantiyski sanovnik*. Sofia: GAL-IKO, 1996. ISBN 9548010550.

SMITH, L. *Epistolario di Pier Paolo Vergerio*. Rome: Tipografia del Senato, 1934.

THIRIET, F. (ed.). *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*. Vol. 1. Paris: Mouton & CO, 1958; vol. 2. Paris: Mouton & CO, 1959; vol. 3. Paris: Mouton & CO, 1961.

TRAPP, E. et al. (eds.). *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*. Vols. 1–12. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1976–1996 (CD-ROM Version, Wien, 2001. <https://doi.org/10.1553/0x000487df>).

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 107, 2024

THE DIPLOMATIC ACTIVITY BETWEEN
THE PAPACY AND BYZANTIUM ON THE EVE
OF THE FERRARO-FLORENTINE COUNCIL AND
THE KEY ROLE IN IT OF THE CLERIC HUMANIST
CRISTOFORO GARATONE

PROF. IVAYLA POPOVA, PHD

🏛️ Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria.

📍 15 “Tsar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria.

🆔 <https://orcid.org/0000-0002-8972-0455>

✉️ ilpopova@uni-sofia.bg

🔗 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.10-43>

📅 Received 2024-06-03; reviewed 2024-06-10; accepted 2024-06-26; published online 2024-11-14

📄 The author(s), 2024. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The article traces the diplomatic contacts between the Papacy and Byzantium in the period after the Council of Constance and on the eve of the Council of Ferrara-Florence (1418 – 1437). The diplomatic initiatives of Pope Eugenius IV in the person of Cristoforo Garatone (1433 – 1437) and the embassies of the Byzantine Emperor John VIII Palaeologus to the Pope and to the Council of Basel are at the centre of the study. On the basis of papal bulls and letters, Byzantine documents, regestes, etc., the study presents the Pope's initiatives towards Byzantium in an attempt to reach agreement on a council to conclude a union between the Eastern and Western Churches. On the other hand, Byzantine diplomatic activity towards the West is traced – Byzantine envoys manoeuvred between the Pope and the

representatives of the conciliar movement, seeking the most favourable conditions for the Empire in an effort to achieve a union with a political goal, so that the West would help to save Byzantium from the Ottoman threat.

Keywords: Diplomacy, Papacy, Byzantium, Cristoforo Garatone.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 107, 2024

ПРЕКЛОНЕНИЕТО НА ЕДИН УЧЕНИК
КЪМ НЕГОВИЯ УЧИТЕЛ: ПО ПРИМЕРА НА
ХРИСТО Н. ДАСКАЛОВ И ПЕТКО Р. СЛАВЕЙКОВ

АС. Д-Р ВЛАДИМИР ТЕРЗИЕВ

🏛 Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

📍 Бул. „Цар Освободител“ № 15, 1504 София, България

🆔 <https://orcid.org/0000-0002-0890-3066>

✉ vkterziev@uni-sofia.bg

🔗 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.106.44-76>

📅 Получено 2024-06-10; рецензирано 2024-06-20; прието 2024-06-24; публикувано онлайн 2024-11-14

📄 Авторът(ите), 2024 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution \(CC BY 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>, позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Христо Никифоров Даскалов от Трявна е един от многото ученици на Петко Рачев Славейков. Връзката между двамата се заражда първоначално като отношения между ученик и учител, а по-късно прераства в приятелство. Даскалов е близък с всички Славейкови деца, но може би най-вече с Иван Славейков. Именно чрез него той поддържа контакт с бившия си учител. След смъртта на Петко през 1895 г. Христо Даскалов и Иван Славейков започват кампания за намиране на свидетелства за дейността на покойника. Даскалов издирва фрагменти от творчеството и документите на Петко Славейков, пише и спомени за него. Той полага усилия, за да съхрани паметта на своя уважаван учител, а когато тя бива застрашена, реагира незабавно и остро.

Ключови думи: Петко Рачев Славейков, Христо Никифоров Даскалов, Трявна, признание, памет, Иван Славейков, учител

* * *

УВОД

На прага на 130-годишнината от смъртта на Петко Рачев Славейков (1827 – 1895), поет, просветител, политик, който трудно може да бъде описан с няколко думи, се разкрива възможност да се каже още нещо, което би допълнило досегашните представи за този „титан“ в българската история. Между него и един от учениците му, когато Славейков е преподавател в Трявна, се създава специална връзка на взаимно уважение, като отношенията учител – ученик прерастват в приятелство, а впоследствие и в преклонение на ученика към неговия любим педагог. Христо Никифоров Даскалов (1843 – 1917) от Трявна е български учител, книжовник и общественик, чийто живот се простира на границата между две епохи – възрожденската и следосвобожденската¹. Съдбата си той пресича с редица други просветители, но сред най-известните измежду тях е неговият преподавател и близък Петко Р. Славейков. Често, когато в литературата се говори за тревненския период от живота на Петко Славейков, се появява и името на Христо Даскалов като човека натрупал най-много преки впечатления за учителя. Даскалов изначало е сред недооценените български просветители, останали в сянката на други изявени личности. Неговият живот и дейност към момента остават недобре изяснени, въпреки многото запазени архивни сведения. Ето защо настоящата публикация има за основна цел да покаже различни аспекти – преки или косвени, във взаимоотношенията между Даскалов и Славейков предимно от страната на не толкова добре познатия ученик. За целта са използвани главно сведения от архивните фондове на Христо Даскалов и на фамилията Славейкови, подкрепени с някои публикувани материали.

¹ За него биографично вж. ТЕРЗИЕВ, Владимир. Накратко за живота и делата на един учител, живял и работил в условията на две епохи: Христо Никифоров Даскалов (1843–1917). В: *Сб. Доклади „Плевенски исторически четения“*. РИМ–Плевен, 2024 (под печат); ДАСКАЛОВ, Богомил. *Тревненското училище 1836–1936 г. По случай стогодишнината му*. Трявна: Тревненско народно основно училище Петко Р. Славейков, 1936, с. 54–58; МИНЧЕВ, Минчо. *Славейкови гнезда. Книжовници и писатели от Трявна. Антология. Библиография*. Габрово: Луна, 1997, с. 143–150. ISBN 954-8348-30-6; *Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия*. Красимира ДАСКАЛОВА; Николай ГЕНЧЕВ (състав.). София: Д-р Петър Берон, 1988, с. 184–185; НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 1; ДА–Габрово, ф. 455к, оп. 1, а.е. 1.

МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕ

В настоящата публикация са използвани няколко основни научноизследователски метода. Те включват детайлен извороведски анализ на различен тип източници, основно на непубликувани архивни материали, метод на историческа периодизация за определяне на отделните етапи в отношенията между двете разисквани личности, както и сравнителен метод, който да покаже характера на различния тип взаимоотношения.

РЕЗУЛТАТИ

Събраната и синтезирана информация по време на проучването дава възможност да се открие една недобре изследвана линия в контактната мрежа на Петко Р. Славейков, а именно отношенията му с неговия ученик в Трявна Христо Н. Даскалов. С помощта на автентични архивни източници, свързани с Христо Даскалов, се реконструира нишката на близки взаимоотношения между двамата, която от връзката учител – ученик прераства в приятелство, а дори когато Славейков напуска земния свят, неговият ученик, а и в дадена степен последовател, се прекланя пред паметта на своя педагог, като не позволява тя да бъде осквернена.

ДИСКУСИЯ

УЧИТЕЛЯТ СЛАВЕЙКОВ И УЧЕНИКЪТ ДАСКАЛОВ

Христо Н. Даскалов тръгва на училище през 1849 г. във Взаимното училище в Трявна. От есента на същата тази година там започва работа като преподавател и Петко Славейков. Учителската дейност на Славейков в Трявна е подробно разглеждан въпрос в историографията, затова тук тя няма да бъде представяна в детайли². Трябва да се отбележи обаче, че в архива на Христо

² ДАСКАЛОВ, Богомил. *Петко Рачов Славейков*. (Трявна в миналото. Кн. VI) Велико Търново: Печ. Ст. Фъртунов и син, 1927; БАЕВА, Соня. *Петко Славейков. Живот и творчество (1827–1870)*. София: БАН, 1968, с. 93–105; ДАФИНОВ, Здравко. *Петко Р. Славейков. Летопис за живота, творчеството и обществената му дейност*. София: УИ „Свети Климент Охридски“, 2004, с. 37–79. ISBN 954-07-1600-4; КОСЕВ, Димитър. *Петко Рачев Славейков: Обществена и политическа дейност*. София: БАН, 1986, с. 51–64; АТАНАСОВА, Виолета. *Петко Славейков за образованието*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2015, с. 36–46. ISBN 978-619-201-051-5; БАЧИЙСКА, Цветана; ПЕЕВА, Бистра. *180 години Тревненско училище 1839–2019*. Варна: Славена, 2019, с. 13–15. ISBN 978-619-190-155-5; КАЗАСОВ, Димо. *Трявна*. София: Изд. на ОФ, 1962, с. 55–62; БОГДАНОВ, Иван. *Трявна през Възраждането. Исторически принос*. София: Изд. на ОФ, 1977, с. 135–137.

Даскалов е съхранен т.нар. „Атестат“, или първият договор за назначението на Славейков като учител със съгласието на Тревненската община с дата 26 октомври 1849 г.³ В архивния фонд на Даскалов също така е съхранен и стар сметководен тефтер, принадлежал на Тревненското училище отпреди Освобождението⁴. В него е обхванат периода от 1836 г., т.е. от създаването на училището до 1863 – 1864 г., точно преди самият Христо да постъпи като учител там⁵. В подробните разходни разчети може да се проследи и възнаграждението на „даскал Петку“ от момента на неговото назначаване за учебната 1849 – 1850 г., както и през следващите учебни години⁶. У Даскалов е запазен и вторият подобен контракт между учителя и тревненските първенци за следващата учебна година – 1850 – 1851⁷.

Едно късно писмо на Христо Даскалов до сина на Петко Иван Славейков (1853 – 1901) вероятно дава отговор на въпроса как тези толкова стари документи, свързани с учителя, попадат у неговия ученик, който към момента на тяхното създаване едва започва своето обучение. В писмото се проследяват взаимните усилия на Христо и Иван да съберат възможно най-много автентични свидетелства за обществената и педагогическата дейност на стария Славейков. Както ще се види по-нататък в текста, усърдията на Даскалов се отплащат с откриването на документи, образци от творчеството на учителя му и др., като сред тях попадат и вероятно и тези атестати, които той открива у местния тревненски учител Тодор Иванчев⁸.

Петко Р. Славейков и Христо Н. Даскалов се срещат за първи път през 1851 или 1852 г. Във варианта на своята автобиография от 1910 г., който и до днес не е публикуван, Даскалов отбелязва следното относно преподавателя и периода на обучението си под негова опека: *„Когато се ожени майка ми, вторий път, една сутрин доде в[ъв] Взаимното училище даскал Петко (П. Р. Славейков⁹) при мене и ми каза да си зема книгите и ида в граматичите (Славейков учеше граматичите). От тогава станах и аз граматик, макар и да бях малък. Защо ме премести Славейков при него, като бях малък и не*

³ НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 159, л. 49–50. В инвентарния опис, където за първи път е вписан документът, пише, че той е откупен на 15 април 1928 г. от Богомил Даскалов (№ 27 – 1928 за 200 лв.). Стара сигнатура II В 636. Текстът на договора е публикуван у ДАСКАЛОВ, Богомил. *Петко Рачов Славейков*, с. 8; ДАСКАЛОВ, Богомил. *Тревненското училище...*, с. 40–41.

⁴ НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 3, л. 21–59.

⁵ Христо Н. Даскалов е спазарен от общината за учител за първи път за учебната 1864–1865 г.

⁶ НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 3, л. 30–36.

⁷ Вж. *нак там*, а.е. 198, л. 248. Препис на документа вж. в НА–БАН, ф. 113, а.е. 113, л. 37.

⁸ МППС–НА, к. 46, а.е. 1576.

⁹ Пояснението в скоби тук и надолу присъства по същия начин в оригинала.

отговарях на ценза – едвам можех да прочитам, и до днес не мога да знам. Славейков обръщаше към мене голямо внимание, никога не ме оставяше непрегледан, зорко бдеше над поведението ми, често пъти ме повикуваше в стаята си и ми даваше съвети; даваше ми канервам¹⁰ в църква и да чета Апостола. Този надзор на Славейкова ме накара да имам по-голямо сърдце към учението и в скоро време задминах другарете си и стигнах по-горните. Във времето на Славейкова играта в училище бе докато стане време да влизаме, беше като задължителна, сам Славейков земаше деятелно участие в игрането с нас¹¹. Така представен, този откъс от биографията на Даскалов разказва накратко историята на запознанството му и първите впечатления от неговия учител. В него авторът набляга на по-специалното и добронамерено отношение на Славейков към него, което и на стари години не може да си обясни.

Славейков не е единственият учител на Даскалов в Трявна, но по спомените му личи, че именно той е оставил най-сериозен отпечатък върху формирането на бъдещия просветител. За близката връзка между учителя и ученика вероятно роля изиграва отношението на Славейков спрямо Даскаловия баща – Никифор Хаджихристов Даскалов (1818 – 1851), който почива на 10 юли 1851 г. Богомил Даскалов, син на Христо Даскалов, прави препис на автобиографията на баща си с цел тя да бъде публикувана, но до края на живота си не успява в начинанието. В този вариант той включва различни пояснения към основния текст, като за Славейков споделя, че е бил „извънредно много привързан“ към Никифор Даскалов, т.е. дядото на Богомил¹². За доказателство той изтъква стихотворната епитафия „На Никифоровата смърт“, поместена през 1852 г. по страниците на списание „Смесена китка“¹³. Според Хр. Даскалов и сина му Богомил, който през 1927 г. обнародва и кратък очерк за Славейков и престоя му в Трявна, именно Никифор защитава учителя от интригите и нападките на Търновския митрополит Неофит¹⁴ срещу него¹⁵. В

¹⁰ Остар. дума с гръцки произход. Четене на молитви на висок глас, които след това биват изпети от църковния певец. *Речник на българския език*. Т. 7 К-Координати. Красимира ЧОЛАКОВА (ред.). София: БАН, 1993, с. 164. ISBN 954-430-193-3.

¹¹ НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 1, л. 162 гр.

¹² Богомил Даскалов споделя още, че Славейков е имал симпатии към сестрата на Никифоровата жена – Иванка, но след смъртта на Никифор баща ѝ не я дал за съпруга на учителя. ДА–Габрово, ф. 455к, оп. 1, а.е. 1, л. 3 (бел).

¹³ Вж. СЛАВЕЙКОВ, Петко. На Никифоров гроб. *Смесена китка*, I, 1852, с. 143–144.

¹⁴ Става дума за Търновския митрополит Неофит Византийски (неизв.–1880), който се прославя със своите негативни действия срещу редица българи в хода на църковната разпра през XIX в.

¹⁵ ДАСКАЛОВ, Богомил. *Петко Рачев Славейков*, с. 11–14; Сведения сочат, че Славейков помага и на други членове на Даскаловото семейство, което подчертава привързаността към тях. Така например, в съхранено писмо от 1858 г. се вижда, че той е съдействал на Христо

една своя публикация относно сведенията в старата църковна тревненска кондика Иван Славейков, син на Петко и приятел на Христо Даскалов, пише подробна пояснителна бележка, в която говори за влиянието на фамилията Даскалови в Трявна през XIX в., като обръща сериозно внимание на Никифор Хаджихристов Даскалов, един от местните първенци през първата половина на столетието¹⁶. „Той бил твърде влиятелен, тоже голем приятел на баща ми, когото и защитил от гоненията на Неофита.“¹⁷ Самият Петко Славейков в своята автобиография също споделя подобно мнение: „В Трявна аз учителствах три години наред, напук на Неофита, който не може нищо да ми направи, ако и да се помъчи, защото аз бях под защитата на поп Йовча и на Никифора Даскалова, които бяха най-влиятелните и най-уважаваните лица по него време“¹⁸. Като се вземат под внимание тези детайли, които убягват в цитирания биографичен разказ на Даскалов, може да се обясни в голяма степен и отношението на Славейков към него. Учителят вероятно се е постарал да помогне на своя ученик не само да го подготви на високо познавателно ниво, но и като му осигури онова спокойствие и увереност, които той би получил от баща си в тази все още ранна възраст¹⁹.

За преките отношения между Христо Даскалов и Петко Славейков от периода на тяхната обща дейност като учител и обучаващ свидетелстват и няколко съхранени ръкописа. В една пространна приписка на Даскалов върху ръкописен учебник по естествена история, чийто препис е извършен от самия него, се разбира, че първоизточникът е превод от гръцки език, дело на Петко Р. Славейков²⁰. Вероятно Славейков е използвал този учебник в своето преподаване. В същата бележка Даскалов отбелязва, че е имал и още ръкописи,

Кънчев Даскалов, братовчед на Христо Никифоров Даскалов, да намери сведения за историята на Търново. Вж. СЛАВЕЙКОВ, Иван. П. Р. Славейков. Писма. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 20, 1904, с. 67–69. (1–216) Раздел *Материали*. Самият Хр. Даскалов разказва накратко в едно писмо до Иван Славейков от 8 юли 1895 г. това, което знае за патилата на стария Славейков от Търновския митрополит Неофит. МППС–НА, к. 46, а.е. 1589.

¹⁶ СЛАВЕЙКОВ, Иван. Една стара черковна кодика в Трявна и едно окръжно послание от 1823 г. на митрополита Илариона, екзарх на цяла България. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 14, 1897, с. 547–548.

¹⁷ *Пак там*, с. 548.

¹⁸ СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Автобиография*. Георги КОНСТАНТИНОВ (ред., предг.). София: Хемус, 1946, с. 57.

¹⁹ Славейков поддържа близки отношения и с други членове на фамилията Даскалов, както е д-р Христо Кънчев Даскалов (1827–1863), първи братовчед на Христо Никифоров Даскалов. Вж. БОНЕВА, Вера. *Архивът на Петко Р. Славейков. Ръкописно наследство*. София: Фабер, 2020, с. 92. ISBN 978-619-00-1177-4.

²⁰ НБКМ № 1249 сбирка „Славянски ръкописи“. Текстът на бележката е публикуван у КОДОВ, Христо; СТОЯНОВ, Маньо. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 4. София: Наука и изкуство, 1971, с. 85–86.

съхранени чрез преписи, предоставени му от Славейков, но част от тях са се изгубили. Сред тях той посочва ръкопис „Ветхий завет“²¹. Даскалов споменава още и че в процеса на обучение Славейков им е предоставил записките си по гръцка граматика, история на Рим от Смарагдовата всеобща история и др.²². Оттук може да се предположи, че добронамереното отношение на Славейков към ученика му, както и подходящият подбор на педагогическата книжнина подклаждат интереса на Даскалов към историята, религията, българския език, литературата и други знания, които по-късно той самият ще преподава на учениците си, а и ще развива в своите творби.

Вече бе отбелязано, че в научната литература са добре засвидетелствани успехите и новаторството на Петко Р. Славейков в развитието на местното образование за двата периода на неговото учителстване в Трявна (1849 – 1853/1854 – 1858). Тъкмо Христо Н. Даскалов дава едни от най-подробните сведения от първо лице по този въпрос, извън вече цитираните пасажии от неговата автобиография. Част от тях са поместени в сп. „Училищен преглед“, книжка 6. от 1900 г.²³ Тези спомени, макар и издадени преди повече от 120 години, и до днес не са изгубили своята стойност и биват посочвани от съответните автори, засягащи по един или друг начин тревненския период от живота на Славейков, както и изобщо тревненското образование по негово време²⁴. В архива на Христо Н. Даскалов е запазен кратък ръкопис със заглавие „Нещо от дейността на П. Р. Славейкова в Трявна“²⁵ (фиг. 1) От съдържанието му се вижда, че не е довършен²⁶. Освен за преподаването на Славейков, в текста се говори и за „Организъм на тревненското училище“, което по всяка

²¹ По всяка вероятност става дума за запазен ръкопис на свещена история сред книгите на Христо Н. Даскалов. НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 171, л. 350–458.

²² В архива на Даскалов е запазена една кола от тази история на Рим. НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 171, л. 601–611.

²³ Тези спомени са препубликувани и по-късно, макар и в непълен вид. Вж. *Петко Р. Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев, Захари Стоянов: В спомените на съвременниците си*. Стефан ВЕЛИКОВ; Александър БУРМОВ; Димо МИНЕВ (ред.). София: Български писател, 1967, с. 7–45.

²⁴ В друг ръкопис за историята на образованието в Трявна преди Освобождението Даскалов изрично отбелязва, когато стига до Славейков, че няма да разгръща неговата дейност в своята разработка, защото самият Славейков си пише своя автобиография по това време. НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 166, л. 283а. В други спомени общо за учебното дело преди Освобождението Даскалов споменава за кратко дейността на Петко Славейков. НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 166, л. 159–164, 168 гр.

²⁵ *Пак там*, л. 138–141.

²⁶ Внимателна справка с наличните архивни материали показва всъщност грешки при архивирането на документите. Ръкописът, посветен на дейността на П. Р. Славейков, е л. 138–139, докато л. 140, където само се споменава името на Славейков, всъщност е част от друг ръкопис, наречен „Учители и преподаване“, състоящ се от л. 255–256 в същата архивна единица № 166. Този ръкопис, определен като незавършен, би следвало да продължи с л. 140–141, където е и неговият логичен завършек.

вероятност е устав, писан от самия Славейков, но в текста не е дадено неговото съдържание. Този ръкопис по същината си се отличава от публикуваните през 1900 г. спомени на Даскалов за учителската и обществената дейност на учителя му в Трявна през 50-те години на XIX в. Вероятно създаването му е във връзка с подробните записки на Даскалов по история на учебното дело в родния му град, които са съхранени на части в същата архивна единица № 166. Вероятно тези записки са послужили за основа и в работата на Богомил Даскалов по цитираната вече кратка книжка за Петко Славейков и неговата роля за тревненското образование, отпечатана през 1927 г. За настоящия текст акцент са онези детайли между редовете на спомените и записките на Христо Даскалов, които позволяват да се открие нишката на взаимоотношенията между него и Славейков. Ето защо тези спомени ще бъдат разгледани отново малко по-нататък в изложението, но от друг ъгъл.

ВРЪЗКАТА ОСТАВА, ВЪПРЕКИ РАЗДЯЛАТА

Петко Р. Славейков напуска окончателно Трявна през пролетта на 1858 г. В едно писмо от 8 юли 1896 г. Даскалов споделя на Иван Славейков следното мнение относно отпътуването на учителя от Трявна преди близо 40 години: *„Вълнението, което беше облядало в това България не можеше да задържи баща Ви в малкият градец Трявна, място отстранено от главния път и съобщения. Обширний дух на баща Ви искаше широко поприще за деятелност, той не можеше да гледа хладнокръвно на борбата, без да бъде и той в първите редове, за него жена, деца, спокоен живот беше нула, той искаше борба и я намери. Той напусна Трявна и отиде в Ц[ари]град, дете вече деятелността му е принадлежност на история[та]“*²⁷. Цитатът показва как Даскалов в голяма степен приветства решението на своя учител и се възхищава на неговия стремеж да участва в различни общественополезни каузи.

По това време (в 1858 г.) самият Даскалов вече е ученик в Габровската гимназия. Пътят на двамата се разделя, но те продължават да се интересуват един от друг. *„Когато напуснах училището в 1859 г., прибрах се в Трявна и заведох самостоятелен живот. Тогава и отношенията ми със Славейкова се измениха. Те не бяха вече отношенията на ученик към учител, а отношения на приятел към приятел“*, споделя Даскалов в своите спомени относно контактите между двамата след раздялата²⁸. *„Аз често пъти ходех [в] дома му; дете разговарях надълго с него по всякакви въпроси обикновено аз го разпитвах, а*

²⁷ МППС–НА, к. 46, а.е. 1589.

²⁸ СЛАВЕЙКОВ, Иван. Спомени за учителската, книжовната и обществената деятелност на П. Р. Славейкова в Трявна от Христа Н. Даскалов. *Училищен преглед*, V, 1900, 6, с. 467. Част от тези спомени са съхранени и в ръкопис. Вж. МППС–НА, к. 46, а.е. 1594.

той ми разказваше. Много пъти ми е разказвал за живота си, за теглилата си, за гоненията и преследванията, на които е бивал предмет от страна на гръцките владци и техните хора²⁹. Изглежда, с времето срещите стават все по-редки. За една по-късна среща между двамата Даскалов споменава, че се е състояла през 1861 или 1862 г., когато учителят идва в Трявна да посети своя приятел поп Кою Витанов (1826 – 1891)³⁰. За тази среща вероятно свидетелства и една книга от личната библиотека на Даскалов – „Начално ръководство за длъжностите на човека, сочинение Франгиска Соабия“, превод на Петко Р. Славейков от 1861 г. На титулната ѝ страница се чете следното посвещение „Господину Х. Н. Даскалову от преводчика³¹“ (фиг. 2). Това означава, че след като е издал своето ново произведение, Славейков е подарил един екземпляр от него на бившия си ученик и близък приятел. Не може обаче да бъде потвърдено дали точно по това време е направен жестът на внимание или по-късно.

Във фонда на Христо Н. Даскалов (№ 129 НБКМ–БИА) не се открива нито едно писмо до него от страна на Петко Славейков или пък чернова на писмо, адресирано до Славейков от Даскалов. На този етап не се откриват писма между двамата и в няколкото по-големи архивни фонда на П. Р. Славейков като този в НА–БАН, НБКМ–БИА и фондът *Славейкови* в Националния литературен музей. Една от възможните причини е разпиляването на голяма част от архива на Славейков³². Запазени са обаче много писма между Иван П. Славейков, един от синовете на Петко, и много близкия му приятел Христо Н. Даскалов. Именно с неговото съдействие Даскалов получава покана да стане учител във Враца в края на 1872 г., като през следващите няколко години двамата са колеги и неразделни приятели. Съхранената кореспонденция между тях обхваща предимно периода, когато младият Славейков вече не е във Враца, а в Търново, по-късно и в Робърт колеж в Цариград, София и пр. Въпреки това, той се интересува постоянно от случващото се в Трявна и Враца и често обменя писма със своя познат. Изглежда, че след като съдбата разделя някогашния ученик Даскалов с неговия учител, връзката между двамата продължава посредством Иван Славейков. Между редовете на тези писма често се откриват сведения за баща му, старият Славейков, който поздравява или се интересува от случващото се със своя бивш ученик. Друг път Иван обяснява за дейността на баща си на Даскалов, или пък той самият пита или поздравява своя бивш учител. Например в чернова на едно

²⁹ Пак там, с. 467.

³⁰ Пак там, с. 463–464.

³¹ За жалост при подвързването част от текста е изрязан, но все пак се чете.

³² За съдбата на архива на Славейков вж. СЛАВЕЙКОВА, Светослава. За архива на Петко Р. Славейков. В: *Литературен архив*. Т. 1. П. Р. Славейков. София: БАН, 1959, с. 5–13.

писмо от 1872 г. на Даскалов до Ив. Славейков се казва в заключение следното: *„Поздравете баща си, когото почитам и когото уважавам до крайност да не мъмри, че и аз винаги държа опозиция противу вестия ред на работите, то е плод на неговите поучения и уроци*³³. В друго писмо пак от началото на 70-те години на XIX в. Даскалов изразява своята надежда относно сполуките на учителя си: *„Сичко добре станало, но тежко и горко на баща ви, който си го истегли самичък за сичките, но добър е Господ, никога не ще останат без награда трудолюбивите и патриотите хора*“³⁴.

Петко Славейков също не е безразличен към участието на своя някогашен ученик. Когато Даскалов, заедно с още двама врачански учители е арестуван в подозрение за революционна дейност и лежи последователно в няколко тъмници през лятото на 1876 г., неговият приятел Иван Славейков очаква вест, без да знае за участието на близкия си³⁵. В писмо, изпратено от Стара Загора от Петко Р. Славейков до Тотю Икономов в Трявна, от 14 юли 1876 г. старият Славейков казва да му „яви“, ако има писмо от Христо Даскалов като несъмнен знак на загриженост³⁶. Самият Тотю пък е вуйчо на Даскалов. Едва след като Даскалов е освободен от затвора, отговаря на Иван Славейков, че е добре, разказвайки му за преживелиците.

Кореспонденцията между Иван и Христо продължава и през следващите години, когато старият Славейков се потапя в обществения живот на Княжество България. Така например, в писмо от 15 май 1894 г. Иван Славейков споделя, че баща му не е добре, боледувал е цяла зима³⁷. *„Баща ми вече не може да държи перото, ни да става“*, добавя същият. В края на абзаца младият Славейков споделя още и следното: *„Разумява се, че и той, който е още в пълно съзнание, както и ний, сме крайно благодарни за Вашето в този случай внимание“*, откъдето личи пък загрижеността на Даскалов, която по всяка вероятност е засвидетелствана в предходни писма³⁸.

³³ НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 4, л. 27 гр.

³⁴ *Пак там*, л. 30.

³⁵ Това се разбира от писмо от 28 август, когато Иван Славейков е разбрал от Христо Даскалов защо дълго време не му е писал. В текста Славейков изказва своето съжаление за случилото се с приятеля му, но и изобщо за състоянието на отечеството им. НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 124, л. 43–44.

³⁶ СЛАВЕЙКОВ, Петко Р. *Съчинения*. Т. 8. Писма. Соня БАЕВА (ред.). София: Български писател, 1982, с. 153–154.

³⁷ НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 124, л. 52–53.

³⁸ *Пак там*, л. 52.

ХРИСТО Н. ДАСКАЛОВ И УСИЛИЯТА МУ ЗА ПОДДЪРЖАНЕ НА ПАМЕТТА НА СВОЯ УЧИТЕЛ

Петко Р. Славейков почива на 1 юли 1895 г. Иван Славейков бърза да извести своя приятел Даскалов чрез телеграма. На 8 юли той отговаря с пространно писмо, което вече бе цитирано, носещо в голяма степен мемоарен характер по адрес на покойника³⁹. В него тревненецът описва емоционалната сцена как градът, където някога е учителствал даскал Петко, го изпраща в последния му път, дори и само символично. *„Смъртта на баща Ви, макар и да се очакваше, по причина на болестта му, наскърби твърде много неговите приятели и ученици в Трявна. Доста тържествено се извърши панахидата в църквата „Свети Архангел“, почти целий ден биха камбаните и гражданите и гражданките идеха в църква, дето според обичайът, носеха свеци, като при мъртвец. Събра се от гражданете около 100 лева и се телеграфира на Тревненската колония в София, да поднесе венец от страна [на] гражданите, бащини Ви ученици, пред останките на българский поет, литератор и поборник за църковните и политически правдини. В църквата държах една доста дългичка реч за дейността на баща Ви. Имаше около 300 души мъже и жени, печално беше да гледаш мнозина хора да си бършат очите. Нека му е вечна паметта!“*, споделя ученикът на стария Славейков. Очертаната сцена на печал би могла да се допълни и от пасаж от по-късните спомени на Даскалов, издадени през 1900 г. със сходно съдържание: *„На мене се падна високата чест да кажа от страна на събраното множество (след като очертах вкратце живота, дейността и значението на Славейкова за Трявна частно и за народа изобщо) последното сбогом на тревненци към летеция в небесата мощен дух на поета, литератора и поборника за черковните и политически народни правдини, който е оставил следи в почти всяка страница от историята на нашето възраждане, и който ни е дал такъв редък пример на любов и привързаност към народа и отечеството и на самопожертвуване за общото благо“*⁴⁰. В този ден е закупен от тревненци и траурен венец за гроба на Славейков, като Даскалов е сред първите, които дават средства⁴¹.

От писма на Иван Славейков до Христо Даскалов се вижда, че още преди смъртта на баща си синът започва да събира сведения и материали за неговата биография, като един от първите, към които се обръща за съдействие, е именно

³⁹ МППС–НА, к. 46, а.е. 1589.

⁴⁰ СЛАВЕЙКОВ, Иван. Спомени за учителската..., с. 473.

⁴¹ В списъка с дарителите на средства за венеца Даскалов е вписан под № 4. НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 184, л. 15–16.

приятелят му Даскалов⁴². В цитираното писмо от 15 май 1894 г. Иван Славейков казва следното на своя близък: „Възползвам се той случай да ви съобщя, че сега скоро, след дълги старания едва успях да земя от Министерството песните, които бяхте ми пратили, и които бях дал да се обнародват, заедно с вашите интересни сведения по учителстванието на баща ми. Министерството не рече да ги обнародва, защото там въобще владее хаос и неразбория. Ще дойде време, когато ще се употребяват, както подобава. Ний въобще, щом ся намислим ще ся заловим да съберем всевъзможни сведения по животът и дейността на старий, за да му напишем пълна биография, та каквото може да ни помогнете в това отношение ще Ви бъдем крайно задължени, а пък ако сме живи да имаме възможност и сгода ще гледаме да ви послужим с нещо, за да се отплатим“⁴³. От цитата се вижда зараждането на инициативата за създаване на вече споменатите спомени на Христо Н. Даскалов за неговия учител Славейков. Това обаче се случва на практика едва през 1900 г., когато е отпечатан материалът по страниците на „Училищен преглед“.

Предисторията на спомените може да се проследи още преди 1894 г. В публикацията от 1900 г. Христо Даскалов споделя, че когато се връща в Трявна ок. 1891 г., след дългогодишно учителстване в Оряхово, той научава за изгубените песни на Славейков и започва сам да издирва в Трявна запазени образци от творчеството му сред други бивши ученици. Това говори за неговия интерес към делото на учителя му още когато последният е все още жив, макар и вече възрастен. В този период от живота си Даскалов се занимава усърдно със събирането на всякакви народни мъдрости. Вероятно Славейков като негов учител е допринесъл за зараждане на интереса му към българското фолклорно творчество още от детинство. Въпросните песни ще намерят място по-късно към издадените спомени. Тогава вероятно у него се поражда и интерес към записване на впечатленията му за неговия учител и издирване на автентични документи, свързани с дейността на Славейков в Трявна.

Изглежда, че след смъртта на Петко Славейков през лятото на 1895 г. и Иван, и Христо се активизират заедно да съберат възможно най-изчерпателни сведения за покойния. За подобен процес свидетелстват множеството запазени писма между двамата от 1895 и най-вече от 1896 г. и 1897 г. Още в пространното съболезнователно писмо на Христо Даскалов до Иван Славейков относно кончината на Петко, което има подчертано мемоарен характер, Даскалов казва „За баща Ви знам йоще много приключения из частния му

⁴² Например в писмо от 25 декември 1895 г. Иван Славейков пише до Христо Даскалов да му намери и изпрати по пощата екземпляр от „Смешний календар“, издаден от баща му, както и „списък на ония вестници и книги, които имаи“. НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 124, л. 56.

⁴³ Пак там, л. 52 гр.

живот било като учител, било като писател, било просто като човек, но ще се постарая да ги опиша всички в една книга, ще събера и други йоще някои и ще Ви ги пратя или сам донеса летос в София“⁴⁴. През м. май 1896 г. двамата обсъждат издирването на късен портрет на Славейков, който е останал в Трявна⁴⁵. Въпросният портрет заема централно място в тържествата по случай празника на светите братя Кирил и Методий. Ето как Даскалов описва събитията в писмо до Иван Славейков, непосредствено след събитието: „Тържеството бе двойно, защото освен обикновеното тържество за празника, портретът на покойний Ви баща красеше шествието и правеше трогателно впечатление на тези, които познаваха лично покойния: не остана ни един мъж или жена да не отидеше и да го разгледваше. Портретът на баща Ви се изнесе от долното (класно мъжко) училище, украсен с венец от пирунига⁴⁶, често възпявани от покойний, носеше се от две ученички, обграден от ученици с флагове отпред и отзад и от страните. Извърши се водосвет, държаха се две речи: едната специално за покойни Ви баща, като се описа в кратце дейността му, много от познаниците на баща Ви се просълзиха“⁴⁷. В писмо от 6 ноември 1897 г. Даскалов разкрива пред Иван Славейков своето желание да продължи да издирва съхранени ръкописи на някогашния си учител и приятел: „Знайте Иванчо, че се интересувам да науча за дейността на баща Ви много повече, отколкото за себе си. Аз се мъча да събера всичко, което е останало неизгубено йоще, но то е доста трудно“⁴⁸. По-нататък в същото писмо се вижда, че Даскалов е издирил някои стари фрагменти от творчеството на Петко Славейков, както и документ, че същият е взел през 1856 г. пари от Кънчо Генков, за да замине в Цариград, открит у „Даскал Генчовите книги“⁴⁹.

Инициативите за съхранение на паметта на покойника продължават и в други насоки. През м. май 1896 г. покрай тържествата по случай денят на св. св. Кирил и Методий, когато е отдадена почит и към Петко Славейков, на 12 май Даскалов казва в писмо до Иван Славейков във връзка с новостроящото се училище: „Ще се мъча и ще агитирам, дано се сполучи да наречем новото училище „П. Р. Славейков“. Такива неща май мъчно стават в Трявна, но кой знае – може би!“⁵⁰. Продължението на тази идея се засича в друго писмо на

⁴⁴ МППС–НА, к. 46, а.е. 1589.

⁴⁵ Пак там, а.е. 1582.

⁴⁶ Вероятно перуника.

⁴⁷ МППС–НА, к. 46, а.е. 1581.

⁴⁸ Пак там, а.е. 1576.

⁴⁹ Пак там.

⁵⁰ Пак там, а.е. 1581.

Христо Даскалов до Иван Славейков от 27/29⁵¹ октомври 1896 г. Даскалов изразява своите позитивни чувства относно мълвата, че в памет на Славейков ще бъде наречено Тревненското училище. Той споделя следното: *„Едно утешително явление е и това, говори се, което ще се и извърши да се нарече „П. Р. Славейков“ в чест на първия български поет, който е учителствувал най-много в Трявна, дето пръв път е подкачил своята деятелност. Това ще направи голяма чест на нашите съграждани, защото ще се покажат признателни към своя учител“*⁵².

В архива на Христо Н. Даскалов са съхранени значителен брой ръкописи с етнографско съдържание, като едва много малка част от тях той успява да издаде, а след него и синът му. Все още обаче стотици страници стоят непубликувани и остават непознати за широката публика. За разглежданата тема сред тях се откроява един, озаглавен „Анегдоти за П. Р. Сл.“⁵³. Той е без дата, но вероятно е записван някъде през втората половина на 90-те години на XIX в. в контекста на събиранията на Даскалов на материали за Славейков. Оказва се, че този ръкопис има също до известна степен мемоарен характер. Тъй като не беше открит сред публикуваните до момента свидетелства, свързани с Петко Славейков, тук ще бъде приложена тази негова част, която допълва впечатленията на Христо Даскалов за неговия любим преподавател:

„П. Р. Сл. пръв път в Трявна се установил като учител за по-дълго време, и там е захванал по-здрово писателската си деятелност. До учителствуването му в Трявна той е учителствувал и на други места, правил стихотворения, но в Трявна е подкачил да издава на бял свят своите съчинения били те оригинални, били преводни. Аз помня Славейков от 1851 г., може би, и от 1850 г. Той беше голям приятел на баща ми, а пък аз му бях ученик. За деятелността му по това време аз малко знам, защото като дете не съм се интересувал да знам какво се върши в селото ни, само в училището. Славейков (известен в Трявна с името „Даскал Петко“) беше главен учител, учеше поголемите ученици, а ний бяхме в[ъв] Взаимното училище при учител Никола Грънчерски от Елена. Те бяха и двамата млади ергени. Славейков с вънкашността си вдъхваше уважение и страх. Къдрава рошава, черна, като жузел коса, широки сукнени шалвари, рядкост в това време, дрезгав глас, проникателен поглед, който излагаше изпод космите на главата му, които постоянно затуляха едното му око, му даваха един вид важност. Той се разговаряше с всекиго, особено умееше да привлича децата, той играеше с

⁵¹ Писмото съдържа и по-късно допълнен послепис след няколко дни, когато вероятно е и изпратено.

⁵² *Пак там*, а.е. 1575.

⁵³ НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 172, л. 19–21.

учениците заедно и никак не [се] отличаваши от тях; той им се пресмиваше, когато ги навиеше, но търпеше и пресмивките им, кога му навияха: последното се случваше по-често, защото при игрането на топ; любимата му игра, той земаше за другаре най-малките, а на противните нему страни се събираха най-изкусните играчи: 15-16 и 18 год., добри мерачи, и които далеч захвърляха топката. Но за Славейкова беше все едно: надвит или надвил: той никога не си отмъстяваше за надвиването си като учител. Славейков налагаше наказания на учениците си с една благодост; той биеше с дренови пръчки и често пъти ударяше ученика по краката от 30-40 пъти, но някак неговия бой не болеше – ученика ставаше след боя почти засмян. Не беше такава на даскал Стефана (Цончо) Горский, той никога не удряше повече от 25 пръчки (според закона), а обикновено 5, но тези пет пръчки повече боляха от 50-те Славейкови. Славейков преди да накажеше някой с бой, той го наказваше да съзнае, че се наказва, защото е заслужил наказанието, а Горский не разискуваше престъплението, веднъж решил, че трябва да накаже ученика с бой, той го изважда и го бие, без да знае даже ученика, защо се наказва. При това наказваше понякога само от едно подозрение. Славейков беше повечето другар на учениците си, а Горски – господар. Никога Горски не ни е водил на разход; никога не се е засмивал пред нас; никога не е играл с нас, не само, но и тежко и горко томува, който се осмелееше да хване топка или а отиде негде, макар и на скришно место, макар и домът на някой свой съученик – тъй го е майка раждала, кога доде в училището и случайно Горски е научил, че той е играл или пък го е видял гладен, начернен, окачен с опозорителни дъски, той ще престои един ден затворен и най-после ще яде и бой. А при Славейков беше съвсем противоположното: той не само често пъти ни водеше на разход, но и сам играеше с нас. В[ъв] време на разход ний не бяхме вече ученици и учител, а деца и баща: играехме, чекрехме се по дръвите, шегувахме се с[ъс] Славейкова и той с нас: но нищо престъпно не смеехме да правим, защото бодрото око на Славейков беше при нас, като че беше въздесъщ. Отиването и връщането от разход се придружаваше постоянно с песни, с пълни ръце от разни диви цветя, като ще срещаме някой княз⁵⁴.

Пространната извадка от архивния документ показва още веднъж, макар и с други думи, впечатленията на Христо Даскалов за неговия учител. Понататък в същия текст са описани някои любопитни истории от детството на някогашния ученик, в които главна роля заема Славейков. Авторът умело противопоставя любимия си учител на другия преподавател Стефан Горски, между които според Даскалов има силно разграничение относно методите на преподаване и изобщо отношенията им към учениците. Разглеждайки

⁵⁴ Пак там, л. 19–20.

учителите си като два антипода, Даскалов успява да изведе на преден онези черти от характера на Славейков, които са го спечелили още в неговото детство, както и да изтъкне негативните страни на омразния му Стефан Горски, който е заместил Славейков след неговото напускане.

В архива на фамилията Славейкови в Националния литературен музей е съхранен друг ръкопис на Христо Н. Даскалов, който отново носи заглавието „Анегдоти за П. Р. Сл.“⁵⁵. Той е с различно съдържание от горе цитирания, но по своеобразен начин се допълва с него. Вероятно сведенията са предоставени на Иван Славейков от Даскалов в отговор на неговите дирения на образци от творчеството и спомени за живота на покойния му баща след неговата кончина⁵⁶.

В архива на Христо Даскалов е запазен и друг ръкопис, който е озаглавен „Епитафии, съчинявани от П. Р. С.“, записани от него на 12 януари 1896 г.⁵⁷. На 14 януари той изпраща писмо до Иван Славейков, като му казва, че прилага въпросните епитафии с бележки по тях⁵⁸. Вероятно за своя архив остава също един екземпляр, а другият предава на Иван с писмото. Понастоящем са съхранени и двата варианта. Епитафиите са следните: 1. „*На Никифоров гроб*“, посветена на бащата на Христо Даскалов, Никифор; 2. „*На Дядо Витанов гроб*“, баща на поп Кою, един от най-доверените лица до Славейков в Трявна; 3. „*Всеобщ епитафий*“; 4. „*Надпис на чешмата при часовника в гр. Трявна*“ (фиг. 3); 5. „*На Калинчева гроб*“; 6. „*Неизвестно на кой гроб*“; 7. „*Неизвестно на кой гроб*“. Според Даскалов последните две неизвестни епитафии, дадени му от Анастас Николов (Калайджиев), не са дело на П. Р. Славейков⁵⁹. Издирването на епитафиите също е продиктувано от призивите на Иван Славейков за търсене на подобни, както свидетелства едно писмо⁶⁰. Христо Даскалов предава на приятеля си и други материали, свързани със стария Славейков, като например фрагменти от ръкописен речник⁶¹, песни от ученическите му години⁶², други образци от фолклора⁶³. От писмата се вижда, че той подлага на известен критицизъм някои материали, за които само се

⁵⁵ МППС–НА, к. 46, а.е. 1594.

⁵⁶ Публикация на някои от анекдотите на Христо Н. Даскалов за П. Р. Славейков, съхранявани в Националния литературен музей, вж. СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Избрани творби*. Тончо ЖЕЧЕВ (ред.). София: Български писател, 1973, с. 261–264.

⁵⁷ НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 172, л. 22–23.

⁵⁸ МППС–НА, к. 46, а.е. 1586.

⁵⁹ *Пак там*.

⁶⁰ НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 124, л. 52 гр.

⁶¹ МППС–НА, к. 46, а.е. 1575.

⁶² *Пак там*, а.е. 1585–1586.

⁶³ *Пак там*, а.е. 1583.

предполага, че са плод на творчеството на учителя му⁶⁴.

Публикуването на спомените на Христо Даскалов за Петко Славейков се проточва във времето, още от 1894 г. до края на столетието. В писмо от Иван Славейков до Даскалов от 14 май 1900 г. се вижда, че Даскалов е дал пълна свобода „за начина на разработката“ на сведенията с условие обаче да се обнародват от негово име. Младият Славейков решава да ги посвети на 5-годишнината от смъртта на баща си. „Поместих всичко интересно, което ми съобщавате за дейността на баща ми като учител и деец, като грижливо се постарях да предам сведенията тъй както ми ги доставихте, като си позволих малки изменения, за да ги свържа [...]“⁶⁵. Скоро материалът е даден на редакцията на сп. „Училищен преглед“, където са го оценели като интересен, давайки гаранция за отпечатването му в юнския брой. В действителност в броя за м. юни, книжка № 6 от 1900 г., по страниците на списанието са отпечатани многократно цитираните спомени на Христо Н. Даскалов под заглавие „Спомени за учителската, книжовната и обществената дейност на П. Р. Славейкова в Трявна“, където са включени и редица песни, писани от Славейков и открити впоследствие от Даскалов.

На първо място, това, което трябва да се отбележи, е, че тези спомени не се издават лично от Даскалов, а от Иван Славейков, както бе проследено по-горе в кореспонденцията между двамата. Въпросното уточнение е направено и в самото въведение на текста, а и се вижда в многото коментарни бележки под линия, които Ив. Славейков прави. Също така към въпросните мемоари младият Славейков намира добра възможност да добави още някои впечатления за баща си от други негови съвременници, също и архивни материали, допълнени в края след Даскаловото изложение⁶⁶.

Иван Славейков почива през пролетта на 1901 г., почти година след отпечатване на Даскаловите спомени за баща му. През същата година Христо Даскалов слага официален край на своята 35-годишна преподавателска кариера и се отдава на заслужена почивка. Последните години от живота си до лятото на 1917 г. Даскалов посвещава на грижа за своите близки, най-вече внуците си, наглежда семейните имоти, но също така развива плодотворна книжовна дейност, която съпътства живота му още от периода на неговото обучение през 50-те години на XIX в. През тези години бившият вече учител не се откъсва и за миг от обществения и културния живот в родната Трявна, като особено продължава да се вълнува от развитието на образованието както на местна почва, така и на национално ниво.

⁶⁴ Пак там, а.е. 1575, 1578–1579.

⁶⁵ НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 124, л. 63 гр.

⁶⁶ СЛАВЕЙКОВ, Иван. Спомени за учителската..., с. 474–480.

През 1905 г., четейки ежедневника на Обединената прогресивно-либерална партия вестник „Ден“, Даскалов попада на притеснителна за него статия в графа „Отзиви“, наречена „Официално опозоряване паметта на П. Р. Славейкова“⁶⁷. От съдържанието на статията става ясно, че от редакцията изразяват своето възмущение относно публикуван материал, където се споменават клевети по адрес на стария Славейков. Възмутен Христо Даскалов пише няколко писма, в които също изразява своето недоволство в желанието си да защити паметта на своя учител и близък. В архива му са съхранени чернови варианти на три писма, които в настоящия очерк ще бъдат публикувани за първи път. Текстът е осъвременен, но представя съдържанието на документите в своята пълнота.

ПИСМО № 1.

До редакцията на в. „Пряпорец“

Господине редакторе,

В дневния вестник „Ден“ бр. 653 в отдела „Отзиви“ четох с възмущение антрефилето⁶⁸ „Официално опозоряване на паметта на П. Р. Славейкова“. Чудих се и се маех, както на дързостта на П. В. Одринова (според „Ден“), така и на небрежността на списанието „Уч[илищен] Пр[еглед]“, която е пропуснала да се напечати такъв позор към едного от починалите български дейци⁶⁹.

П. Р. Славейков, раждан в Търново, е прекарал младите си години в нашия градец Грявна, дете учителствал дълги години в разни времена, особено в средата на миналий век (1849 – 1862). Истина, че буйния характер на Г. Славейкова, неговата обич към народа, борбите му против чорбаджиите, са

⁶⁷ Б. А. Официално опозоряване паметта на П. Р. Славейкова. *Ден*, III, № 653, 1905-10-22, с. 1.

⁶⁸ Остар. дума. В смисъл на малка статия във вестник между две колони; частно съобщение във вестник.

⁶⁹ Тук ще бъде приложен и краткият цитат, за който от редакцията на в. „Ден“ и Христо Даскалов изразяват остро недоволство. В текста се споменава, между другото, Витан Коюв Витанов (неизв. – 1868) от Грявна, син на Кою Витанов, член на един от видните тревненски родове Витанови. За него П. Оджаков казва: „Той Витанов се помина от охтика и фистула като проклиняваше Славейкова жестоко в някои безнравствени сношения с него в детинството му в Цариград. На откровената изповед на Витанова не можеше да се повярва; той ни заръча да разгласим това учителско безнравствено деяние. За Славейковите подобни и други пороци с учениците си, говорило ся е всякъде, гдето е учителствувал и за това е бивал позорно и испъждан!“. ОДЖАКОВ, Петър. Влиянието на Русия върху образованието на българите до Освобождението. В: *Материяли из историята на учебното дело в България*. Св. 2. Николай ВАНКОВ (ред.). София: МНП, 1905, с. 32 (прит. към год. X на сп. „Училищен преглед“).

били причини (да напуца⁷⁰) и за изпъждането му из училището, но неговите нравствени качества любовта (привързаността⁷¹) му към самото дело на учителстването му, любовта на учениците спрямо „Даскала Петко“ скоро са принуждавали чорбаджиите да повърнат отново в училището вместо учителите Ст. Горский, П. В. Оджаков, Ив. Т. Бързаков и др. Клеветите хвърлени върху паметта на покойния ни учител П. Р. Славейков, вижда се да носи някакви стари сметки, кой е този П. В. Одринов и според писмото му от Одеса от 1868 г. П. В. Обренов, не знам, но според ~~заглавието~~⁷² съдържанието му в Свезка 2 на притурката към X год. на Учил[ищен] прег[ед] статията „Влиянието на Русия върху образованието на българите до Освобождението“ е обнародвана от П. В. Оджакова. Като знам предвид, който е обнародвал речената статия, неволно ми идат на ум често пъти повторените думи от покойния арх[иерей] К. Витанов, най-интимния приятел на Славейков в Трявна и баща на Витан Витанова: „Древняя злоба, нова добродетель быти неможеш никогда“⁷³. След П. В. Одакова, който е вманил тая клевета против един починал поборник е отмъстявал за някакви лични обиди от Г. Славейкова, който може би да е бил причина за изваждането му от Тревненското училище „во време оно“, когато е учителствал, па може би и по други причини, защото Славейков, както знам много злъчно е критикувал многознайците. Клеветникът е мълчел цели 35-40 години, чакал е да измрат всички свидетели съвременници на Сл[авейков], но аз, който съм бил ученик на покойния П. Р. Славейков, кой съм бил един от приятелите му, ...⁷⁴.

ПИСМО № 2.

До Г-на редактора на В. „Ден“

Г. Редакторе,

С възмущение прочетох ~~в издавания от Вас вестник~~⁷⁵-антрефилето в отдела отзиви на издавания от Вас вестник „Ден“ (бр. 653)

Тогава чак се свестих, че Г. Одринов или Обренов, не е никой друг, освен П. В. Оджаков⁷⁶. Върнах се 50 години назад. Припомних си положението в Тревненското училище по това време (аз бях по това време ученик в Габрово);

⁷⁰ Допълнителна вметка.

⁷¹ Допълнителна вметка

⁷² Задраскано в оригинала.

⁷³ В превод „Древна злоба, нова добродетел никога не може да бъде“.

⁷⁴ Черновата на писмото е недовършена. НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 4, л. 139–140.

⁷⁵ Задраскано в оригинала.

⁷⁶ Петър Оджаков (1834–1906) от Лясковец е възрожденски просветител, участник в революционното движение и общественик след Освобождението.

~~влианието на Славейков]~~ върху ~~тревненските~~⁷⁷ борбите на еснафите с чорбаджиите по църковно-училищните работи; победата на еснафите, на които вдъхновител бе П. Р. Сл. Късото учителстване на П. В. Оджакова, спомените му с една мома от чорбаджийски род и изпъждането му от Трявна и си съставих⁷⁸ понятие какво е накарало Оджакова ~~обнародването да избера~~⁷⁹ да вмъкне в статията си такава клевета против Славейков. Че това е клевета се вижда още и от това, че писачът е завиждал на пенсията на Витанова (требе да се знае, че само Витан П. Коев Витанов, но и брат му Димитър⁸⁰ се ползуваха със степендии, първо в споменатата гимназия, а после в Петербургский университет), защото съвсем не на място е поставена клеветата в отдел степенедии. Витан е получил степендия по ходатайстването на руский консул в Варна Рачински⁸¹, както и брат му. Лошата цел на обнародвата се вижда и от това, че е търпял цели 38 години и чакал за измрът и обвинители и обвиняеми, за да си отмъсти на умразните нему Славейков и П[оп] Кою, които някога си са съдействували за изпъждането му из Тревненското училище. Притежавам едно частно писмо, писано от Славейкова до приятелите му П. Кою (баща на Витанова), в което излага своите домашни неволи, като син към баща, каквото никога не би писал човек с нечиста съвест⁸².

Но нека свърши. Против покойния П. Р. Сл. са пущени много клевети, но неговите противници никога не са се усмелявали да изкажат подобни на тая, но и тая клевета ще си остане клевета и ще послужи само в полза на оклеветения.

С почитание, Хр. Н. Даскалов,
Трявна, 1905 [г.] Димитров-ден⁸³.

⁷⁷ Задраскано в оригинала.

⁷⁸ Трудно четимо.

⁷⁹ Задраскано в оригинала.

⁸⁰ Става дума за Димитър Витанов (1846–1877). Повече за него вж. БОНЕВА, Вера. Учителят Димитър Витанов (Щрихи от портрета на един забравен възрожденец). *Педагогика*, 1998, № 8–9, с. 102–117. ISSN 0861-3982.

⁸¹ Подчертано в оригинала. Става дума за руския дипломат Александър Викторович Рачински (1826–1877), който от 1859 г. е руски вицеконсул във Варна.

⁸² Трудно четимо, почти изтрито. Не може да се потвърди със сигурност за кое писмо говори Даскалов. За отношенията на Витан Коюв Витанов със Славейков като учител и ученик вж. следния фрагмент. НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 166, л. 168 гр.; Писмо от 9 дек. 1857 г., писано от Витан П. Витанов от името на Славейков Вж. СЛАВЕЙКОВ, Петко Р. *Съчинения*. Т. 8..., с. 124–125, както и писмо, в което П. Р. Сл. Изказва съболезнования за починалия Витан К. Витанов от 23 ян. 1868 г. БОНЕВА, Вера. *Архивът на Петко Р. Славейков...*, с. 126. За приятелството между Кою Витанов и Славейков вж. КОСТАДИНОВА, Мирела. Петко Р. Славейков доверявал семейните си тайни на поп Кою Витанов. В: *Епицентър*. Онлайн. 8 май 2020. Налично на: <https://epicenter.bg/article/Mirela-Kostadinova--Petko-R--Slaveykov-doveryaval-semeynite-si-tayni-na-pop-Koyu-Vitanov/216376/11/105>. [посетено на 2024-04-22].

⁸³ НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 4, л. 138–139.

ПИСМО № 3.

Рачо⁸⁴,

С настоящата поща пращам до редакцията на в. „Ден“ едно опровержение на антрефилето против паметта на покойний ви баща, мой учител. За длъжност считам като Ви съобщавам за това, да ви явя, че в същата притурка на „Училищен преглед“ има обнародването на някого си Орловски историята на врачанските училища. Там в заглавието „Класно училище“ са обнародвани такива неверности, които ме възмутиха и ме принудиха да изляза чрез печата да ги опровергая, затова и [съм] писал в редакцията на „Учил[ищен] пр[еглед]“ до редактора Н. Ив. Ванков и му проводих опроверженията си. Това Ви съобщавам да си съставите понятие какви са хората, които управляват това списание и как блъскат безразборно всичко което им изпадне, само да имат за хоронер [...]”⁸⁵. Това може да ви послужи в нещо. Затова ако е уместно отнесете се до редакцията, да научите дали ще го обнародват, защото се съмнявам, че ако не го обнародват, то да го дам за обнародване в някой вестник⁸⁶.

Представените писма показват острата реакция на ученика, чието уважение и преклонение към неговия учител са накърнени. Веднага щом прочита клеветите, той изразява своето възмущение както до редакцията на в. „Ден“, които първи сигнализира за провокацията по адрес на Славейков, така и до в. „Пряпорец“. Връщайки се доста далеч назад във времето на своето обучение, Даскалов разкрива и детайли около предисторията на осквернителното обвинение към неговия преподавател. Тъй като става въпрос за чернови, писмото до в. „Пряпорец“ не е довършено. Краят на текста обаче лесно би могъл да се възпроизведе, а именно че Даскалов възнамерява да защити паметта на прочутия педагог и общественик. В случая текстът на писмата е достатъчно ясен, че тревненецът съзира разплащане на стари сметки от страна на Петър Оджаков, от което бива накърнена паметта за Славейков.

Към този момент не са открити данни дали въпросните писма са изпратени до съответните редакции и какви са техните отзиви. Факт е обаче дори и самото намерение на тревненеца да напише опровержение за оскърбителния материал. Освен до печата, Даскалов пише и до своя ученик и син на Петко – Рачо Славейков, когото уведомява за своето писмо до в. „Ден“. Текстът на писмата, макар и с грубия си на места изказ, както и многото редакционни неточности, носи емоционалния заряд, който се е подпалил у

⁸⁴ Става дума за Рачо П. Славейков (1857–1931), син на Петко Славейков и ученик на Христо Даскалов.

⁸⁵ Тази дума е почти напълно изтрита, но по всяка вероятност се има предвид хонорар.

⁸⁶ НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 4, л. 140–141.

Христо Даскалов, когато прочита грозните клевети по адрес на своя близък. Тези документи са едно от най-ярките доказателства за уважението и преклонението на бившия ученик към неговия педагог.

Пет години по-късно, в писмо от 10 март 1908 г., отново адресирано до Рачо Славейков, Даскалов пак повдига темата за паметта на някогашния му преподавател. Той споменава документ, който е открил у книгата на Тодор х. Иванчев⁸⁷ за „своеволното“ напускане на П. Р. С. от 1851 г., подписан от някои видни тревненски чорбаджии, които изразяват своето удовлетворение от неговата работа. „*Канех се да направя и някои забележки по живота и учителстването му в Трявна, но днес за днес, и досега не се наканих*“. Вероятно тук Даскалов говори за онези си замисли, споменати в предните параграфи, където възнамерява да подготви книга или друг материал за Петко Славейков. Въпреки издадените му спомени от Иван Славейков през 1900 г., Даскалов най-вероятно е имал стремеж към създаване на нещо по-обемно. В писмото си той изразява своето колебание дали да предложи документа, заедно с негови коментарни бележки, за обнародване в споменатия в. „Пряпорец“. „*Знайте, че то ще бъде като явно опровержение на думите на Оджакова, че Славейков бил изгонван от училищата дето учителствувал*“, допълва Даскалов в същата връзка⁸⁸. Видно от цитата ученикът не е преглътнал обидата по адрес на своя близък и все още таи чувство на огорчение.

В архивния фонд на Богомил Даскалов (ф. № 455к) в ДА–Габрово е съхранена чернова и на самото писмо на Христо Даскалов до редакцията на в. „Пряпорец“, за което той говори на Рачо Славейков:

До редакцията на в. „Пряпорец“,

„За Славейковите подобни и други пороци с учениците, говорило се е всекъде, гдето е учителствал и за това бивал позорно изпъждан!“ (Притурка към год. X на сп. „Училищен преглед“)

Господине редактор,

Известно е както вам, тъй и на уважаемата публика, че цитираните по-горе думи са казани от Г. П. В. Оджакова в статията му по...⁸⁹, обнародвана в притурката на „Училищен преглед“

Йоще на времето си аз ~~въстанах против тази мерзеска клевета~~⁹⁰ като ученик и близък познайник на Г. П. Р. Сл., ~~въстанах против тази мерзеска клевета на паметта на покойния наш учител и съгражданин (в. в. „Ден“~~,

⁸⁷ МППС–НА, к. 46, а.е. 1587.

⁸⁸ Пак там.

⁸⁹ Недовършено в текста.

⁹⁰ Задраскано в оригинала тук и при следващите.

брой⁹¹). Г. Оджаков не знам отговори ли нещо по това или не, но почитаемия редактор на притурката Г. Ванков с едно свое писмо, обнародвано в[ъв] вестниците, от което един екземпляр бе изпратен и до мене. Г. Ванков, за да оправдае постъпката си, дето без проверка е обнародвал клеветите на Одж[аков] против него против Славейков, искаше в писмото си да докаже, че такава клевета никак не ~~отнема~~ намалявала честта на заслужилият деятел по нашето възраждане и искаше не с възмущение да отричаме клеветата, но с факти. Какви факти иска почитаемия Г. Ванков като не приема свидетелството на тия, които са познавали ~~от мал~~ Славейкова от младини и са другарували с него дори до смъртта му? Аз вярвах, че все ще излезе nekъде нещо, което да говори за честността на учителя Славейкова. И наистина да не остане покрита и опозорена паметта на покойния, попадна ми случайно един документ, който ясно говори за честността и поведението на П. Р. Слав.

Този документ се намерил случайно в между книгата на Х[аджи] Иванча Теодоров Казасов. Писан е на една синкава пощенска книга, която носи щемпел кръг, в който има корона и думата „ВАТН“. Документът носи заглавие „Атестат“ и е подписан от 13 души първенци на градецът Трявна, дето Славейков бе учителствувал 2 години. Датата има само годината 1851 без месец и ден. Но като се земе пред вид, че между подписавиштите фигурира името на Чорбаджи Никифора, който е бил един от големите приятели на Славейкова и го е защитил и защитавал против Търновския митрополит Неофит, вижда се, че този документ е издаден ~~след около датата~~, след 10 юлий, в който ден е умрял Никифор сл. Около Димитров-ден, когато ~~е~~ ~~на~~ Славейков е навършил двете години на учителствуванието си.

АТЕСТАТ

Отдолуподписаний даваме това свидетелство в излизането на нашия учител Петка Рачова С., което произлиза от неговата воля: как неговото двегодишно при нас живение показа се достоин за званието си, както в училищните предания, тъй и в[ъв] външните си обходи и поведения и с голяма наша горест от неговото своеволно оставане в знак на неговата честност и на нашата благодарност подписваме се.

1851 ТРЯВНА

[следват имената на 13-те души, подписали атестата, които няма да бъдат включени в текста]

⁹¹ Броят не е посочен.

Атестатът е писан с църковни букви, подписите саморъчни на подписавишите. След издаването на този атестат Славейкову, той пак е останал и за напред учител в Трявна, дето в 185⁹² се ужени и учителствува до 1854 год. Нека се сравнят сега цитираните в началото думи на Г. Оджакова, с горний атестат и видят кой има право, дали Г. Оджакова, който още от старо време си е имал ~~защото~~ умраза към Славейкова, или ний които добре познаваме покойний наш учител.

С Почитание

Хр. Н. Даскалов

Трявна, 1-ви май 1907 г.⁹³.

Цитираното писмо още веднъж подчертава колко горчива е обидата по адрес на Петко Славейков за неговия ученик и приятел Христо Даскалов. Не може да се каже дали писмото е изпратено до редакцията на в. „Пряпорец“. От текста се научава и че черновата до в. „Ден“, която бе представена, всъщност е стигнала до реакцията и оттам е последвала реакция, която обаче не удовлетворява Даскалов. Ето защо той се заема да напише представения материал, макар няколко години по-късно. От датата на черновата (1 май 1907 г.) се вижда, че тя е писана почти година по-рано от писмото на Христо до Рачо Славейков (10 март 1908 г.). Това означава, че вероятно поради своите колебания, изразени пред Рачо, Даскалов не е изпратил въпросната чернова, но обмисля подобна стъпка. На този етап не може да се каже дали писмото е пратено или не, но в случая по-важно е посланието, което то носи, а именно желанието му за пореден път да защити опетнената памет на Петко Славейков. В архива на Даскалов не бе открит подобен атестат, което не означава непременно, че е изгубен, но дори и така да е, то текстът е съхранен от бившия Славейков ученик, както и много други негови материали.

ГРИЖИ ЗА СЪХРАНЕНИЕ НА МАТЕРИАЛНАТА ПАМЕТ

Вече бяха отбелязани някои основни документи, свързани с преподавателската кариера на Петко Славейков, съхранени у неговия ученик, какъвто е атестатът от 1849 г. В архивния фонд на Христо Н. Даскалов се пазят и други оригинални материали на самия Петко Р. Славейков. Всички те по всяка вероятност са издирени от самия Даскалов в периода, когато той и неговият приятел Иван Славейков неуморно търсят оцелели свидетелства за „даскал Петко“, т.е. през последните години на XIX в. Документите са

⁹² Не е посочена последната цифра. Петко Славейков и съпругата му Ирина се женят през януари 1853 г.

⁹³ ДА–Габрово, ф. 455к, оп. 1, а.е. 327, л. 1–2.

предадени през 1928 г. от сина му Богомил, когато той прави първото постъпление на материали към Народния музей, по-късно прехвърлени в архива на НБКМ, и служат като едно от основните попълнения при обособяване на личния архивен фонд на Петко Славейков в НБКМ–БИА. Каква е предисторията по откриването на документите и тяхното съхранение, е трудно да се каже. По всяка вероятност те са издирени и запазени лично от Христо Н. Даскалов, когато той започва да проявява интерес към запазване на паметта за своя учител. Богомил Даскалов от своя страна също симпатизира на Славейков, както се потвърждава и от факта, че той издава през 1927 г. кратък очерк, посветен на него, в поредицата „Трявна в миналото“. Например под архивна единица № 72, л. 1. е заведено писмо на просветителя Пандели Кисимов (1832 – 1905) до Петко Славейков в Трявна от октомври 1850 г., в което първият търси съдействие за набиране на спомоществатели за издаването на сп. „Мирозрение“. В архивна единица № 185, л. 1. пък е съхранено печатно уведомление от 30 ноември 1852 г. на П. Р. Славейков за излязлото от печат негово списание „Смесена Китка“, стрък 2-ри. Ценен документ, съхранен у Даскалов, е и писмо от П. Р. Славейков от 8 май 1858 г., изпратено от Търново до еснафите в Трявна⁹⁴. В него се говори за лошото отношение на чорбаджиите, които спъват училищните и църковните работи. Тук вероятно прозира и един от мотивите, подтикнали Славейков да напусне Трявна през същата година и да търси учителско място другаде. В обемната архивна единица № 198 пък са включени писма на П. Р. Славейков от 1868 г. до Илия Шиваров⁹⁵. Всички изброени материали са ценен емпиричен материал за проучванията, посветени на Славейков, предвид и че голяма част от архива му не е оцелял до наши дни.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящият схематичен очерк представя само отделни нюанси от взаимоотношенията между учителя Славейков и ученика му Христо Даскалов. Тази непълнота е продиктувана преди всичко от фрагментарността на съхранените архивни материали, които хвърлят светлина само върху някои аспекти от връзката между двамата за един твърде продължителен период от време. Акцентира се върху източници, които до момента не са в научно обращение, каквито са данните от биографията на Христо Н. Даскалов, някои допълнения, направени от Б. Даскалов, който знае тънки детайли около отношенията на баща му с неговия педагог, както и редица писма, в които ясно

⁹⁴ НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 125, л. 1–2. Писмото е публикувано у: ДАСКАЛОВ, Богомил. *Петко Рачов Славейков*, с. 27–29.

⁹⁵ НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 198, л. 259–262.

се проследява преклонението на Христо Даскалов към неговия учител. Благодарение на усилията на Славейковия ученик, приятел и последовател редица автентични документи, както и примери от богатото творчество на неговия учител, са издирени и запазени, а паметта за дейността му в Трявна е увековечена.

* * *

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ | REFERENCES

- АТАНАСОВА, Виолета. *Петко Славейков за образованието*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2015. ISBN 978-619-201-051-5.
- Б. А. Официално опозоряване паметта на П. Р. Славейкова. *Ден*, III, № 625, 1905-10-22, с. 1.
- БАЕВА, Соня. *Петко Славейков. Живот и творчество (1827–1870)*. София: БАН, 1968.
- БАЧИЙСКА, Цветана; ПЕЕВА, Бистра. *180 години Тревненско училище 1839–2019*. Варна: Славена, 2019. ISBN 978-619-190-155-5.
- БОГДАНОВ, Иван. *Трявна през Възраждането. Исторически принос*. София: Изд. на ОФ, 1977.
- БОНЕВА, Вера. *Архивът на Петко Р. Славейков. Ръкописно наследство*. София: Фабер, 2020. ISBN 978-619-00-1177-4.
- БОНЕВА, Вера. Учителят Димитър Витанов (Щрихи от портрета на един забравен възрожденец). *Педагогика*, 1998, № 8–9, с. 102–117. ISSN 0861-3982.
- Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия*. Красимира ДАСКАЛОВА; Николай ГЕНЧЕВ (състав.). София: Д-р Петър Берон, 1988.
- ДАСКАЛОВ, Богомил. *Петко Рачов Славейков*. (Трявна в миналото. Кн. VI) Велико Търново: Печ. Ст. Фъртунов и син, 1927.
- ДАСКАЛОВ, Богомил. *Тревненското училище 1836–1936 г. По случай стогодишнината му*. Трявна: Тревненско народно основно училище Петко Р. Славейков, 1936.
- ДАФИНОВ, Здравко. *Петко Р. Славейков. Летопис за живота, творчеството и обществената му дейност*. София: УИ „Свети Климент Охридски“, 2004. ISBN 954-07-1600-4.
- КАЗАСОВ, Димо. *Трявна*. София: Изд. на ОФ, 1962.
- КОДОВ, Христо; СТОЯНОВ, Маньо. *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 4. София: Наука и изкуство, 1971.
- КОСЕВ, Димитър. *Петко Рачев Славейков: Обществена и политическа дейност*. София: БАН, 1986.

КОСТАДИНОВА, Мирела. Петко Р. Славейков доверявал семейните си тайни на поп Кою Витанов. В: *Епицентър*. Онлайн. 8 май 2020. Налично на: <https://epicenter.bg/article/Mirela-Kostadinova--Petko-R--Slaveykov-doverya-val-semeynite-si-tayni-na-pop-Koyu-Vitanov/216376/11/105>. [посетено на 2024-04-22].

МИНЧЕВ, Минчо. *Славейкови гнезда. Книжовници и писатели от Трявна. Антология. Био-библиография*. Габрово: Луна, 1997. ISBN 954-8348-30-6.

ОДЖАКОВ, Петър. Влиянието на Русия върху образованието на българите до Освобождението. В: *Материяли из историята на учебното дело в България*. Св. 2. Николай ВАНКОВ (ред.). София: МНП, 1905, с. 32 (прит. към год. X на сп. „Училищен преглед“).

Петко Р. Славейков 1827–1895. Био-библиография. Петя ДЮГМЕДЖИЕВА; Евелина ВАСИЛЕВА; Елена ФУРНАДЖИЕВА (състав.). Соня БАЕВА (ред.). София: НБКМ, 1979.

Петко Р. Славейков, Любен Каравелов, Христо Ботев, Захари Стоянов: В спомените на съвременниците си. Стефан ВЕЛИКОВ; Александър БУРМОВ; Димо МИНЕВ (ред.). София: Български писател, 1967.

Речник на българския език. Т. 7 К-Координати. Красимира ЧОЛАКОВА (ред.). София: БАН, 1993. ISBN 954-430-193-3.

СЛАВЕЙКОВ, Иван. П. Р. Славейков. Писма. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 20, 1904, с. 67–69. (1–216) Раздел *Материали*.

СЛАВЕЙКОВ, Иван. Една стара черковна кодика в Трявна и едно окръжно послание от 1823 г. на митрополита Илариона, екзарх на цяла България. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 14, 1897, с. 544–554.

СЛАВЕЙКОВ, Иван. Спомени за учителската, книжовната и обществената деятелност на П. Р. Славейкова в Трявна от Христа Н. Даскалов. *Училищен преглед*, V, 1900, 6, с. 449–480.

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Автобиография*. Георги КОНСТАНТИНОВ (ред., предг.). София: Хемус, 1946.

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. *Избрани творби*. Тончо ЖЕЧЕВ (ред.). София: Български писател, 1973.

СЛАВЕЙКОВ, Петко. На Никифоров гроб. *Смесена китка*, I, 1852, с. 143–144.

СЛАВЕЙКОВ, Петко Р. *Съчинения*. Т. 8. Писма. Соня БАЕВА (ред.). София: Български писател, 1982.

СЛАВЕЙКОВА, Светослава. За архива на Петко Р. Славейков. В: *Литературен архив*. Т. 1. П. Р. Славейков. София: БАН, 1959, с. 5–13.

ТЕРЗИЕВ, Владимир. Накратко за живота и делата на един учител, живял и работил в условията на две епохи: Христо Никифоров Даскалов (1843–1917).

В: *Сб. Доклади „Плевенски исторически четения“*. РИМ–Плевен, 2024 (под печат).

ATANASOVA, Violeta. *Petko Slaveykov za obrazovaniето*. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“, 2015. ISBN 978-619-201-051-5.

В. А. Ofitsialno opozoryavane pametta na P. R. Slaveykova. *Den*, III, № 625, 1905-10-22, s. 1.

BACHIYSKA, Tsvetana; Bistra PEEVA. 180 godini Trevnensko uchilishte 1839–2019. Varna: Slavena, 2019. ISBN 978-619-190-155-5.

BAEVA, Sonya. *Petko Slaveykov. Zhivot i tvorchestvo (1827 – 1870)*. Sofia: BAN, 1968.

Balgarska vazrozhdenska inteligentsiya. Entsiklopediya. Krasimira DASKALOVA, Nikolay GENCHEV (sastav.). Sofia: D-r Petar Beron, 1988.

BOGDANOV, Ivan. *Tryavna prez Vazrazhdaneto. Istoricheski prinos*. Sofia: Izd. na OF, 1977.

BONEVA, Vera. *Archivat na Petko R. Slaveykov. Rakopisno nasledstvo*. Sofia: Faber, 2020. ISBN 978-619-00-1177-4.

BONEVA, Vera. Uchitelyat Dimitar Vitanov (Shtrihi ot portreta na edin zabraven vazrozhdenets). *Pedagogika*, 1998, № 8–9, s. 102–117. ISSN 0861-3982.

DAFINOV, Zdravko. *Petko R. Slaveykov. Letopis za zhivota, tvorchestvoto i obshtestvenata mu deynost*. Sofia: UI „Sveti Kliment Ohridski“, 2004. ISBN 954-07-1600-4.

DASKALOV, Bogomil. *Petko Rachov Slaveykov*. (Tryavna v minaloto. Kn.VI) Veliko Tarnovo: Pech. St. Fartunov i sin, 1927.

DASKALOV, Bogomil. *Trevnenskoto uchilishte 1836–1936 g. Po sluchay stogodishninata mu*. Tryavna: Trevnensko narodno osnovno uchilishte Petko R. Slaveykov, 1936.

KAZASOV, Dimo. *Tryavna*. Sofia: Izd. na OF, 1962.

KODOV, Hristo; STOYANOV, Manyo. *Opis na slavyanskite rakopisi v Sofiyskata narodna biblioteka*. T. 4. Sofia: Nauka i izkustvo, 1971.

KOSEV, Dimitar. *Petko Rachev Slaveykov: Obshtestvena i politicheska deynost*. Sofia: BAN, 1986.

KOSTADINOVA, Mirela. Petko R. Slaveykov doveryaval semeynite si tayni na pop Koyu Vitanov. V: *Epitsentar*. Onlayn. 8 May 2020. Nalichno na: <https://epicenter.bg/article/Mirela-Kostadinova--Petko-R--Slaveykov-doveriyaval-semeynite-si-tayni-na-pop-Koyu-Vitanov/216376/11/105>. [poseteno na 2024-04-22].

MINCHEV, Mincho. *Slaveykovi gnezda. Knizhovnitsi i pisатели ot Tryavna. Antologia. Bio-bibliografia*. Gabrovo: Luna, 1997. ISBN 954-8348-30-6.

ODZHAKOV, Petar. Vliyanieto na Rusia varhu obrazovaniето na balgarite do Osvobozhdeniето. – V: *Materiyali iz istoriyata na uchebnoto delo v Bulgaria*. Sv. 2. Nikolay VANKOV (red.). Sofia: MNP, 1905, s. 32 (prit. kam god. na sp. „Uchilishten pregled“).

Petko R. Slaveykov 1827–1895. Bio-bibliografiya. Petya DYUGMEDZHIEVA; Evelina VASILEVA; Elena FURNADZHIEVA (sastav.). Sonya BAEVA (red.). Sofia: NBKM, 1979.

Petko R. Slaveykov, Lyuben Karavelov, Hristo Botev, Zahari Stoyanov: V spomenite na savremennitsite si. Stefan VELIKOV; Aleksandar BURMOV; Dimo MINEV (red.). Sofia: Balgarski pisatel, 1967.

Rechnik na balgarskiya ezik. T. 7. K-Koordinati. Krasimira CHOLAKOVA (red.). Sofia: BAN, 1993. ISBN 954-430-193-3.

SLAVEYKOV, Ivan. Edna stara cherkovna kodika v Tryavna i edno okrazhno poslanie ot 1823 g. na mitropolita Ilariona, ekzarh na tsyala Bulgaria. *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina*, 14, 1897, s. 544–554.

SLAVEYKOV, Ivan. P. R. Slaveykov. Pisma. *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina*, 20, 1904, s. 67–69. (1–216) Razdel *Materiyali*.

SLAVEYKOV, Ivan. Spomeni za uchitelskata, knizhovnata i obshtestvenata deyatelnost na P. R. Slaveykova v Tryavna ot Hrista N. Daskalov. *Uchilishten pregled*, V, 1900, 6, s. 449–480.

SLAVEYKOV, P. R. *Avtobiografiya*. Georgi KONSTANTINOV (red., predg.). Sofia: Hemus, 1946.

SLAVEYKOV, P. R. *Izbrani tvorbi*. Toncho ZHECHEV (red.). Sofia: Balgarski pisatel, 1973.

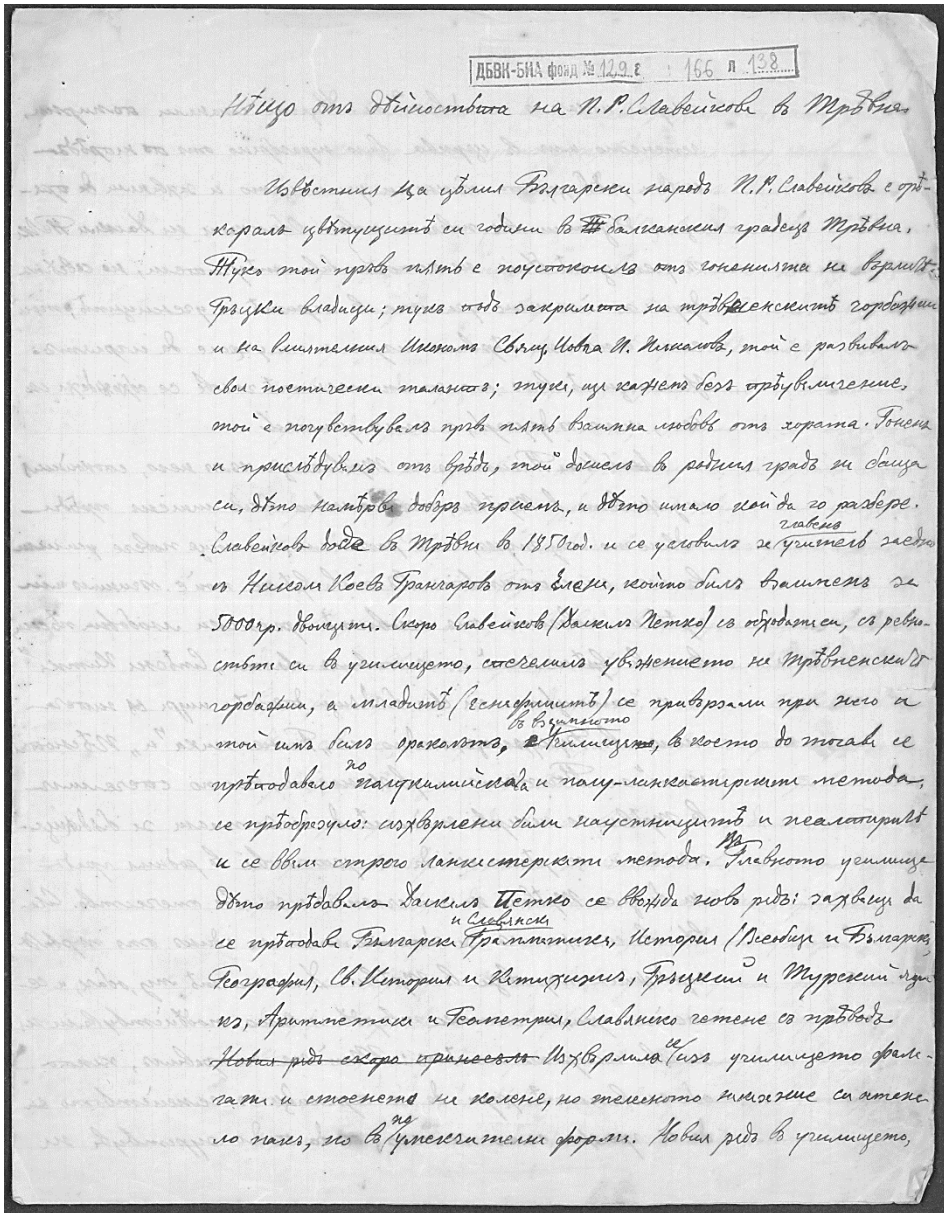
SLAVEYKOV, Petko. Na Nikiforov grob. *Smesena kitka*, I, 1852, s. 143–144.

SLAVEYKOV, Petko. *Sachineniya*. T. 8. Pisma. Sonya BAEVA (red.). Sofia: Balgarski pisatel, 1982.

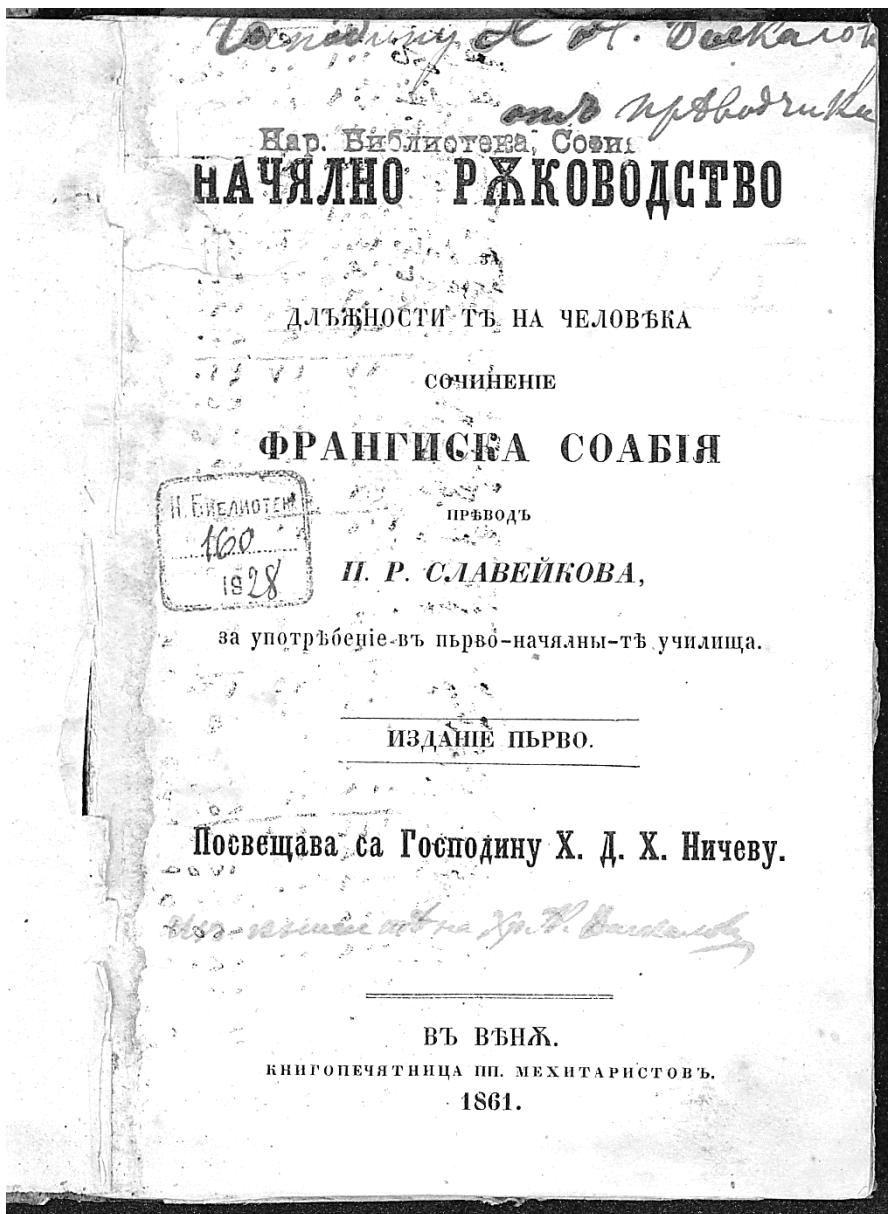
SLAVEYKOVA, Svetoslava. Za arhiva na Petko R. Slaveykov. V: *Literaturen arhiv*. T. 1. P. R. Slaveykov. Sofia: BAN, 1959, s. 5–13.

TERZIEV, Vladimir. Nakratko za zhivota i delata na edin uchitel, zhivyal i rabotil v usloviyata na dve epohi: Hristo Nikiforov Daskalov (1843–1917). In: *Sb. Dokladi „Plevenski istoricheski chetenia“*. RIM–Pleven, 2024 (pod pechat).

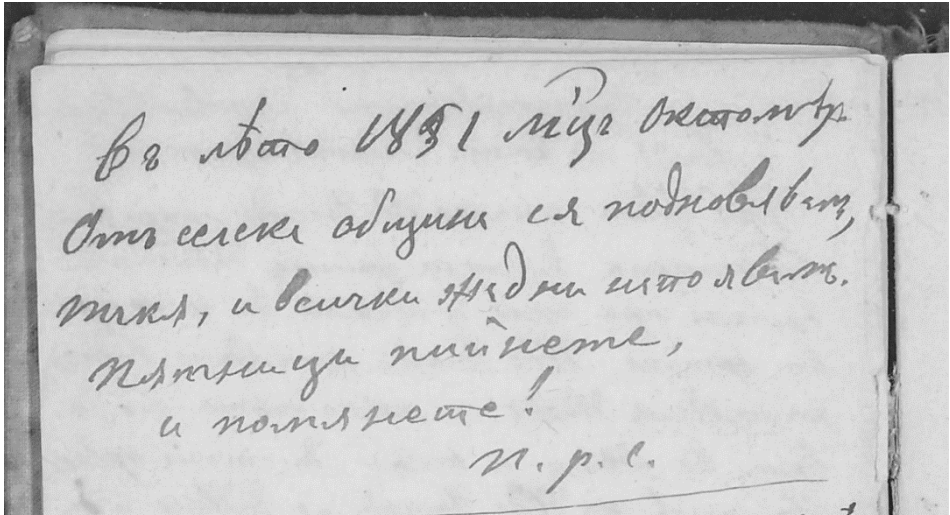
ПРИЛОЖЕНИЯ | ATTACHMENTS

Фиг. 1. Заглавна страница на ръкопис на Христо Н. Даскалов за дейността на П. Р. Славейков в Тръвна. *Източник:* НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 166, л. 138.

Фиг. 2. Заглавна страница на книгата „Начално ръководство за длъжностите на човека, сочинение Франгиска Соабия“, превод на Петко Р. Славейков от 1861 г. *Източник:* НБКМ Ст. 61. 561. III.

Фиг. 3. Епитафия от П. Р. Славейков, изписана на чешмата при часовниковата кула в Трявна, записана на учителско тефтерче от Христо Н. Даскалов през 90-те години на XIX в. *Източник:* НБКМ–БИА, ф. 129, а.е. 163, л. 45 гр.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 107, 2024

A STUDENT'S DEVOTION
TO HIS TEACHER: THE EXAMPLE OF
HRISTO N. DASKALOV AND PETKO R. SLAVEYKOV

ASSIST. VLADIMIR TERZIEV, PHD

 Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Bulgaria.

 15 “Tsar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria.

 <https://orcid.org/0000-0002-0890-3066>

 vkterziev@uni-sofia.bg

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.44-76>

 Received 2024-06-10; reviewed 2024-06-20; accepted 2024-06-24; published online 2024-11-14

 The author(s), 2024. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. Hristo Nikiforov Daskalov from Tryavna was one of the many students of Petko Rachev Slaveikov. The relationship between the two was close at the time when they were just a student and a teacher, and later grew into a friendship. Daskalov was close to all of Slaveykov's children, but perhaps closest to Ivan Slaveykov. It was through him that he maintained his relationship with his former teacher. After Petko's death in 1895, Hristo Daskalov and Ivan Slaveykov began a campaign to find evidence of the deceased's activities. Daskalov searched for remnants of Petko Slaveykov's works and documents, and wrote memoirs of his teacher. He worked tirelessly to preserve the memory of his esteemed teacher, and when that memory was threatened, he reacted immediately and sharply.

Keywords: Petko Rachev Slaveikov, Hristo Nikiforov Daskalov, Tryavna, recognition, memory, Ivan Slaveikov, teacher.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 107, 2024

ДЪРЖАВНАТА ИНСТИТУЦИЯ
КОМИСАРСТВО ЗА ЕВРЕЙСКИТЕ ВЪПРОСИ

ДОЦ. Д-Р ВЛАДИМИР СТАНЕВ
ДАНИЕЛА ТАШЕВА

🏛 Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

📍 Бул. „Цар Освободител“ № 15, 1504 София, България

🌐 <https://orcid.org/0000-0002-2226-3632> | <https://orcid.org/0009-0007-1317-1772>

✉ vgeorgievs@uni-sofia.bg | tasheva.daniela@gmail.com

🔗 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.77-115>

📅 Получено 2024-05-18; рецензирано 2024-06-14; прието 2024-06-20; публикувано онлайн 2024-11-14

📄 Авторът(ите), 2024 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution \(CC BY 4.0, https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Всяка институция, учредена от дадено правителство, трябва да установи своя статут и място в държавния апарат, да създаде връзка с другите държавни органи. Задължително е да уреди въпроса със своето финансиране и да изработи правила за усвояване и отчитане на получените средства. Утвърдената структура на самата институция е от жизненоважно за нея значение. Не е без значение и да се определи някакъв вътрешен ред, по който тя да функционира. С всички тези проблеми се сблъсква новосъздаденото през

Настоящият текст се съсредоточава изцяло върху институционалната рамка и функциониране на Комисарството. Дейността му, особено по прилагане на антиеврейските мерки, ще бъде разгледана в следваща публикация.

1942 г. Комисарство за еврейските въпроси. Макар и да е учредено с временна цел – докато изпълни прилагането на Закона за защита на нацията и другите нормативни актове, засягащи евреите в България, то се превръща в типична българска държавна институция, с всички недъзи на бюрократичния апарат, с вътрешни борби, конюнктурна зависимост, а съдбата му е белязана от събития, случили се извън него, станали дори извън страната. Силно демонизирано в историографията заради предмета на своята дейност, Комисарството не е изследвано до този момент като държавна институция, която има специфични статут, механизми и организация.

Ключови думи: България, Втора световна война, антисемитизъм, държавна институция, бюрокрация.

* * *

УВОД

Съществуващият латентен антисемитизъм сред някои обществени групи в България е оплоден чрез привнесени извън страната идеи. Всичко това, съчетано с външен натиск, прераства през 1940 г. в държавен антисемитизъм. Приетите законодателни мерки срещу българските евреи обаче не срещат очаквания от инициаторите им обществен и институционален ентузиазъм. Между януари 1941 г. и август 1942 г. са приети няколко закона, наредби и постановления на българското правителство, посветени на еврейския въпрос, но реално те са само частично прилагани. Основната институция, която трябва да следи изпълнението им – Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРHZ), си има съвсем други, специфично свои задачи. Неслучайно от Берлин са недоволни от ситуацията с евреите в България. При това положение сред управляващите в София назрява идеята да бъде създадена нова държавна институция, която да се посвети единствено върху прилагането на антиеврейските мерки – Комисарство за еврейските въпроси (КЕВ). Как функционира тя, каква е нейната структура, финансиране, вътрешен ред – на всичко това е посветено настоящото изследване, изградено почти изцяло върху архивни документи на самото Комисарство.

ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ НА КЕВ. ИСТИТУЦИОНАЛНО ПОЛОЖЕНИЕ

Със Закона за защита на нацията (ЗЗН) от 1941 г. се поставя началото на законодателния антисемитизъм в България. Задачата на създаденото въз основа на Наредбата на Министерски съвет (МС) от 29 август 1942 г. Комисарство за

еврейските въпроси е да приведе в действие всички антисемитски мерки, приети до този момент, със съдействието на останалите ведомства. Новата държавна институция трябва да следи за прилагането на законите, насочени срещу лицата от еврейски произход в България, като в правомощията му не се включват единствено Законът за еднократния данък върху имуществата на лицата от еврейски произход от юли 1941 г. и Законът против спекулата с недвижими имоти от февруари 1942 г.¹

Наредбата на МС от 29 август 1942 г. описва основните задачи на КЕВ. Комисарството има за цел първо да идентифицира лицата от еврейски произход – разширява се кръгът от хора, считани за евреи. Начините за установяване на произхода се определят от КЕВ. Наредбата на Министерския съвет още повече свива привилегиите на евреите, дадени им по Закона за защита на нацията, като Комисарството следи за тяхното прилагане. В правомощията му влизат: изработване на списъци с имена, които могат да се ползват от лицата от еврейски произход; определяне на квартали, където евреите не бива да живеят; условията, при които става наемането на квартири; с каква професионална дейност могат да се занимават; какво движимо/недвижимо имущество имат право да притежават. КЕВ осъществява и надзор над носенето и поставянето на отличителен белег (надпис) пред домовете им, както и на личен знак (еврейска звезда)², т. е. на Комисарството е възложено осъществяването на цялостния контрол върху живота и професиите на евреите в България.

Самото наименование на тази служба – Комисарство, говори много за ролята и мястото му сред държавните институции. Практиката сочи, че в следосвобожденската българска история такива се въвеждат при възникване на извънредни ситуации³. През 1881 г., по време на „Режима на пълномощията“, се назначават „чрезвычайни комисари“, които трябва да подготвят и проведат изборите за II Велико народно събрание (ВНС). След Първата световна война се появява Българско комисарство по репарациите, а през Втората световна война съществува Комисарство по снабдяването. За разлика от тях, обичайните служби към министерствата, които имат дългосрочна цел, се наричат *дирекции* – Дирекция на изповеданията, Дирекция на печата, Дирекция на полицията, Главна дирекция на железниците, Дирекция на статистиката и др. Те са вписвани в ежегодните бюджети на съответните министерства и са неразделна част от тяхната структура. В този смисъл Комисарството за еврейските въпроси

¹ *Държавен вестник [ДВ]*, № 192, 1942-08-29.

² *Пак там.*

³ Чл. 91. на Търновската конституция действително въвежда *комисари*, но не като институция, а като личности, назначавани от държавния глава, които могат да заместват министрите и да дават отговори вместо тях в Народното събрание.

е временна институция, създадена да реши конкретен проблем, за което получава огромни правомощия.

Фактът, че КЕВ е към Министерството на вътрешните работи и народното здраве, а не директно към Министерския съвет (както е Комисарството по снабдяването в същия период), намалява до известна степен неговата управленческа тежест. Това може да се обясни с нежеланието на правителството да придаде прекалена тежест на еврейския въпрос (в сравнение със снабдяването по време на война например) или с твърдата позиция на министъра на вътрешните работи Петър Габровски да запази контрол върху новата служба.

Така или иначе, КЕВ се ползва със значителна вътрешноведомствена автономия. Не бе открит нито един архивен документ, издаден от Комисарството, на който да присъства името или подписа на министъра на вътрешните работи. Ако има някакъв контрол от страна на Министерския съвет, той се изразява в назначаване и уволняване на съответния комисар и в утвърждаване бюджета на ведомството.

Първият и най-известен комисар по еврейските въпроси има правомощията сам да сключи договор с представител на чужда страна (печално известната спогодба „Белев – Данекер“), с който ангажира почти целия държавен апарат и определя съдбата на десетки хиляди хора.

КЕВ не е институция, базирана само в София. Комисарството наподобява структурата на отделните министерства в страната, има централно управление в София и местни служби, около 40 на брой, които включват еврейските общини и делегатите към тях, назначавани от комисаря. Тъй като последните са в мнозинството си длъжностни лица – околийски началници, кметове на градове, полицейски коменданти, Комисарството преплита тясно своите функции с тези на местните власти, което много спомага за изпълнение на задачите му.

За „окончателното разрешаване“ на еврейския въпрос в България, нужно е да бъде мобилизирана цялата държавна машина, която да сътрудничи с основния изпълнител – Комисарството. Механизмите за това са упоменати още в Наредбата на МС от 29 август 1942 г. Според нея комисарят по еврейските въпроси може да иска съдействие от всички ведомства за изпълнението на антиеврейските закони и наредби⁴.

Още от създаването си Комисарството поддържа връзка с Министерския съвет по различни проектонаредби, които предстоят да влязат в сила, и постановления на правителството по ЗЗН. КЕВ очаква съдействие и от

⁴ ДВ, № 192, 1942-08-29.

Народното събрание, кореспондира с Канцеларията на Двореца, където те се подписват, както и с Държавната печатница, която ги обнародва. КЕВ осъществява контакти с почти всички министерства, както и с Дирекцията на полицията, Дирекцията за гражданска мобилизация и др.⁵

Логично е Комисарството да поддържа връзки най-вече със службите от министерството, в което се намира – МВРНЗ. Тъй като КЕВ има крайно ограничен оперативен персонал (т. нар. Агентска група), който да следи за спазването на ограниченията, то разчита изцяло на най-тясно сътрудничество с полицията. Комисарят се обръща към директора на полицията, областните директори и окръжните началници с твърдението, че с помощта на полицейските органи трябва да контролират спазването на ЗЗН⁶.

Комисарството работи и в тясна връзка с Министерството на търговията, промишлеността и труда (МТПТ) по въпроса с ограниченията в професиите и определяне квотите на евреите за всеки вид дейност⁷. С Министерство на финансите (МФ) КЕВ си сътрудничи по отношение изземването от евреите ценности, търговете на техни имуществва, данъците, които евреите трябва да плащат, акции от техните предприятия и др.⁸ По отношение на еврейските училища и ограниченията спрямо евреите в образователната област, Комисарството се обръща към Министерството на народното просвещение.

Има оскъдна информация за контакти с Министерството на външните работи и изповеданията (МВнРИ). КЕВ се сблъсква с многобройни случаи на евреи, чужди поданици, чиито правителства настояват за ограниченията на ЗЗН да не се отнасят за тях. В началото на 1944 г. испански поданик от еврейски произход, секретар на аржентинската легация, е задържан от полицията за липса на знака-звезда⁹. Това става, независимо че още в края на 1943 г. тази легация предупреждава българските власти, че лицето е неин служител и те са длъжни да му съдействат при изпълнение на служебните му задължения¹⁰. Въпреки това, през май 1944 г. комисар Стомоняков нарежда този човек да бъде изпратен в лагер, защото е бил заловен със сума, която е трябвало да бъде депозирана в банка¹¹. Вероятно при подобни случаи между Комисарството и Външно министерство възниква напрежение, каквото съществува и при преплитане на функциите на двете институции по отношение на еврейските общини (като религиозни общества за тях по принцип отговаря МВнРИ) и

⁵ Централен държавен архив [ЦДА], ф. 190к, оп. 3, а.е. 61, л. 22–24.

⁶ *Пак там*, а.е. 38, л. 31.

⁷ *Пак там*, а.е. 114, л. 180; а.е. 217, л. 46.

⁸ *Пак там*, а.е. 217, л. 46.

⁹ *Пак там*, а.е. 38, л. 19.

¹⁰ *Пак там*, л. 21.

¹¹ *Пак там*, л. 18.

евреите чужди поданици. Комисарството обаче разполага с много силен съюзник в лицето на германските официални представители в България, които подкрепят всякакви мерки срещу евреите, били те и небългарски поданици.

Дейността на КЕВ по ликвидиране на еврейските имуществата по необходимост го обвързва с банковата система в страната. Основна комуникация на Комисарството се осъществява с Българската народна банка (БНБ). През януари 1943 г. Централното управление на БНБ нарежда на Софийския си клон да работи активно с КЕВ, което е поело задължението да изплаща данъците на евреите към общините и държавата. Предписанието предвижда и да бъдат отблокирани сметки на евреите, а от тях да се плаща на отговарящия бирник. Клоновете на БНБ в страната са длъжни да изпълняват нарежданията на съответния делегат на Комисарството и да му изпращат квитанциите за платените данъци¹². Подобно е положението и с другите банки, в които има блокирани еврейски сметки.

Без съдействието на Главна дирекция на железниците изпращането на евреи от Македония и Беломорието към Полша не би било възможно. КЕВ си комуникира също така с Върховния комисар за военновременното стопанство към Министерския съвет. В края на март 1943 г., при продажбата на хранителни стоки, принадлежали на депортираните евреи от „Новите земи“¹³, КЕВ работи в тясна връзка с Комисарството по снабдяването и Дирекцията по закупуване и износ на зърнени храни¹⁴.

През август 1943 г. Върховният комисар за военновременното снабдяване проявява интерес към сгради, стопанисвани от КЕВ, принадлежащи на евреи, които могат да се използват като складове¹⁵.

През същия месец Върховният комисар известява КЕВ, че министър-председателят е разрешил на 14 столични фирми да задържат 14 евреи на работа до 31 декември 1943 г. След тази дата те трябва да бъдат „въдворени на местожителство в провинцията“ без изключения и отлагане¹⁶. Въпреки споменатите крайни срокове, фирмите настояват пред КЕВ да задържат свои служители специалисти с посредничеството на Върховния комисар за военновременното стопанство. ООД „Книжнина“, базирано в с. Малашевци, Софийско, твърди през декември 1943 г., че граждански мобилизираният Давид Соломон Алкалай е техническото лице в предприятието, без което ще спре

¹² Пак там, ф. 190к, а.е. 216, л. 53.

¹³ Под термина „Нови земи“ се разбира територии, чието администриране е предадено от Германия на българската държава, но владението им не е урегулирано с международен акт. Тук влизат голяма част от Беломорска Тракия, Вардарска Македония, Моравско и др.

¹⁴ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 73, л. 63.

¹⁵ Пак там, а.е. 126, л. 8.

¹⁶ Пак там, л. 7.

цялата производствена дейност. Той е демобилизиран и му е предписано да напусне столицата, а в цялата страна няма друго подготвено лице с подобен профил. Резолюцията на КЕВ обаче е безкомпромисна – на 30 декември лицето трябва да отпътува от София¹⁷. Явно дори за Комисарството по снабдяването и в името на стопанското положение на страната не е направено никакво изключение.

Отново през декември 1943 г. друго столично дружество – „Българска промишленост“ АД, занимаващо се с общ внос за индустрията, е направило поръчки за 200 млн. лв., а единственото лице, което движи сделката, е техен служител евреин. На него обаче му е наредено да напусне столицата в най-кратък срок. Отправена е молба от страна на дружеството той да бъде оставен в София заедно със семейството си за възможно най-продължително време¹⁸. Не е ясно решението по казуса, но вероятно и в този случай отговорът е бил отрицателен.

В началото на 1944 г. КЕВ отправя питане до Комисарството по снабдяването¹⁹ и до Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни, както и до Столичното комисарство по снабдяването дали в техните структури има граждански мобилизирани евреи²⁰.

Необходимостта да се ограничава движението на евреите в дадени части от столицата, да имат местожителство в определен квартал, поставянето на съответни надписи на магазините и домовете им създава интензивни контакти със Столичната община²¹. Подобно е положението с местни власти извън София, но както бе вече споменато, там те често се припокриват със структурите на Комисарството, което много ги улеснява.

По-неясни са контактите с армията. През януари 1943 г. Щабът на армията дава информация на КЕВ за развитието на еврейския въпрос в Румъния, вероятно от военното аташе там. Не се знае каква е причината Комисарството да иска съдействие от армията, при положение че в Румъния има цивилни български дипломати. По-важното е, че КЕВ е поискало подобна услуга от Министерството на войната и я е получило, което не влиза в служебните задължения на последното²². Военни лица спомагат при осъществяването на депортацията на евреите от „Новите земи“, както и при управлението и охраната на лагера край Сомовит²³. На свой ред през юни

¹⁷ Пак там, л. 4.

¹⁸ Пак там, л. 6.

¹⁹ Пак там, л. 1.

²⁰ Пак там, л. 2.

²¹ Пак там, а.е. 37, л. 14.

²² Пак там, а.е. 65, л. 14.

²³ Пак там, а.е. 120, л. 6.

1944 г. КЕВ съдейства на Щаба на армията със списъци на евреите запасни офицери²⁴.

Комисарството не само изисква от другите институции. В отговор то може да им предложи и известни облаги. От него зависи как ще бъдат разпределени между различните държавни служби конфискуваните еврейски автомобили, радиоапарати и най-вече апартаменти, складове и магазини²⁵.

Сътрудничеството между КЕВ и различните институции обаче невинаги е безоблачно. Според Комисарството, служители на други ведомства често действат извън правомощията си. Като пример може да се посочи помощник областният директор в Плевен, който се бърка в „еврейски дела“, невлизачи му в работата²⁶. Комисарството често недоволства от някои местни органи на управление, които разрешават на евреи да отиват в София и да се местят от едно място на друго без разрешението на КЕВ²⁷. Според висш служител на Комисарството дори и полицията не заслужава само похвали: „Обратното, ние от страна на полицията повече сме срещали спънки, отколкото услуги при провеждане на задачите ни. Това се дължи, може би, на желанието на някои длъжностни лица от полицията, да вземат върху си разрешаването на въпросите, възложени върху Комисарството“²⁸. Дори и банковата система създава неприятности – през февруари 1944 г. КЕВ и юрисконсултите на БНБ, Българската земеделска и кооперативна банка и Съюза на популярните банки се разминават кардинално във възгледите си относно правата на Комисарството върху блокираните еврейски сметки²⁹.

СТРУКТУРА НА КЕВ

В създаденото Комисарство за еврейските въпроси най-важната фигура е нейният началник. За комисар по еврейските въпроси на 3 септември 1942 г.³⁰ е назначен Александър Белев, човекът, по чието предложение се създава КЕВ. Той е роден през 1900 г., юрист по професия, излиза от средите на националистическата организация „Ратници за напредъка на българщината“ и е убеден антисемит. Преди да стане комисар на КЕВ, работи в Дирекция на администрацията на МВРНЗ, а после като юрисконсулт при същото министерство³¹. За отношението му към малцинствата можем да съдим от един

²⁴ *Пак там*, а.е. 63, л. 135.

²⁵ *Пак там*, а.е. 47, л. 12.

²⁶ *Пак там*, а.е. 38, л. 33.

²⁷ *Пак там*, л. 46–51.

²⁸ *Пак там*, ф. 190к, оп. 1, а.е. 348, л. 190.

²⁹ *Пак там*, л. 189.

³⁰ *Пак там*, оп. 3, а.е. 247, л. 1.

³¹ *Пак там*, оп. 1, а.е. 1, л. 7–12.

негов официален отговор по запитване на Земеделските камари през октомври 1941 г.: „... покръстването на циганите е без значение за народността им произход – православните цигани си остават цигани и не са българи“³². За отбелязване е, че той е от Лом – „Меката“ на българския антисемитизъм, градът, в който са се случили най-много антиеврейски прояви. Затова и Димитър Пешев твърди, че подборът на личния състав на Комисарството не е особено сполучлив: „Начело се постави едно лице, известно с крайните си противоеврейски настроения, което влагаше в изпълнение на службата си своите лични разбирания и настроения, решавайки често въпросите с лошо чувство“³³.

Според Наредбата от 29 август 1942 г. комисарят се назначава от Министерския съвет по предложение на министъра на вътрешните работи³⁴. Личната секретарка на Александър Белев в КЕВ – Лиляна Паница, смята, че П. Габровски го предлага на този пост, за да „угодничи на германците“, знаейки искрените му антисемитски чувства³⁵. От друга страна, причина за назначението може да е принадлежността и на двамата към „Ратници за напредъка на българщината“, както и желанието на министъра да има свое доверено лице начело на новата институция. Не на последно място, Белев е юрист, което е плюс при заемането на един толкова горещ пост.

Комисарят има извънредни правомощия³⁶. Наредбите и заповедите, издадени от него, не подлежат на никакво обжалване. Той има право да изисква от всички ведомства съдействие при приложението на антиеврейските наредби и закони. Институциите, от своя страна, трябва да искат задължителното съгласие на комисаря, преди да прибегнат до тях. Наредданията, идващи от КЕВ (респективно от него), обаче не изискват допълнително съгласуване, комисарят само се допитва до „мнението“ на съответното ведомство по даден въпрос³⁷.

С назначението на комисаря към него се създава и Съвет за еврейските въпроси. Той се състои от самия Белев, по един представител на министъра на търговията, промишлеността и труда и на министъра на финансите. В състава на Съвета се включват и управителят на БНБ, директорът на гражданската

³² *Пак там*, оп. 3, а.е. 114, л. 53.

³³ ПЕШЕВ, Димитър. *Спомени*. София: Гутенберг, 2004, с. 223. ISBN 954-9943-73-9.

³⁴ *Обречени и спасени: България в антисемитската програма на Третия райх. Изследвания и документи*. София: ИК Синева, 2007, с. 294–309. ISBN 978-954-9983-63-0.

³⁵ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 47, л. 8.

³⁶ Като комисар по еврейските въпроси Белев разполага и с лична охрана (ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 47, л. 4).

³⁷ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 47, л. 8.

мобилизация и един член на Върховния административен съд³⁸. Самият Белев обаче рядко взема участие в съвместните заседания³⁹.

Отначало Съветът се събира всяка седмица, но постепенно броят на съвещанията намалява и те започват да се провеждат само при вземане на важни решения. Понякога Съветът изразява недоволство от факта, че не е бил сезиран по значими случаи⁴⁰. Съветът има думата само по въпроси, касаещи прехвърляне на имот, принадлежащ на лице от еврейски произход, продаване на такъв, признаване на произход⁴¹. Основната му задача е да одобрява бюджета на фонда „Еврейски общини“, т.е. на КЕВ, за всяка година. Освен с това, Съветът се занимава с одобрение на проектонаредби и заповеди, свързани с евреите, видоизменя вече съществуващи заповеди. На заседанията се разглеждат всякакъв тип молби – за признаване на произхода, молби за разрешаване продажба на недвижими имоти, както и такива по казуси, засягащи еврейското население. Съветът одобрява искания за прехвърляне на недвижими имоти от лица от еврейски произход, за продажба на облигации, молби за отчуждаване в полза на държавата ценни книжа, принадлежащи на евреи, молби за ипотечни заеми и упражняване на професионална дейност⁴². Взетите решения се довеждат до знанието на началниците на отделения на КЕВ или на главния инспектор, който се явява заместник на комисаря⁴³.

Съветът започва да заседава на 4 септември 1942 г., т.е. почти от самото създаване на КЕВ, когато приема Правилник за вътрешния си ред⁴⁴. За годините 1942 – 1944 г. Съветът при комисаря за еврейските въпроси се събира едва 23 пъти, което за период от две години не е много. Последният му протокол носи датата 10 януари 1944 г.⁴⁵ Вероятно след опустошителната бомбардировка от този ден той не е свикван, членовете му се разпръскват из страната, а и личностите, които се изреждат на поста *комисар*, предпочитат едноличното управление пред колективните органи.

Още от създаването си, структурата на Комисарството за еврейските въпроси се състои от 4 отделения – Отделение „Административно“, Отделение за лично състояние и професионална дейност, Стопанско отделение и Отделение „Счетоводно“ за Фонд „Еврейски общини“⁴⁶.

³⁸ *Пак там*, а.е. 79, л. 1.

³⁹ *Пак там*, а.е. 47, л. 42.

⁴⁰ *Пак там*, л. 43.

⁴¹ *Пак там*.

⁴² *Пак там*, а.е. 79, л. 1–27.

⁴³ *Пак там*, а.е. 47, л. 42.

⁴⁴ *Пак там*, а.е. 79, л. 1.

⁴⁵ *Пак там*, л. 27.

⁴⁶ *Пак там*, оп. 1, а.е. 348, л. 120–122; оп. 3, а.е. 247, л. 1.

Административното отделение има няколко основни задачи. То се занимава с личния състав, персоналните въпроси, канцелариите и домакинството при Комисарството за еврейските въпроси. През декември 1942 г. Отделение „Административно“ има вътрешни подразделения: *Бюро „Справки“* и *разпределително бюро*; *Архив*; *Експедиция*; *Каса* и *Домакинство*; *Статистика*; *Счетоводство*⁴⁷. Според други документи, в това Отделение има още служби, които отговарят за цялото Комисарство. Това е *Деловодството*, което се занимава с всички писма, които постъпват в КЕВ, негова отговорност е и изготвянето на архива на учреждениято⁴⁸. Началник на Отделение „Административно“ е Ярослав Калицин⁴⁹.

Освен чисто административните си функции, това отделение следи и за спазването на ограниченията от страна на лицата от еврейски произход, осъществява надзор над местожителството им и отговаря за изселването на евреите. В правомощията на отделението влизат също така ръководството и надзора над еврейските общини⁵⁰. Към отделението първоначално не се създава отделна служба, която да следи за спазване на ограниченията на евреите⁵¹. С приетия за 1942 г. бюджет на Комисарството, с който се създава Служба „Преселване и настаняване на евреите“⁵², се цели запълването на този административен пропуск. Друго специализирано поделение е Служба „Еврейски общини“⁵³. Чрез тази служба през 1942 г. КЕВ ръководи 40 еврейски общини в страната и една Централна консистория в София. Към всяка община Комисарството назначава свой делегат и консистории⁵⁴.

Отделението за лично състояние и професионална дейност започва своята активност в началото на септември 1942 г. и се ръководи от Захари Велков⁵⁵. Първоначално работата в отделението се извършва от чиновници от Министерството на вътрешните работи. През месец ноември се гласува бюджетът на поделението и се назначава редовен персонал⁵⁶. Веднага след това се пристъпва към сформирание на отделните служби – Служба „Счетоводство“ и Служба „Професионална дейност“. Една от основните задачи, с които се занимава Отделението за лично състояние и професионална дейност е разглеждането на молби от евреи за право на участие във всякакъв род

⁴⁷ *Пак там*, оп. 3, а.е. 140, л. 170–172.

⁴⁸ *Пак там*, а.е. 61, л. 9; а.е. 285, л. 49.

⁴⁹ *Пак там*, а.е. 47, л. 8.

⁵⁰ *Пак там*, а.е. 103, л. 2; а.е. 247, л. 2.

⁵¹ *Пак там*, а.е. 247, л. 4.

⁵² *Пак там*, л. 6.

⁵³ *Пак там*, а.е. 119, л. 1–10.

⁵⁴ *Пак там*, а.е. 247, л. 7–8.

⁵⁵ *Пак там*, а.е. 47, л. 8.

⁵⁶ *Пак там*, а.е. 247, л. 8.

предприятия за производство или търговия⁵⁷. Постъпват също така молби от евреи за продажба на движими вещи, за разрешение да останат на работа⁵⁸. Получават се различни допитвания от евреи относно професионалната им дейност. Сред отговорностите на отделението е и изготвянето и разпращането на декларации на евреи – занаятчии и търговци, които се попълват от тях и се връщат пак в учреждението, където постъпват в азбучник на Комисарството⁵⁹. Счетоводната служба към отделението се занимава със съставянето на картотеки на всички евреи в България. Изготвя и досиета на еврейските апартаменти в София и изработва окончателните списъци на еврейските търговци, които могат да упражняват професията си⁶⁰.

Стопанското отделение се подразделя на Служба „Ликвидация на еврейските предприятия, установяване на задълженията на лица от еврейски произход и конфискация“⁶¹, Служба „Управление и стопанисване на еврейските имоти“⁶² и Агентска група⁶³. През първите три месеца на 1943 г. се оформя и започва да действа и Служба „Събиране на еврейските вземания“⁶⁴, като през този период се поставят основите и на още едно подразделение – Служба „Продажба на ценности“⁶⁵. По същото време към отделението са назначени за цялата страна 191 души адвокати за ликвидатори и 43 вещи лица, експертни следователи. По чл. 37. от Наредбата на Министерски съвет от 29 август 1942 г. се създава Комисия по ликвидация на еврейски предприятия. Тя насрочва и провежда търгове за вече ликвидирани предприятия, конфискува движимо и недвижимо еврейско имущество, установява задълженията на лица от еврейски произход към кредитори⁶⁶. Службата за управление и стопанисване на еврейските имоти регистрира всички недвижими имоти на евреи и се занимава с всякакви въпроси, свързани с тях⁶⁷. Агентската група към Стопанското отделение събира сведения и извършва проверки, по дадени ѝ от Службата за управление и стопанисване на еврейските имоти задачи, както и по сигнали на „бдителни граждани“. Тя провежда и разследвания във връзка с професионалната дейност на лица от еврейски произход и извършени

⁵⁷ *Пак там*, л. 9.

⁵⁸ *Пак там*, л. 10–11.

⁵⁹ *Пак там*, л. 10.

⁶⁰ *Пак там*, л. 12.

⁶¹ *Пак там*, а.е. 103, л. 17.

⁶² *Пак там*, л. 20.

⁶³ *Пак там*, л. 22.

⁶⁴ *Пак там*, а.е. 103, л. 16; а.е. 222, л. 53.

⁶⁵ *Пак там*.

⁶⁶ *Пак там*, а.е. 247, л. 14–15.

⁶⁷ *Пак там*, л. 15–22.

нарушения по ЗЗН и всички останали антиеврейски закони⁶⁸. Формално групата се числи към Стопанското отделение, но изпълнява задачи, поставени и от другите. Само за периода 1 януари – 31 март 1943 г. Агентската група е извършила проверки по 992 случая по анонимни сигнали или по задачи, поставени вътре в отделението⁶⁹. За началник е назначен Пенчо Луков, прокурор и бивш директор на Софийския затвор⁷⁰.

Четвъртото отделение при Комисарството за еврейските въпроси – „Счетоводно“ за Фонд „Еврейски общини“, има задача да следи за редовното събиране на приходите и изразходването им, съгласно бюджета на фонда. То изработва подробни сведения, които предоставя на Комисарството⁷¹. Оглавява се от д-р Иван Попов⁷². Това е най-малкото отделение на КЕВ, но основната му дейност е от изключително значение за функционирането на КЕВ, защото се занимава с цялата финансова част в учреждението и се грижи в него да няма недостиг на парични средства.

Службите в Комисарството са наречени по дейностите, с които се занимават – една отговаря за еврейските общини, втора изселва евреите, трета следи дали се спазват квотите по професии, четвърта ликвидира еврейските имущества, пета продава конфискуваните ценности, шеста стопанисва придобитите от КЕВ недвижими имоти, седма се занимава със задълженията на евреите към частни лица и институции, както и с обратния случай – вземания на евреи. Съществува и оперативна група, която да разследва намясто неизяснени въпроси. Прави впечатление наличието на няколко счетоводни служби, които имат различни задачи. Този факт показва необходимостта от обработка на огромни масиви от данни. Изградената структура на Комисарството изглежда стройна и логична, въпреки че функциите на отделните служби неизбежно се преплитат, а понякога се и дублират.

ЧИСЛЕНОСТ НА СЛУЖИТЕЛИТЕ В КЕВ

През септември 1942 г. КЕВ започва своята работа с чиновници от други институции, които до този момент се занимават с еврейския въпрос, като кадрите са най-вече служители на МВРНЗ⁷³. Според Л. Паница почти целият личен състав на КЕВ идва заедно с Ал. Белев от това министерство⁷⁴. Част от отделенията не започват работа веднага, като това се дължи на малкия личен

⁶⁸ Пак там, л. 22.

⁶⁹ Пак там, а.е. 222, л. 58.

⁷⁰ Пак там, а.е. 47, л. 8.

⁷¹ Пак там, а.е. 247, л. 23.

⁷² Пак там, а.е. 47, л. 8.

⁷³ Пак там, а.е. 247, л. 1.

⁷⁴ Пак там, а.е. 47, л. 4.

състав и на липсата на подходящи помещения, където учреждението да извършва своята дейност. До средата на ноември 1942 г. Комисарството използва няколко стаи, намиращи се в сградата на МВРНЗ⁷⁵. На 18 ноември КЕВ се премества на бул. „Княз Александър Дондуков“, № 51⁷⁶, в отчуждената еврейска сграда на банка АД „Сам Патак“⁷⁷.

Според бюджета на КЕВ за 1942 г., в него трябва да има 113 щатни служители. На 1 септември 1942 г. те са само седмина. През ноември 1942 г. вече са 58 и се помещават в осем стаи. Към 31 декември численият състав вече наброява 100 души и се приближава до предвидения в бюджета. Освен щатни служители, в Комисарството има и надничари, които към 20 ноември са шестима души, а в края на декември – 64. На този етап те се използват предимно в счетоводните служби⁷⁸.

По бюджетен разчет Административно отделение на Комисарството разполага с 12 души и понеже то се занимава с цялата административна работа в КЕВ, към него се числят и 35 общи работници – чистачки, телефонистки, огняр, шофьор, портиер-разсилен, касиер, куриери, домакин на склад, счетоводител и др.⁷⁹

Отделението за личното състояние и професионалната дейност трябва да се състои от 27 души⁸⁰, а 23 са служителите на Стопанското отделение. Отделение „Счетоводно“ за фонд „Еврейски общини“ има на щат 12 служители⁸¹. Логично в него няма агенти и информатори.

Към тези хора следва да се прибавят комисарят, един главен инспектор и секретар. По този начин щатните служители на Комисарството общо са 113 души, от които 2/3 са технически персонал. Според съвременните представи комисарството е малобройна служба, но с тези хора КЕВ успява да развие бурна дейност в края на 1942 и първата половина на 1943 г. Не бива да се забравя, че към Комисарството има прикрепени голям брой т.нар. надничари, които също спадат към помощно-техническия персонал.

Бюджетът за 1943 г. предвижда малки промени в личния състав на КЕВ. Той се състои от двама души ръководство – комисар и главен инспектор, както

⁷⁵ Пак там, а.е. 247, л. 2.

⁷⁶ Пак там.

⁷⁷ АВРАМОВ, Румен. „Спасение“ и падение. Микроикономика на държавния антисемитизъм в България 1940–1944. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012, с. 34. ISBN 978-954-07-3311-1. Румен Аврамов дава сведения коя е сградата на бул. „Княз Александър Дондуков“ № 51, но не е прав в твърдението си, че КЕВ се помещава там едва от 1943 г.

⁷⁸ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 247, л. 2.

⁷⁹ Пак там, а.е. 71, л. 18.

⁸⁰ Пак там.

⁸¹ Пак там, л. 19.

и прикрепен към тях стенограф. Служителите на Административното отделение трябва да са 53, които са и общи служители за цялото Комисарство. В Отделението за лично състояние и професионална дейност се очаква да работят 22 души, 31 в Отделение Стопанско и 8 души в Отделение „Счетоводно“ за Фонд „Еврейски общини“. Общо Комисарството ще има 117 души числен състав. След като през 1942 г. те е трябвало да бъдат 113 души, очаква се нарастване с четирима служители. Това слабо увеличение на личния състав е предимно в Административното и Стопанското отделения за сметка на хората в Отделение „Счетоводно“ за Фонд „Еврейски общини“⁸². Всичко това показва в кои основни насоки ще работи КЕВ през 1943 г. и съответно кои служби се очаква да бъдат по-натоварени.

Бюджетните предвиждания остават само на хартия. На практика не всички щатни места са запълнени. Към 1 януари 1943 г. персоналът наброява 104 души, 5 постоянни надничари и 59 временни, три месеца по-късно съставът е почти същият – 103 щатни, 7 постоянни надничари и 44 временни⁸³. Към 30 юни с.г. служителите са 108, непроменен брой постоянни надничари и 46 временни⁸⁴. През юли числеността на КЕВ се запазва, а към 30 септември наброява 106 щатни, 20 постоянни надничари, 50 временни и 22 месечни служители⁸⁵.

Щатните служители и надничарите не са единствените, които работят по задачите, поставени от комисаря. Липсата на структури по места се компенсира чрез делегатите към еврейските общини (поне 40 на брой), определени от КЕВ. Те се назначават от комисаря в градовете, където има евреи и обикновено вече са заели някаква длъжност в местната администрация – кметове, помощник-кметове, околийски началници и др. Тези хора получават допълнително заплащане за работата си и към КЕВ⁸⁶.

През септември 1943 г. към КЕВ има назначени и 1499 ликвидатори на еврейски предприятия, които не са щатни към Комисарството, но получават възнаграждение от него⁸⁷. Има определени и 107 вещи лица, които се заплащат като ликвидаторите⁸⁸. Например вещото лице Васил Патев получава дневна надница от 300 лв. през август 1943 г.⁸⁹

⁸² *Пак там*, а.е. 285, л. 9–13.

⁸³ *Пак там*, а.е. 103, л. 3.

⁸⁴ *Пак там*, а.е. 120, л. 1.

⁸⁵ *Пак там*, а.е. 119, л. 1.

⁸⁶ *Пак там*, а.е. 73, л. 12.

⁸⁷ *Пак там*, а.е. 222, л. 8.

⁸⁸ *Пак там*, л. 17.

⁸⁹ *Пак там*, а.е. 237, л. 31.

Към тези служители на Комисарството следва да прибавим и поне 168 членове на комисиите по продажба на движимо имущество на лица от еврейски произход⁹⁰. Комисарят може да ги назначава и уволнява, което той често прави⁹¹. Тези хора са временно назначени и след завършване на дейността си в комисиите, са освобождавани.

ПРОМЕНИ В СТРУКТУРАТА И ЛИЧНИЯ СЪСТАВ НА КЕВ

Александър Белев остава на поста *комисар по еврейските въпроси* малко повече от година. Той подава оставката си на 25 октомври 1943 г. и съгласно Царски указ⁹², издаден по-рано същия месец, е преназначен за директор на разположение при Централното управление на МВРНЗ⁹³. От документа става ясно, че Белев е заставен да напусне поста *ръководител на КЕВ*, а позицията, която трябва да заеме в министерството, не е особено престижна. Тази промяна има своето логично обяснение.

Най-главната задача, която стои за изпълнение пред КЕВ от февруари 1943 г., е депортацията на евреите, живеещи в „администрираните“ от България територии Македония и Беломорска Тракия, както и евреите, които се намират в старите предели на Царството⁹⁴. Това е сторено с тези от т. нар. „Нови земи“, а изселването на евреите от вътрешността на България е насрочено за 10 март 1943 г.⁹⁵ Комисарят Ал. Белев, вътрешният министър П. Габровски, министър-председателят Богдан Филев, както и цар Борис III се опасяват от силен обществен отпор и поради тази причина пазят решението в тайна⁹⁶. В началото на март обаче то става обществено достояние, благодарение на намесата на кюстендилската делегация, начело на която застава подпредседателят на Народното събрание Димитър Пешев, и на 9 март заповедта за депортация на

⁹⁰ Пак там, л. 29–31.

⁹¹ Пак там, л. 1–4.

⁹² Този „Царски“ указ не е точно Царски, а Регентски. Цар Борис III умира на 28 август 1943 г.

⁹³ ЦДА, ф. 190к, оп. 1, а.е. 1, л. 2.

⁹⁴ Става въпрос за подписаното на 22 февруари 1943 г. „споразумение за изселването на най-първо 20 хиляди евреи в германските източни области“ от комисаря по еврейските въпроси Ал. Белев и Теодор Данекер. Небезизвестен факт е, че Ал. Белев зачертава в споразумението израза „от новите български земи Тракия и Македония“, като по този начин то става валидно и за старите предели на България (*Българи и евреи*. Ч. 2. София: Тангра ТанНакРа, 2000, с. 60. ISBN 954-9717-16-X; 954-9717-17-8).

⁹⁵ ПАУНОВСКИ, Владимир; ИЛЕЛ, Йосиф. *Евреите в България между унищожението и спасението*. София: Адакс прес, 2000, с. 56–57. ISBN 954-90794-1-4.

⁹⁶ БАР-ЗОАР, Михаел. *Извън хватката на Хитлер*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ и др., 1999, с. 129–131. ISBN 954-07-1329-3.

евреите е отменена⁹⁷. След този първи и неуспешен опит политиката на царя се сменя (той по-скоро иска изселване на евреите в провинцията, където да бъдат мобилизирани в трудови групи⁹⁸) и макар че комисар Белев продължава да изготвя нови планове за депортация на евреите извън пределите на страната, те не се реализират⁹⁹.

На 14 септември 1943 г. министърът на вътрешните работи Петър Габровски е уволнен от поста си¹⁰⁰ и заменен с Дочо Христов (също така антисемит, докладчик на ЗЗН в Народното събрание през 1940 г.)¹⁰¹. Месец след това последва и освобождаването на Белев.

Л. Паница твърди, че Ал. Белев си е подал оставката като комисар в знак на протест срещу спиране на депортацията на евреите¹⁰². Тази теза обаче не се потвърждава от запазените документи, а и ако е бил толкова афектиран от този факт, предполага се, че би си подал оставката още през март – април, без да чака смяната на П. Габровски.

За историка Илчо Димитров до пролетта на 1943 г. българските управляващи безрезервно вярват в превъзходството и военната мощ на Германия. Това определя и твърдия антисемитски курс на правителството. С увеличаване на съмненията в крайната победа на Хитлер, политиката към евреите се смекчава¹⁰³.

Давид Коен доразвива тази теза – след смъртта на цар Борис III Богдан Филев няма смелостта да поеме отговорността по депортацията на евреите. На 2 октомври 1943 г. новият министър на вътрешните работи Дочо Христов събира на конференция областните директори и им заявява, че след неуспеха с изселването на евреите въпросът се закрива. Евреите остават където са, даже ще им бъдат дадени облекчения, за да не тежат финансово на държавата. Една седмица след това е назначен нов комисар по еврейските въпроси¹⁰⁴.

⁹⁷ КОЕН, Давид. *Оцеляването. Сборник от документи 1940–1944*. София: Шалом, 1995, с. 31; *Българи и евреи*. Ч. 2, с. 64.

⁹⁸ *Българи и евреи*. Ч. 2, с. 75.

⁹⁹ Провалът на депортационния план за евреите от пределите на България не значи, че в началото на март не са изпратени към лагерите на смъртта в Източните области на Германия над 11 300 хил. евреи от областите Македония и Беломорска Тракия.

¹⁰⁰ ТАШЕВ, Ташо. *Министрите на България 1879–1999*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ и др., 1999, с. 103–104. ISBN 954-430-603-X; 954-509-191-6.

¹⁰¹ КОЕН, Давид. „Чудото на еврейския народ“: из историята на социалната, политическата и културната интеграция на еврейската общност в България и нейното оцеляване в годините на холокоста. – В: *Обречени и спасени. България в антисемитската програма на Третия райх. Изследвания и документи*. София: ИК Синева, 2007, с. 116, 294–309. ISBN 978-954-9983-63-0.

¹⁰² ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 47. л. 19.

¹⁰³ ДИМИТРОВ, Илчо. *Равносметка*. Пловдив: Христо Г. Данов, 1989, с. 51–53.

¹⁰⁴ КОЕН, Давид. „Чудото на еврейския народ“..., с. 116.

Провалът на депортацията на евреите през март, смяната на политиката по еврейския въпрос по високите етажи на властта и освобождаването на Петър Габровски от поста *министър на вътрешните работи* са главните причини и за преназначаването на Белев на друга работа. Той си отива заедно със своя патрон П. Габровски. Новата държавна политика изисква и нови кадри, които да се занимават с еврейския въпрос. Самият Габровски се оплаква, че е „жестоко“ преследван от новото правителство и в частност от новия министър на вътрешните работи Дочо Христов, който се обявява за „силна, но не насилническа власт“¹⁰⁵.

Изследователят Георги Георгиев поддържа версията, че САЩ притискат българското правителство за смекчаване на мерките срещу евреите, което би било от полза на страната. В резултат на смяната на политиката, през ноември е позволено на софийските евреи да се завърнат в столицата, еврейските трудови групи са разпуснати в безсрочен „отпуск“, а български кораби често превозват евреи до Истанбул¹⁰⁶. Неговата теза се потвърждава от дневника на Първан Драганов, който по-късно, в качеството си на министър на външните работи, заявява: „Аз знам кое може да спечели Рузвелт и американците за нас [...] Те определят отношенията си към нас от това – как третираме евреите. Дайте да премахнем закона за евреите и ще видите, че ще спечелим Америка много повече, отколкото, ако опитваме да изгонваме германците. Но за жалост – не можем сега да отменим закона“¹⁰⁷.

На мястото на Александър Белев на 9 октомври 1943 г. е назначен Христо Стомоняков, дотогавашен заместник-прокурор в Софийския апелативен съд¹⁰⁸. Стомоняков запазва и старата си позиция, поради което му се налага често да отсъства от КЕВ¹⁰⁹. Пред Народния съд той твърди, че е назначен за комисар по решение на Министерския съвет, без да се иска съгласието му, не е продължил политиката на Белев по еврейския въпрос и не е провеждал нито лично, нито чрез органите на Комисарството гонения срещу евреи¹¹⁰.

През 1943 г. има и други промени в личния състав на КЕВ. Висши служители са преназначавани от една на друга длъжност¹¹¹. Д-р Иван Попов е издигнат за главен инспектор, а неговото място като началник на Отделение

¹⁰⁵ Цит. по: ФИЛОВ, Богдан. *Дневник*. София: Издателство на ОФ, 1990, с. 634.

¹⁰⁶ ГЕОРГИЕВ, Георги. *Последните 365 дни на българската буржоазия*. София: Военно издателство, 1989, с. 291.

¹⁰⁷ *Дневник на Първан Драганов – бивши министър на външните работи от 12 юни до 1 септември 1944 година*. София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, 1993, с. 33–34. ISBN 954-509-098-7.

¹⁰⁸ ЦДА, ф. 190к, оп. 1, а.е. 143, л. 7.

¹⁰⁹ *Пак там*, л. 7–11.

¹¹⁰ *Пак там*, оп. 3, а.е. 38, л. 68–70.

¹¹¹ *Пак там*, а.е. 135, л. 46, 80, 83, 84.

„Счетоводно“ за Фонд „Еврейски общини“ се заема от Иван Гьошев¹¹². През май 1943 г. Пенчо Луков – началник на Отделение „Стопанско“ напуска. На негово място е назначен досегашният началник на Отделение „Лично състояние и професионална дейност“ Захари Велков. Тъй като софийските евреи са изселени, няма нужда от специализиран контрол върху професионалната им дейност. Затова през юни последното отделение е слято със „Стопанско“-то, с изключение на счетоводната си служба, която отива към Отделение „Административно“. Така от четири отделения в Комисарството остават три¹¹³. През ноември 1943 г. е уволнен Ярослав Калицин – началник на Административното отделение. На негово място отива д-р Иван Попов, дотогавашен главен инспектор¹¹⁴. Лиляна Паница е освободена от комисар Стомоняков малко след встъпването си в длъжност¹¹⁵.

От всичко казано по-горе се вижда, че текучеството на кадри е голямо – само за осем месеца през 1943 г. комисарят е сменен, няколко висши служители са преназначени на нови постове (някои два пъти), двама началници от Стопанско отделение, както и неговият ръководител напускат КЕВ, началникът на Административното отделение е отстранен. Всички тези промени няма как да не затруднят дейността на цялото Комисарство¹¹⁶.

Текучеството сред по-нисшия състав е още по-голямо. Непрекъснато хора напускат или са освобождавани, като при надничарите това взема епидемични размери. От данните за личния състав през 1942 и 1943 г. се вижда, че през цялото време няколко щатни чиновници са граждански мобилизирани и отсъстват. Работата в КЕВ не освобождава служителите му от задълженията на обикновените български граждани.

Станалата на 10 януари 1944 г. голяма бомбардировка над София се отразява пагубно на работата на Комисарството. Едва на 27 януари комисар Христо Стомоняков издава заповед, с която всички жени – щатни служителки и надничарки към КЕВ, се поставят в разпореждане на кмета или околийския управител на селището, в което са се евакуирали¹¹⁷. При стихийното напускане на столицата връзката между ведомството и част от служителите му се е изгубила.

На 31 януари се взема решение за наличния мъжки състав. Петдесет и двама души са разделени на няколко групи. Шестнадесет щатни служители и надничари се пренасят заедно с комисаря в Горни Пасарел, Самоковско.

¹¹² *Пак там*, а.е. 47, л. 9–10.

¹¹³ *Пак там*, а.е. 120, л. 12.

¹¹⁴ *Пак там*, а.е. 47, л. 9.

¹¹⁵ *Пак там*, л. 10.

¹¹⁶ *Пак там*, а.е. 222, л. 7.

¹¹⁷ *Пак там*, а.е. 135, л. 45.

Дванадесет души остават в София, седмина служители с по-високи длъжности, като инспектори и контрольори, стават делегати на КЕВ в градове като Горна Джумая, Хасково, Провадия, Берковица, Враца и Пазарджик. Поради тази причина се налага да бъдат уволнени досегашните делегати в тези градове. Седемнадесет служители, заемали по-нископоставени длъжности, са изпратени из страната на подчинение на местните делегати при еврейските общини¹¹⁸.

Бомбардировките продължават и след януари. Тяхното отражение върху държавната машина е описано от регента ген. Никола Михов: „Много се разхлаби нашата държава след бомбардировките и то главно по вина на чиновниците. Видяхме многото недъзи на нашата централизирана власт, а и на недоволното чиновничество“¹¹⁹. Минават месеци, но администрацията не се стабилизира. През юни 1944 г. новият министър на външните работи Първан Драганов съкрушено обобщава: „Положението, което заварихме, е почти хаос – във всички области: администрация разстроена, изпусната, негодна [...]“¹²⁰.

Очевидно е, че в тази ситуация КЕВ няма как да изпълнява задълженията си както преди. От един доклад на началника на Отделение „Счетоводно“ за Фонд „Еврейски общини“ Иван Гьошев от юли 1944 г. се вижда, че работата на отделението е крайно затруднена – в него има само двама служители – един началник и една контрольорка. Но трудностите не са само от рязко намаления състав. Цялата държавна администрация, както и частните предприятия, не функционират ефикасно. Кредитните институции, с които Комисарството преди си е взаимодействало ежедневно, са разстроили дейността си, пощата работи нередовно. Банка „Български кредит“ вече дори не уведомява КЕВ за преводите към еврейските общини. Поради тези причини работата на отделението се е ограничила до поддръжката на ежедневната кореспонденция. Но и при този силно намален обем на работа, това не е по силата на наличния състав. Затова Ив. Гьошев иска прехвърлянето на поне още един чиновник от другите отделения¹²¹, което едва ли се е случило.

В края на същия месец Христо Стомоняков е освободен от длъжността си *комисар за еврейските въпроси*¹²². Причините за това остават неизвестни, данните са недостатъчни, за да се направят сериозни предположения. Единствена податка дава дневникът на регента ген. Н. Михов: „Багрянов се срещнал с консистерията. Не се оплаквали толкова от закона, колкото от

¹¹⁸ Пак там, л. 7.

¹¹⁹ МИХОВ, Никола. *Дневник 19 септ. 1943 – 7 септ. 1944 г.* София: ИК Синева, 2004, с. 74. ISBN 954-9983-38-2; 954-8945-90-8.

¹²⁰ *Дневник на Първан Драганов...*, с. 38.

¹²¹ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 366, л. 5.

¹²² Пак там, оп. 1, а. е 143, л. 3.

приложението му, където имало прекалености¹²³. Може би смяната на Стомоняков е свързана с опитите на новия министър-председател Иван Багрянов да демонстрира завой във вътрешната и външната си политика. На мястото на досегашния комисар за еврейските въпроси, със заповед на Министерския съвет, на 31 юли е назначен Богомил Протич, дотогавашен подпредседател на Софийския областен съд. Протич заема този пост до 14 септември 1944 г., когато се връща на работа в Министерството на правосъдието.

По сведения на германците правителството на Ив. Багрянов е решило да отмени всички ограничения на ЗЗН, отнасящи се за евреите, а Комисарството за еврейските въпроси да бъде закрито¹²⁴. С постановление на Министерския съвет от 31 август 1944 г. (според Г. Георгиев то е от 28 август¹²⁵) КЕВ е разтурено, като неговите активи, имущество и архив се прехвърлят към МВРНЗ. Законът за защита на нацията на практика е отменен. Еврейските имущества се реституират на предишните си собственици, а еврейските общини си връщат автономния статут¹²⁶. Новото правителство на К. Муравиев заявява публично, че ще третира еднакво всички български граждани, без разлика на вяра и народност. На 5 септември то премахва официално изключителните закони, в това число и ЗЗН¹²⁷. Правителството обаче няма нито времето, нито възможността да изпълни своите намерения.

На 9 септември 1944 г., с навлизането на частите на Червената армия в България, се установява правителството на Отечествения фронт (ОФ). Ключовите министерски постове се заемат от представителите на Българската работническа партия (комунисти) (БРП(к), което определя нейната първостепенна роля в управлението на страната¹²⁸. БРП(к) се е обявила против антиеврейските мерки още със създаването на ЗЗН, а през годините 1940 – 1944 г. предприема отделни действия в защита на евреите¹²⁹. Не без значение е и фактът, че немалко евреи се включват във въоръжената съпротива.

Новата държавна политика помита и Комисарството за еврейските въпроси наред с други институции. Правителството на ОФ начело с Кимон Георгиев си поставя за задача ликвидирането на цялото антиеврейско

¹²³ МИХОВ, Никола. *Цит. съч.*, с. 156.

¹²⁴ *Обречени и спасени...*, Документ № 135, с. 455.

¹²⁵ ГЕОРГИЕВ, Георги. *Цит. съч.*, с. 292.

¹²⁶ ДВ, № 193, 1944-09-05.

¹²⁷ МУРАВИЕВ, Константин. *Събития и хора*. София: Гутенберг, 2004, с. 342, 348. ISBN 954-9943-67-4.

¹²⁸ КАЛИНОВА, Евгения; БАЕВА, Искра. *Българските преходи 1939–2005*. София: Парадигма, 2006, с. 39–40. ISBN 954-326-034-6; 978-954-326-034-8.

¹²⁹ БАР-ЗОАР, Михаел. *Цит. съч.*, с. 193–194.

законодателство. С Наредба-закон от 8 септември 1944 г. се амнистират всички „престъпни деяния“, извършени до тази дата по ЗЗН, Закона за еднократния данък и Закона за защита на държавата (ЗЗД). Предвижда се обезщетяване на лицата, пострадали от първите два закона¹³⁰. С цел да се завърши ликвидирането на КЕВ, Б. Протич е заставен да го напусне, а като временен комисар за еврейските въпроси е назначен Исак Францес. Негова първа работа е да стартира серия от уволнения в КЕВ, което е напълно очаквано, предвид променената политическа ситуация¹³¹. От 15 септември до 4 октомври 1944 г. ръководният състав на КЕВ се подменя изцяло с евреи: комисар – Ис. Францес; началник на Отделение „Административно“ – Исак Катаривас; началник на Отделение „Стопанско“ – Якоп Ешуа; началници на служби – Шалом Ешкенази, Бенжамен Данон, Исак Ешкенази¹³².

Последните документи, издадени от Комисарството, са от месец октомври 1944 г.¹³³ Не е ясна датата на окончателното му ликвидиране.

ВЪТРЕШЕН РЕД В КЕВ

Всяка институция, за да може да функционира, и то ефикасно, се нуждае от вътрешни организационни механизми. Те трябва да са в пряка връзка с основната дейност на съответната структура.

Общите организационни принципи на Комисарството са упоменати в Правилника за вътрешния ред и деловодството. Той съдържа данни за механизмите на действие на Канцеларията и цялото Деловодство, Архивът и регистратурата, Разпределителното бюро и Бюро „Справки“, както и за организирането на служителите на КЕВ¹³⁴. Правилникът определя начина на работа в Комисарството, изготвянето на различните преписки и знаците, които се слагат на писмата, дори цветът на молива, с който си служи комисарят и този – за началниците на отделения¹³⁵.

Комисарят подписва само някои от писмата, които се изпращат от КЕВ – тези за кореспонденцията с Двореца, писма до министри, до Министерския съвет или до председателя на Народното събрание, както и докладите от негово име¹³⁶.

¹³⁰ ДВ, № 196, 1944-09-08.

¹³¹ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 288, л. 130–131.

¹³² Пак там, а.е. 333, л. 320–322, 345.

¹³³ Пак там, а.е. 134, л. 13.

¹³⁴ Пак там, а.е. 61, л. 3; а.е. 285, л. 43.

¹³⁵ Пак там, а.е. 285, л. 41.

¹³⁶ Пак там, а.е. 61, л. 11; а.е. 285, л. 51.

Справки за дейността на Комисарството се дават от телефонната служба и Разпределителното бюро. Такива по лични въпроси се предоставят само от главните докладчици или техните началници. Деловодството и Архивът дават сведения на различните институции относно движението на преписката им. Други служители на учреждението нямат право на каквито и да е било обяснения или справки, обратното се счита за нарушение на вътрешния ред в Комисарството¹³⁷.

Описът на делата (Архивът) се изготвя въз основа на предварително определен план и е изпълняван от служител на администрацията, който следи и за тяхното поддържане. Задължително е означаването на делата с цифри, като първата показва за кое отделение се отнасят, а с втората цифра – съответната служба. Личните досиета на лица не-евреи се означават с малко име или с буква и цифра. Тези, на лица от еврейски произход – с малкото им име и буква, посочваща областта, в която е постоянният адрес на лицето, например – БМ – Беломорска област и т.н.¹³⁸ Всяко деловодство и архив води две картотеки – за преписки и кореспонденция¹³⁹. Към делата се поставят само вече решени преписки¹⁴⁰. В Правилника е определено дори по колко знака трябва да напишат дневно машинописките в канцеларията¹⁴¹.

Вътрешният надзор е много важен за КЕВ. Според Правилника, комисия, съставена от началника на Административното отделение, началника на Канцеларията и главните инспектори към КЕВ, издава в края на всяко тримесечие разпоредби, с които се цели подобряването на ефективността на работа в Комисарството¹⁴², и тя осъществява контрола. Всеки четвъртък началниците на отделения се събират на заседание, където се обсъжда извършената през седмицата работа¹⁴³. Изискват се подробни сведения за седмичната заетост на всяка служба и всеки чиновник в Комисарството. Александр Белев ги преглежда редовно и пише резолюции върху тях. Тези отчети обхващат реално дейността за пет дни и само изработването им вероятно отнема цял ден на някой служител¹⁴⁴. Подобни отчети са до известна степен безсмислени, тъй като дават броя на писмата, получени в КЕВ или изпратени от него, направените справки, издадените заповеди и пр., което запълва стотици страници с техническа информация. Отчетите на някои

¹³⁷ Пак там, а.е. 61, л. 12.

¹³⁸ Пак там, а.е. 285, л. 52.

¹³⁹ Пак там, а.е. 61, л. 14.

¹⁴⁰ Пак там, л. 13.

¹⁴¹ Пак там, а.е. 61, л. 15; а.е. 285, л. 55.

¹⁴² Пак там, а.е. 61, л. 1.

¹⁴³ Пак там, л. 18; а.е. 285, л. 57.

¹⁴⁴ Пак там, а.е. 108, л. 23.

служби са много подробни, рапорти се дават от всеки един от служителите – подначалника, машинописките, надничарите и т.н.¹⁴⁵ И това е нормална практика поне за периода ноември 1942 – септември 1943 г.¹⁴⁶, за който съществуват пълни данни.

В КЕВ господства строга отчетност, дори се изготвят подробни инвентарни списъци с наличния брой мастилници, кошчета, закачалки, знае се точното количество ножици, перфоратори, кофи за вода и др.¹⁴⁷

Показателно за реда, който цари в Комисарството, е гневната заповед на Белев от 12 юни 1943 г., в която той прави бележка на служителите, че не спазват въведените знаци върху бланките и по този начин спъват правилния ход на преписките¹⁴⁸. Както споделя един служител на КЕВ, доста често преписките се губят поради нехайство. И то въпреки въведената практика да се правят по няколко преписа от абсолютно всички документи, което според служителите от ведомството е ненужно¹⁴⁹.

Влизането на външни хора в КЕВ извън приемните часове е строго забранено, допустимо е само за Бюро „Справки“ и агентските стаи. Но и тогава се изисква съгласието на съответния чиновник и бележка с данни за посещаемото лице¹⁵⁰.

Служителите на Комисарството са длъжни да се явяват на работа точно в определеното време, защото 5 минути след него входовете се затварят и чиновниците имат право да влязат само след като докладват закъснението си в Бюро „Справки“. Същият ред важи и след връщането им от обедна почивка. Излизането на служители в работно време може да се случи единствено с позволение от началника на съответното отделение. Чиновниците могат да излизат по-късно на обедна почивка само с разрешение от началника им. Дежурният през деня началник е длъжен да проверява присъствието на всички служители преди и след времето за обяд¹⁵¹.

Работното време в Комисарството е същото, както в другите държавни институции. През ноември 1943 г. обаче то е променено – от 6:45 сутринта до 14 ч., без почивка¹⁵².

Чиновниците на КЕВ нерядко са претоварени с работа, често им се налагат и ограничения в свободното им време. Началникът на Служба

¹⁴⁵ *Пак там*, л. 24.

¹⁴⁶ Повече за тези отчети вж.: ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 222.

¹⁴⁷ *Пак там*, а.е. 247, л. 45.

¹⁴⁸ *Пак там*, а.е. 217, л. 75.

¹⁴⁹ *Пак там*, а.е. 348, л. 189.

¹⁵⁰ *Пак там*, а.е. 61, л. 17; а.е. 285, л. 56.

¹⁵¹ *Пак там*, а.е. 61, л. 16; а.е. 285, л. 56.

¹⁵² *Пак там*, а.е. 73, л. 11.

„Ликвидация“ в свой рапорт твърди, че редовно задържа трима служители по един час по обед, след работа и в празнични дни преди обяд. При това без допълнително възнаграждение. Много други негови служители остават извън работно време, за да се свърши целият обем от работа „поради претрупаността на службата“¹⁵³.

Около изселването на софийските евреи служителите на Отделение „Стопанско“ работят без почивка и без почивен ден. За дванадесетдневен период те полагат извънреден труд от средно 50 часа¹⁵⁴, което си е почти цяла работна седмица.

Общо 81 служители на КЕВ полагат извънреден труд между 22 май и 22 юни 1943 г. във връзка с изселването на евреите от София, за което им е определено допълнително възнаграждение от няколко хиляда лева¹⁵⁵.

* * *

Макар и със строги правила за работа, КЕВ е нормална държавна служба. Нерядко служители са уволнявани поради недобросъвестност във финансово отношение или за мудност при извършване на някакъв тип работа¹⁵⁶. Те са освобождавани от служба понякога със странната формулировка „уволнявам... по подаване оставка“¹⁵⁷, която вероятно се е харесвала на Ал. Белев.

Комисарят редовно разписва разрешителни за отпуск¹⁵⁸, но при одобряване молби за няколкодневен домашен отпуск това се приспада от годишния платен такъв на служителя¹⁵⁹. За висшите чиновници в КЕВ обаче отпускът явно е лукс. Подначалничката на Отделение „Административно“ Мария Павлова моли за домашен отпуск от 15 дни, тъй като не си е вземала такъв от 21 месеца, а и споделя: „... чувствавам се много уморена и съм на края на силите си“. Молбата ѝ е удовлетворена и получава цели 30 дни отпуск, и то по болест¹⁶⁰.

Комисарят често глобява чиновници на КЕВ¹⁶¹, наказана е служителка, че без разрешение е отсъствала от работа два дни¹⁶², друг е направил това за

¹⁵³ Пак там, а.е. 222, л. 27.

¹⁵⁴ Пак там, л. 65–67.

¹⁵⁵ Пак там, л. 125–127.

¹⁵⁶ Пак там, а.е. 73, л. 13.

¹⁵⁷ Пак там, а.е. 135, л. 44.

¹⁵⁸ Пак там, а.е. 134, л. 169.

¹⁵⁹ Пак там, а.е. 135, л. 48.

¹⁶⁰ Пак там, а.е. 333, л. 255.

¹⁶¹ Пак там, а.е. 134, л. 170.

¹⁶² Пак там, а.е. 135, л. 48.

цели 10 работни дни, за което е наказан с лишаване от заплата за тях¹⁶³. Глобата за отсъствие един ден е 100 лв.¹⁶⁴

Стефка Игнатиева – книговодителка, е наказана през юли 1943 г. със заповед от Белев с глоба от 100 лева „за некоректно държание спрямо една от колежките през служебно време“, като е предупредена, че при втори случай от подобен характер наказанието ще бъде много по-строго¹⁶⁵. Същото постига и началника на служба при КЕВ Славчо Хаджийончев – удържани са му 300 лв. от заплатата, „за гдето, въпреки, че е бил изрично предупреден, е прегледал поверителна преписка, дадена за работа на друго длъжностно лице“¹⁶⁶.

Тези сурови правила, които са наложени в КЕВ, по-скоро могат да се определят като нормални, дори задължителни за ефективното функциониране на която и да е институция във военно време. Ръководството на КЕВ явно се стреми да осигури необходимата вътрешна дисциплина за постигането на добри резултати. Отделен е въпросът, че неговата дейност е насочена срещу част от населението на страната.

* * *

Както във всяка служба, работният колектив си има свои вътрешни и неписани правила. Строгите разпоредби не могат да спрат интригите, така характерни за живота в една нормална българска институция. Въртят се клюки за интимна връзка между Белев и секретарката му Лиляна Паница. „Целта ѝ беше да се ожени за Белев“, споделя колежката им Мария Павлова¹⁶⁷. За потвърждение на тези слухове може да се смята и намерената чернова на писмо до Белев от Лиляна Паница, от което се разбира, че Белев я е изоставил¹⁶⁸. Вероятно за отмъщение, Паница предупреждава някои от софийските евреи за планираната депортация на 10 март 1943 г. или поне такава е версията на Бар-Зоар¹⁶⁹. Паница не отрича симпатиите си към Белев, но твърди, че всъщност има връзка с колежката си Илия Добревски – подначалник на служба в КЕВ¹⁷⁰. Самата тя заявява, че Белев имал силни чувства към Лиляна Стойка, която „го управляваше, както искаше“¹⁷¹.

¹⁶³ Пак там, л. 165.

¹⁶⁴ Пак там, л. 209.

¹⁶⁵ Пак там, а.е. 230, л. 153.

¹⁶⁶ Пак там, л. 161.

¹⁶⁷ БАР-ЗОАР, Михаел. *Цит. съч.*, с. 88.

¹⁶⁸ Пак там, с. 89, 257.

¹⁶⁹ Пак там, с. 91.

¹⁷⁰ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 47, л. 10.

¹⁷¹ Пак там, л. 14.

Освен сложните любовни отношения, в Комисарството се носи слух, че самият Белев е от еврейски произход. Той сам признава, че има и италианска кръв¹⁷². Може би точно „нечистият“ си произход комисарят е искал да компенсира с безкомпромисен национализъм.

Друг широко разпространяван слух е, че КЕВ се управлява от ратниците¹⁷³. Това е доста близко до истината, тъй като не само Ал. Белев, но и И. Гъшев, Я. Калицин, както и д-р Ив. Попов са от средите на „Ратници за напредъка на българщината“¹⁷⁴. За последния се носи мълвата, че преди постъпването му в Комисарството е съден за злоупотреби като чиновник¹⁷⁵. В КЕВ често има съмнения, че някои хора са повишавани не по заслуги, а за да получават по-висока заплата.

Един висш служител споделя: „Прави впечатление многото жени в Комисарството“, което според него допринася за интригантската атмосфера на „Дондуков“ № 51. Същият е убеден, че „персоналният въпрос при Комисарството не е уреден правилно“. Върху едни служители са струпани повече отговорности, а други „поради фаворизация или негодност са стояли почти без всякаква работа“. При едно прегрупиране на службите и задържане само на кадърните хора, според същия служител, персоналът може да се съкрати поне с 20 – 30 процента. Нещата не са правилно подредени и в йерархически план – на високи постове се държат чиновници, които с нищо не са допринесли за ръководените от тях служби, а по-подготвени са оставени на ниски позиции¹⁷⁶. Очевидно и личният състав от мъжки пол не е имунизиран срещу вътрешнослужебни дразги, съперничества и сплетничество.

ФИНАНСИРАНЕ НА КЕВ

Никоя държавна или частна структура не може да съществува и да действа без осигурени средства. Комисарството за еврейските въпроси не прави изключение. Бюджетът на Комисарството е прикрит под названието Фонд „Еврейски общини“¹⁷⁷. С това вероятно се цели да се покаже, че КЕВ не зависи от държавно финансиране. То е замислено като самоиздържаща се структура, т. е. да не тежи на плещите на данъкоплатците, с изключение на тези от еврейски произход.

¹⁷² Пак там, л. 15.

¹⁷³ Пак там, л. 42.

¹⁷⁴ Пак там, л. 42.

¹⁷⁵ Пак там, л. 4.

¹⁷⁶ Пак там, оп. 1, а.е. 348, л. 189–190.

¹⁷⁷ Пак там, оп. 3, а.е. 71, л. 2; а.е. 327, л. 68.

Правилникът за управлението и разходите на Фонд „Еврейски общини“, или иначе казано бюджетът на Комисарството, се утвърждава от Министерския съвет по доклад на министъра на вътрешните работи. Не се допуска изразходването на повече средства от предвидените в бюджета, но при нужда могат да се прехвърлят пари от едно перо в друго по решение на Съвета при комисаря и с одобрението на министъра на вътрешните работи. При неотложни нужди от кредити Съветът може да гласува извънредни такива¹⁷⁸.

Преди да влезе в сила, проектоправилникът за бюджета е прегледан и от Дирекция на държавния бюджет и отчетност. Оттам правят предложения, някои от които влизат в крайния вариант на Правилника. Дирекцията се опитва да намали предвидените за КЕВ средства за кола, мебели и др., според нея командировките трябва да се подписват не от комисаря, а от министъра на финансите. Дирекцията предлага разходите на КЕВ да не се отчитат по Закона за бюджета, отчетността и предприятията, както се прави във всички държавни служби. Може би това се дължи и на факта, че няма да разходва бюджетни средства.

В крайна сметка различни държавни служби проучват проектоправилника и правят своите предложения пред вътрешния министър П. Габровски¹⁷⁹.

Бюджетът на КЕВ се съставя за календарна година и се управлява от комисаря с помощта на Съвета при него¹⁸⁰. В Наредбата за извънреден бюджет на фонда „Еврейски общини“ от началото на септември 1942 г.¹⁸¹ се очаква приходът да бъде 110 млн. лв., и то само между 1 септември и 31 декември 1942 г.¹⁸²

Според окончателния Правилник за управлението и разходите на Фонд „Еврейски общини“, приет от Съвета на 7 септември 1942 г., КЕВ се финансира от фонда „Еврейски общини“. Този фонд се попълва чрез отчисления от блокираните еврейски сметки в банките – 5% от сумите под 100 хил. лв., 8% от тези между 100 хил. и 300 хил. лв., 10% от сметките до 1 млн. лв. и 12% от тези над 1 млн. лв. Освен тях приходите за Комисарството идват от съществуващите такси и налози, събирани до този момент от еврейските общини, от таксите за документи, които ще бъдат издавани от КЕВ, от всички налични имуществва на еврейските религиозни и училищни общини и еврейски дружества с идеална цел, както и от случайни постъпления¹⁸³.

¹⁷⁸ Пак там, а.е. 63, л. 27–31; а.е. 71, л. 4–8; а.е. 216, л. 11–14; а.е. 327, л. 70–73.

¹⁷⁹ Пак там, а.е. 71, л. 16.

¹⁸⁰ Пак там, а.е. 63, л. 26; а.е. 71, л. 3; а.е. 216, л. 10; а.е. 327, л. 69.

¹⁸¹ Пак там, а.е. 71, л. 17.

¹⁸² Пак там, л. 20.

¹⁸³ Пак там, а.е. 63, л. 26; а.е. 71, л. 3; а.е. 216, л. 10; а.е. 327, л. 69.

Предвидено е в бюджета на КЕВ да постъпят през 1942 г. 110 млн. лв. От тях 100 млн. се очакват да дойдат от „законния процент“ (законен, защото е според Наредбата на Министерския съвет от 29 август 1942 г.) върху блокираните в банките суми, 5 млн. от еврейските религиозни и училищни институции и дружества с идеална цел, 4 млн. от такси и облози¹⁸⁴. От такси от удостоверения са предвидени 900 хил. лв., от случайни приходи (най-вече значки) се очакват 100 хил. лева. Разрешените разходи за заплати възлизат на 2 312 264 лв. (от тях 322 хил. са за пенсионен фонд), както и средства за командировки – 300 хил. лв.; за външни лица (надничари) – 400 хил. лв.; за допълнителни възнаграждения на служителите от КЕВ за извънреден труд – 150 хил. лв.¹⁸⁵ За поддръжка на Комисарството, наем на помещения, мебели, канцеларски разходи са предвидени 4 млн. лв., за еврейските общини – 6 млн., а за помощи за бедни евреи – 5 млн. лв.¹⁸⁶

Реално приходите, които постъпват в КЕВ за 1942 г., са 86 501 505 лв., а разходите – 10 351 899. В края на бюджетната година има остатък от 76 150 106 лв.¹⁸⁷ От документите се вижда, че Комисарството не е изпълнило перата за приход от такси и облози, както и „законния процент“ върху блокираните еврейски сметки, но пък предвидените „случайни приходи“ са надминати многократно – при планирани 100 хил. лв. реално са получени почти 2 и половина млн. лв. Тези „изненадващи“ постъпления си имат своето обяснение. За всяко разрешение за теглене от блокираните сметки на евреите КЕВ събира такса от 50 лв.¹⁸⁸. Това, разбира се, не е единствената такса, която дължат лицата от еврейски произход. Такава има и за изселване в чужбина¹⁸⁹, като това става чрез облепване на съответните книжа със специална марка¹⁹⁰, т. е. на този етап няма и помен от идея за „окончателно решение“ на еврейския проблем.

В приходната част има недобор от близо 23 и половина млн. лв.¹⁹¹, но тъй като не са достигнати предвидените разходи нито за заплати, нито за командировъчни, както и за надничари, наем, канцеларски материали, поддръжка и др.¹⁹², окончателната равностетка за 1942 г. показва, че в края на годината Комисарството е на плюс с над 76 млн. лв.

¹⁸⁴ *Пак там*, оп. 1, а.е. 348, л. 116; оп. 3, а.е. 216, л. 71.

¹⁸⁵ *Пак там*, оп. 1, а.е. 348, л. 117; оп. 3, а.е. 216, л. 72.

¹⁸⁶ *Пак там*, оп. 1, а.е. 348, л. 118; оп. 3, а.е. 216, л. 73.

¹⁸⁷ *Пак там*, оп. 3, а.е. 247, л. 35.

¹⁸⁸ *Пак там*, а.е. 64, л. 49.

¹⁸⁹ *ДВ*, № 251, 1942-11-12.

¹⁹⁰ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 73, л. 97.

¹⁹¹ *Пак там*, а.е. 247, л. 36.

¹⁹² *Пак там*, л. 37.

Бюджетът на Фонд „Еврейски общини“ за 1943 г. възлиза на 196 213 236 лв. Толкова трябва да са разходите, толкова трябва да са и приходите¹⁹³. Очакваните постъпления са разпределени по следния начин – 12 млн. от такси и облози, събирани от еврейските общини, 500 хил. от училищните и религиозните имоти на еврейските общини и 100 млн., предвидени от „законен процент“ върху сумите по блокирани сметки на евреи в български банки. Другите няколко милиона са предвидени от „случайни приходи“, такси за издавани от КЕВ документи, от конфискувани сметки и др. Голямо приходно перо на КЕВ представляват и 76-те млн. лв., неизразходвани от 1942 г.¹⁹⁴ КЕВ не връща в държавния бюджет сумите, които са му останали неизползвани от предходна бюджетна година, каквато е практиката при останалите държавни структури. Тези приходи не са дошли от държавния бюджет и няма логика да отидат там. Това положение дава възможност на Комисарството да натрупва с времето огромен резервен фонд.

Съгласно бюджета, се движат 8 100 000 лв. разходи за заплати, 500 хил. лв. – за командировки, 700 хил. лв. – за „заседателни“, 800 хил. лв. – възнаграждения и осигуровки за надничари. За наем и поддържане на помещения отива 1 млн. лв., за разходи за мебели и канцеларски материали са предвидени почти 2 млн. лв., за еврейските общини (с включени заплати в тях и др.) очакваните разноси възлизат на 30 млн. Бюджетът планира 15 млн. лв. разходи за лагери, изселване и преместване на евреи¹⁹⁵.

Както обикновено, реалността е различна от предвижданията. Според отчета на Комисарството за първото тримесечие на 1943 г. (януари, февруари и март) приходите в учреждението са по-малко от разходите. Постъпленията възлизат на почти 25 млн. лв, а са изразходвани 30 690 хил. лв. 90% от тези приходи са от „законния процент“ върху блокираните сметки. Но КЕВ успява да се справи с баланса, благодарение на 76 млн. лв. наличност от 1942 г.¹⁹⁶

Като постъпления за първото тримесечие трябва да отбележим и въведените от КЕВ през февруари 1943 г. нови такси и данъци за лицата от еврейски произход. Евреите са длъжни да плащат такси за сватба, погребение, религиозни обреди¹⁹⁷. Отново през февруари 1943 г. КЕВ обявява, че всеки еврей ще плаща араха (религиозен данък), без разлика на пол и възраст. За целта се попълват декларации за видовете дейност, която се изпълнява, за блокирани сметки, притежание на недвижимо имущество¹⁹⁸. При

¹⁹³ Пак там, оп. 1, а.е. 348, л. 124; оп. 3, а.е. 285, л. 2.

¹⁹⁴ Пак там, оп. 1, а.е. 348, л. 125; оп. 3, а.е. 285, л. 3.

¹⁹⁵ Пак там, оп. 1, а.е. 348, л. 126–128; оп. 3, а.е. 285, л. 4–8.

¹⁹⁶ Пак там, оп. 3, а.е. 103, л. 24.

¹⁹⁷ Пак там, а.е. 63, л. 54–59.

¹⁹⁸ Пак там, а.е. 73, л. 76; а.е. 327, л. 65.

изчисляването на базата за арахата отчуждените имоти в полза на държавата и секвестрираните ценности също се включват в облагаемата маса, върху която ще се изчисли данъкът. Арахата се събира, като се отварят деблокираните сметки на евреите в банките и се изтегли данъкът от тях, без участието на формалните собственици. На тези, които не желаят да плащат или твърдят, че нямат с какво, им се налага пълен заповор върху сметките¹⁹⁹. Възможен вариант да се получи желаният данък е да се продаде недвижимото имущество или ако няма такова – движимото, и от полученото да се вземе дължимата сума. Но инструкцията на КЕВ е тази мярка да се прилага камо в краен случай²⁰⁰.

Тези нови такси и по-високи данъци са нужни за Комисарството, защото от тях ще се състави и Фонд „Еврейски общини“, а следователно и бюджетът на КЕВ²⁰¹. В този случай Комисарството решително се намесва в определянето и събирането на данъци, което по принцип е функция на Министерството на финансите и на местните власти.

Основните разходи на КЕВ за първото тримесечие не са заплатите, нито режийните. Изразходваните средства за еврейските общини са 5 млн. и 700 хил. лв. Най-големите разходи на Комисарството отиват за изселването, настаняването и депортацията на евреите от Беломорска Тракия, Македония, Моравско и възлизат на 22 млн. и половина лева. От последните най-голямата част се пада на „платени пътни билети на изселници евреи от Беломорието и Македония“ – 16 400 хил. лв.²⁰², което на човек е средно по 1366 лв. Става дума за разходи за влаковете и корабите, отвели евреите към Полша.

Второто по големина перо в графата с разходите се отнася до подготовката на лагерите и изхранване на евреите, което възлиза на 6 млн. и 144 хил. лв.²⁰³ Това е средно по 512 лв. на човек.

Отчетът на КЕВ за второто тримесечие (1 април – 30 юни) на 1943 г. показва, че тенденцията приходите да са по-малки от разходите е преодоляна. Постъпленията за април, май и юни възлизат на близо 90 млн. лв., а разходите са 17 354 258 лв. Като се прибави излишъкът към 31 март от 70 млн. лв., се вижда, че КЕВ разполага към 30 юни 1943 г. с излишък от 143 млн. лв.²⁰⁴ Основните приходи са от т.нар. законен процент, от такси и облози на еврейските общини и от „случайни приходи“²⁰⁵. Разходите отиват основно за преселване, лагери за евреите и за еврейските общини. На предпоследно място

¹⁹⁹ *Пак там*, а.е. 327, л. 106.

²⁰⁰ *Пак там*, л. 107.

²⁰¹ *Пак там*, а.е. 73, л. 7; а.е. 327, л. 66.

²⁰² *Пак там*, а.е. 103, л. 25.

²⁰³ *Пак там*, л. 26.

²⁰⁴ *Пак там*, а.е. 120, л. 26.

²⁰⁵ *Пак там*, л. 27.

са разноските от раздадените заплати – 1 и половина млн. лв., а разходите за надничари, извънреден труд, външни лица, канцеларски материали и други взети заедно не достигат и 1 млн. лв.²⁰⁶

В отчета на КЕВ за третото тримесечие (1 юли – 30 септември) на 1943 г. се вижда, че приходът вече е два пъти по-голям от този през първото тримесечие, докато разходът е почти същия – едва с 5 млн. лв. по-висок. КЕВ е не само в състояние да се самофинансира, но се оказва и изключително печеливша организация. Комисарството на практика не е в състояние да изразходва средствата си. Натрупва се фонд, който към 30 септември надминава 170 млн. лв.²⁰⁷

През юли 1943 г. Ал. Белев нанася нов удар на евреите – всички суми, които постъпват в банките на сметка на лица от еврейски произход и са под 1000 лв., директно отиват в приход във Фонд „Еврейски общини“, без да се открива сметка на правоимащите²⁰⁸. Това гарантира нови, „свежи“ постъпления в хазната на КЕВ. За третото тримесечие от имущества на еврейските общини, такси, облози, „законен процент“ върху блокираните еврейски сметки постъпленията възлизат на 54 млн. лева. „Случайните приходи“ на Комисарството са 43 млн. лв. Вижда се, че точно в графата „случайни“ има преизпълнение на предвиденото над 50 пъти. Постепенно най-много средства в бюджета на ведомството започват да постъпват от „случайни приходи“, а не от надлежно описаните и пресметнати пера. Никъде в отчетите не е дори загатнато какво се разбира под „случайни разходи“. Само в проектобюджета за 1942 г. в скоби е записано, че става дума за жълтите значки на евреите, които те са задължени да си закупуват и носят. Ясно е, че от продажбата на значки няма как да се натрупат милиони. „Случайните приходи“ не идват и от въведените всевъзможни, но дребни такси, нито от продажбата на конфискуваните укрити ценности, тъй като приходите от тях постъпват по друго перо. Възможното обяснение е, че тези средства са приход от започналите продажби на имуществото на депортираните от Новите земи евреи, от даването под наем на еврейски апартаменти, магазини, кантори и складове, главно в София, комисионни при търговете на акции от еврейските предприятия.

Общо за 1943 г. за КЕВ има предвидени приходи от 116 млн. лв., а само към 30 септември те вече са близо 162 млн. лв.²⁰⁹

²⁰⁶ Пак там, л. 28.

²⁰⁷ Пак там, а.е. 119, л. 28.

²⁰⁸ ДВ, № 152, 1943-07-10.

²⁰⁹ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 119, л. 23.

Разходите на КЕВ за общо 9 месеца са 66 милиона и 203 хил. лв. и по всичко личи, че няма да бъдат изразходвани позволените кредити за годината. Известно изключение е само перото за заплати – за 1943 г. са предвидени 8 млн. лв., а към 30 септември вече са изразходвани 5 млн. лв. Но като се има предвид, че за тримесечие са нужни около 2 млн. лв. за заплати, КЕВ ще успее да се впише в предвидената годишна сума²¹⁰.

За жалост, в архивните документи на Комисарството не бе открит отчетът за последното тримесечие на 1943 г., но при натрупания огромен резервен фонд няма съмнение, че в КЕВ спокойно са посрещнали 1 януари 1944 г. Дори може да се направи предположение, че годината е завършила за Комисарството така успешно във финансово отношение, както е започнала.

Приетият от Съвета при комисаря на 10 януари бюджет на КЕВ за 1944 г. предвижда 286 337 653 лв. приход и съответно толкова разход²¹¹. На 22 януари бюджетът е одобрен и от Министерския съвет. В него обаче е допусната грешка и се оказва, че служителите в КЕВ трябва да получават по-малки заплати, отколкото през 1942 г. Налага се Министерският съвет със свое постановление от 21 април 1944 г. да приеме поправки в него²¹². След само една седмица правителството одобрява първия допълнителен бюджет на Фонд „Еврейски общини“ в размер на близо 1300 хил. лв., тъй като се оказва, че бюджетите за 1942, 1943 и 1944 г. не са предвидили заплащането на данък *занятие* и задължителни вноски по фонд „Обществени бедствия“ от служителите на Комисарството. Операцията е сравнително лесна – тази сума се взема от неизразходваните средства през 1943 г.²¹³ Оказва се, че институция, която е издигнала в култ контрола и стриктната отчетност, която разполага с няколко счетоводни служби, не е плащала данъците с години!

В бюджета на Фонд „Еврейски общини“ за 1944 г. се предвижда да постъпят 56 млн. лв. от „законния процент“ върху блокираните суми, 36 млн. – от такси и данъци, 15 млн. – „случайни приходи“, 3 млн. лв. – от конфискувани залози, и 2 млн. лв. – от издавани от Комисарството удостоверения. Но най-голямото приходно перо са 173 млн. лв., неоползотворени през 1943 г.²¹⁴

Разрешеният кредит за заплати през 1944 г. отново е около 8 млн. лв. Веществените разходи обаче са намалени с около милион и половина лева.

²¹⁰ *Пак там*, л. 24.

²¹¹ *Пак там*, а.е. 79, л. 27.

²¹² *Пак там*, оп. 1, а.е. 348, л. 135.

²¹³ *Пак там*, л. 136–140.

²¹⁴ *Пак там*, л. 143.

Предвидените суми за преселване на евреи, лагери, за еврейските общини, за бедните евреи остават същите, както през 1943 г. – 85 млн. лв.²¹⁵

От бюджета могат да се направят изводи какви ще са основните дейности на КЕВ през 1944 г. – ще продължи изселването на евреите и поддръжката на лагери за „неблагонадеждните“ сред тях. Съставът на Комисарството остава почти същият, т. е. всичко сочи, че тази институция не смята дейността си за приключена и ще продължава да изпълнява основните си задачи.

За съжаление, липсват документи, които да покажат как се е реализирал този отчет. Бомбардировките разстройват работата на Комисарството и е сигурно, че бюджетът му не е изпълнен според предвижданията.

Както всяка институция, КЕВ има разходи за наем, поддръжка, режийни, канцеларски материали и др., които не представляват особен изследователски интерес. Комисарството не си позволява значителни разноси по тези пера, въпреки че разполага с огромни средства. По-важни са възнагажденията на служителите или как правителството, а и самото Комисарството оценяват положения от тях труд.

Заплатите на служителите в Комисарството, или разходите за личния състав на КЕВ, не са определени и не присъстват в публикувания Правилник за управлението и разходите на Фонд „Еврейски общини“. От една страна, те са според разпорежданията на Закона за длъжностите, цензовете, заплатите и възнагажденията на държавните служители²¹⁶. От друга страна, през септември 1942 г., Дирекцията за бюджета и отчетността отбелязва, че заплатите на служителите в КЕВ ще бъдат по-високи от тези на равните по ранг държавни служители, но в други ведомства. Разликата варира между 150 и 1000 лева²¹⁷.

През есента на 1942 г. възнагаждението на комисаря е предвидено на 9900 лв. месечно, но февруари 1943 г. вече е 12 800 лв.²¹⁸ Отново за 1943 г. заплатата на началниците на отделения е 8400 лв. месечно, на главния инспектор – 8 хил. лв. Инспекторите получават за труда си между 5 и 7 хил. лв. Стенографите вземат между 3200 и 4200 лв., машинописците – не повече от 3 хил. лв.²¹⁹ Плаващи са заплатите и на много от другите чиновници в КЕВ. Явно месечното възнагаждение зависи от обема свършена работа.

С 21 постановление от 15 ноември 1943 г. Министерският съвет приема да се плаща по 250 лв. на член от комисиите на КЕВ на заседание извън работно

²¹⁵ *Пак там*, л. 144–146.

²¹⁶ *Пак там*, оп. 3, а.е. 285, л. 19.

²¹⁷ *Пак там*, а.е. 71, л. 17–19.

²¹⁸ *Пак там*, а.е. 63, л. 87–88; а.е. 285, л. 9.

²¹⁹ *Пак там*, а.е. 285, л. 9.

време²²⁰. Служителите на КЕВ получават и редовно увеличение на заплатите за прослужени години дори и да са на ниски длъжности²²¹. Техните възнаграждения действително са малко по-високи от тези в много други държавни учреждения. Въпреки че разполага с многомилionen резервен фонд, който дори не успява да похарчи, ръководството на КЕВ не си позволява да раздаде някаква част от него на служителите си (и на себе си) под формата на бонуси или други стимули.

Надничарите са отделна категория хора, не са щатни служители, но местоработата им е в сградата на Комисарството и работят рамо до рамо с редовите чиновници. Дневното им възнаграждение първоначално е 200 лв., но с времето се увеличава. Външни хора в структурата на КЕВ са и делегатите при еврейските общини. Те не са на щат, но и длъжността им не е краткотрайна като при надничарите. Делегатите също получават възнаграждения, които в повечето случаи им се явяват допълнителна, втора заплата, на която се правят удържки според закона. Ликвидатори на еврейски предприятия и вещите лица също не са към личния състав на КЕВ, те се назначават безсрочно за конкретна дейност, за което получават възнаграждение²²². Освен тях има и членове на комисиите по продажба на движимо имущество на лица от еврейски произход, които също получават пари от КЕВ. Повечето от тях вземат между 2000 и 6500 лв. в зависимост от това колко дни са работили през месеца²²³.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

За да централизира уреждането на еврейския въпрос, българското правителство създава специализирана институция – Комисарство за еврейските въпроси. Тя е замислена като временна служба за разрешаването на конкретен проблем и притежава извънредни пълномощия. На теория разполага с широка автономия и се съобразява само с решенията на министъра на вътрешните работи и на Министерския съвет. Комисарството има правото да изисква от другите правителствени служби всякакъв вид сътрудничество.

КЕВ си има ясна структура и определен личен състав, но зад привидно малкия му брой са скрити множество нещатни и временни сътрудници. Това, което отличава Комисарството от останалите ведомства, е независимото от държавния бюджет финансиране. На практика тази институция разполага с огромен финансов ресурс и според съвременните разбирания тя е печелившо предприятие. По какъв начин са осигурени тези средства е друг въпрос и той е

²²⁰ ДВ, № 262, 1943-11-19.

²²¹ ЦДА, ф. 190к, оп. 3, а.е. 135, л. 171.

²²² *Пак там*, а.е. 222, л. 8, 17.

²²³ *Пак там*, а.е. 237, л. 35–38.

от областта на моралните оценки. Ако се абстрахираме от целта, с която е създадено КЕВ, ще видим, че в много отношения то е типично държавно ведомство – със своя структура, вътрешен ред и неизбежните интриги. Също като службите по другите министерства и дирекции, Комисарството страда от текучеството на кадри, от бомбардировките и най-вече от външнополитическата конюнктура. С германските победи през 1941 – 1942 г. мерките срещу евреите се ожесточават, а с настъплението на съюзниците от средата на 1943 и през 1944 г. те се смекчават. Когато става очевидно, че Германия губи войната, еврейският въпрос е снет от дневния ред на управляващите, а с него си отива и КЕВ.

* * *

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ | REFERENCES

А. ИЗВОРИ

I. АРХИВНИ ДОКУМЕНТИ | ARCHIVAL DOCUMENTS

Централен държавен архив [ЦДА]

Ф. 190к, Комисарство за еврейските въпроси – оп. 1, а. е. 1, 143, 348; оп. 3, а. е. 37, 38, 47, 61, 63, 64, 65, 71, 73, 79, 103, 108, 114, 119, 120, 126, 134, 135, 140, 216, 217, 222, 230, 237, 247, 285, 288, 327, 333, 366.

Tsentralen darzhaven arhiv [TsDA]

Ф. 190к, Komisarstvo za evreyskite vaprosi – оп. 1, а. е. 1, 143, 348; оп. 3, а. е. 37, 38, 47, 61, 63, 64, 65, 71, 73, 79, 103, 108, 114, 119, 120, 126, 134, 135, 140, 216, 217, 222, 230, 237, 247, 285, 288, 327, 333, 366.

II. ПУБЛИКУВАНИ ДОКУМЕНТИ | PUBLISHED DOCUMENTS

Държавен вестник, 1941–1944 г.

КОЕН, Давид. *Оцеляването. Сборник от документи 1940–1944*. София: Шалом, 1995.

Обречени и спасени: България в антисемитската програма на Третия райх. Изследвания и документи. София: ИК Синева, 2007; 294–309. ISBN 978-954-9983-63-0.

Darzhaven vestnik, 1941–1944 г.

KOEN, David. *Otselyavaneto. Sbornik s dokumenti 1940–1944*. Sofia: Shalom, 1995.

Obrecheni i spaseni. Bulgaria v antisemitskata programa na Tretiya Rayh. Izsledvaniya i dokumenti. Sofia: Sineva, 2007. ISBN 978-954-9983-63-0.

III. СПОМЕНИ И ДНЕВНИЦИ | MEMOIRS AND DIARIES

Дневник на Първан Драганов – бивш министър на външните работи от 12 юни до 1 септември 1944 година. София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, 1993. ISBN 954-509-098-7.

МИХОВ, Никола. *Дневник 19 септ. 1943 – 7 септ. 1944 г.* София: ИК Синева, 2004. ISBN 954-9983-38-2; 954-8945-90-8.

МУРАВИЕВ, Константин. *Събития и хора.* София: Гутенберг, 2004. ISBN 954-9943-67-4.

ПЕШЕВ, Димитър. *Спомени.* София: Гутенберг, 2004. ISBN 954-9943-73-9.

ФИЛОВ, Богдан. *Дневник.* София: Издателство на ОФ, 1990.

Dnevnik na Parvan Draganov – bivsh ministar na vanshnite raboti ot 12 yuni do 1 septemvri 1944 godina. Sofia: Voennoizdatelski kompleks „Sv. Georgi Pobedonosets“, 1993. ISBN 954-509-098-7.

FILOV, Bogdan. *Dnevnik.* Sofia: Izdatelstvo na OF, 1990.

МИНОВ, Nikola. *Dnevnik 10 sept. 1943 – 07 sept. 1944.* Sofia: Sineva, 2004. ISBN 954-9983-38-2; 954-8945-90-8.

MURAVIEV, Konstantin. *Sabitiya i hora.* Sofia: Gutenberg, 2004. ISBN 954-9943-67-4.

Obrecheni i spaseni. Bulgaria v antisemitskata programa na Tretiya Rayh. Izsledvaniya i dokumenti. Sofia: Sineva, 2007. ISBN 978-954-9983-63-0.

PESHEV, Dimitar. *Spomeni.* Sofia: Gutenberg, 2004. ISBN 954-9943-73-9.

Б. НАУЧНА ЛИТЕРАТУРА | ACADEMIC LITERATURE

АВРАМОВ, Румен. „Спасение“ и падение. *Микроикономика на държавния антисемитизъм в България 1940–1944.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012. ISBN 978-954-07-3311-1.

БАР-ЗОАР, Михаел. *Извън хватката на Хитлер.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ и др, 1999. ISBN 954-07-1329-3.

Българи и евреи. Ч. 2. София: Тангра ТанНакРа, 2000. ISBN 954-9717-16-X; 954-9717-17-8.

ГЕОРГИЕВ, Георги. *Последните 365 дни на българската буржоазия.* София: Военно издателство, 1989.

ДИМИТРОВ, Илчо. *Равносметка.* Пловдив: Христо Г. Данов, 1989.

КАЛИНОВА, Евгения; БАЕВА, Искра. *Българските преходи 1939–2005*. София: Парадигма, 2006. ISBN 954-326-034-6; 978-954-326-034-8.

КОЕН, Давид. „Чудото на еврейския народ“: из историята на социалната, политическата и културната интеграция на еврейската общност в България и нейното оцеляване в годините на холокоста. В: *Обречени и спасени. България в антисемитската програма на Третия райх. Изследвания и документи*. София: ИК Синева, 2007, 69–130. ISBN 978-954-9983-63-0.

ПАУНОВСКИ, Владимир; ИЛЕЛ, Йосиф. *Евреите в България между унищожението и спасението*. София: Адаса прес, 2000. ISBN 954-90794-1-4.

ТАШЕВ, Ташо. *Министрите на България 1879–1999*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ и др., 1999. ISBN 954-430-603-X; 954-509-191-6.

AVRAMOV, Rumen. „Spasenie“ i padenie. *Mikroekonomika na darzhavniya antisemitizam v Bulgaria 1940–1944*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2012. ISBN 978-954-07-3311-1.

BAR-ZOAR, Mihael. *Izvan hvatkata na Hitler*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“ i dr., 1999. ISBN 954-07-1329-3.

Bulgari i evrei. Ch. 2. Sofia: Tangra TanNakRa, 2000. ISBN 954-9717-16-X; 954-9717-17-8.

DIMITROV, Ilcho. *Ravnosmetka*. Plovdiv: Hristo G. Danov, 1989.

GEORGIEV, Georgi. *Poslednite 365 dni na bulgarskata burzhoaziya*. Sofia: Voenno izdatelstvo, 1989.

KALINOVA, Evgenia; BAEVA, Iskra. *Bulgarskite prehodi 1939–2005*. Sofia: Paradigma, 2006. ISBN 954-326-034-6; 978-954-326-034-8.

KOEN, David. „Chudoto na evreyskiya narod“: iz istoriyata na sotsialnata, politicheskata i kulturnata integratsiya na evreyskata obshtnost v Bulgaria i neynoto otselyavane v godinite na Holokosta. In: *Obrecheni i spaseni. Bulgaria v antisemitската програма на Третиya Rayh. Izsledvaniya i dokumenti*. Sofia: Sineva, 2007, 69–130. ISBN 978-954-9983-63-0.

PAUNOVSKI, Vladimir; ILEL, Yosif. *Evreite v Bulgaria mezhdunishtozhenieto i spasenieto*. Sofia: Adasa pres, 2000. ISBN 954-90794-1-4.

TASHEV, Tasho. *Ministrite na Bulgaria 1879–1999*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“ ets., 1999. ISBN 954-430-603-X; 954-509-191-6.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 107, 2024

THE STATE INSTITUTION
COMMISSARIAT FOR JEWISH AFFAIRS

ASSOC. PROF. VLADIMIR STANEV, PHD
DANIELA TASHEVA

Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

15 “Tsar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria.

<https://orcid.org/0000-0002-2226-3632> | <https://orcid.org/0009-0007-1317-1772>

vgeorgievs@uni-sofia.bg | tasheva.daniela@gmail.com

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.77-115>

Received 2024-05-18; reviewed 2024-06-14; accepted 2024-06-20; published online 2024-11-14.

The author(s), 2024. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. Any institution organized by a government must define its status and place in the state apparatus, and establish links with other state bodies. It must regulate its funding and develop rules for spending and reporting on the funds it receives. The structure of the institution itself is crucial to its purpose. It is also important to establish some internal rules for its functioning. All these problems were faced by the newly established *Commissariat for Jewish Affairs* in 1942. Although it was created for a temporary purpose – to implement the Law for the Protection of the Nation and other legal acts concerning Jews in Bulgaria – it became a typical Bulgarian state institution, with all the flaws of the bureaucratic apparatus, internal struggles, external dependencies, and its fate was determined by events that took place outside it, even outside the country. Strongly demonized in historiography because of the subject of its activity, the Commissariat has not yet been studied as a state institution with a specific status, internal functioning, and organization.

Keywords: Bulgaria, World War II, anti-Semitism, state institution, bureaucracy

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 107, 2024

ОБРЕДНИ РЕФЛЕКСИИ
И ТРАНСФОРМИРАНЕ НА ТРАДИЦИИТЕ –
ПО ПРИМЕРА НА ОБИЧАЯ КАЛОГЕРОС,
С. МЕЛИКИ, ГЪРЦИЯ

ПРОФ. Д-Р МИРА МАРКОВА
ГЛ. АС. Д-Р ИНА ПАЧАМАНОВА

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бул. „Цар Освободител“ № 15, 1504 София, България

<https://orcid.org/0000-0002-2891-0917> | <https://orcid.org/0009-0001-1913-2228>

miram@uni-sofia.bg | pachamanov@uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.116-141>

Получено 2024-08-10; рецензирано 2024-08-12; прието 2024-08-16; публикувано онлайн 2024-11-14

Авторът(ите), 2024 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution \(CC BY 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>, позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. В центъра на научната разработка е обичаят *Калогерос*, изпълняван в понеделник след Месни заговезни в с. Мелики, Гърция. Фокус на изследователския интерес е проследяването и анализирането на промените в обичайно-обредната система, които се пречупват през социални, исторически и културни трансформации, настъпили както в конкретната селищна общност, така и в контекста на балканската действителност. Авторите поставят акцент върху факторите, които оказват влияние върху промяната в част от елементите на обредността. Обръща се и внимание на причините за запазването на други от тях, които се отличават със значителна автентичност и консервативност.

Емпирична основа на изследването са включени наблюдения, проведени през 2023 г. и през 2024 г., както и полуструктурирани интервюта с различни представители на общността на с. Мелики. От гледна точка на анализа и резултатите е важно да се уточни, че част от носителите на културата и преки участници в изследваната обредност са потомци на преселници от региона на с. Кости, Странджа, които се установяват в с. Мелики окончателно през 1940 г. Сред местната общност тези потомци са известни като „костианиди“. Обредността е пример за устойчивост на традиционни реалии, въпреки променената екологична, културна и историческа ниша.

Ключови думи: локална култура, *Калогерос*, ритуал, традиция, трансформация.

* * *

Традиционната обредна система е изградена на принципа на варианта¹, проявяващ се чрез обредната селищна многообразност, която прераства и в локална специфичност. Обредният вариант се реализира същностно там, където се пресичат осите човек – природа (тази ос се обозначава чрез календарната обредност) и човек – общество (отбелязвана посредством семейната обредност). Естествено, за човека, независимо от социалните параметри на общността, към която принадлежи, е важно какво се празнува, но и от кого се празнува, а също заради кого се празнува. В разглеждания обичай *Калогерос* много ясно личи тази констатация. В съвременността ни по отношение на интерпретирането на проявлението на обичайно-обредните комплекси имаме трансформация на традициите и превръщането им в елемент на локалната идентичност.

В центъра на научната разработка е обичаят *Калогерос*², изпълняван в понеделник след Месни заговезни в с. Мелики, Гърция. Фокус на изследователския интерес е проследяването и анализирането на промените в обичайно-обредната система, които се пречупват през социални, исторически и културни трансформации, настъпили както в конкретната селищна общност, така и в контекста на балканската действителност. Авторите поставят акцент върху факторите, които оказват влияние върху промяната в част от елементите на обредността. Обръща се и внимание на причините за запазването на други от тях, които се отличават със значителна автентичност и консервативност.

Емпирична основа на изследването са включени наблюдения, проведени през 2023 г. и през 2024 г., както и полуструктурирани интервюта с различни

¹ КРАЕВ, Георг. *Маска и було. Български маскарадни игри*. София: Изток–Запад, 2003, с. 27.
² МЕЛІКН, Георгн. *Та Лаографика The Melikhs*. Т. А, 2002, с. 27–52.

представители на общността на с. Мелики. От гледна точка на анализа и резултатите е важно да се уточни, че част от носителите на културата и преки участници в изследваната обредност са потомци на преселници от региона на с. Кости, Странджа, които се установяват в с. Мелики окончателно през 1940 г. Сред местната общност тези потомци са известни като „костианиди“. Обредността е пример за устойчивост на традиционни реалии, въпреки променената екологична, културна и историческа ниша.

ОБИЧАЙНО-ОБРЕНА РЕАЛНОСТ. ЕКОЛОГИЧНА НИША

Маскарадната обредност в с. Мелики, Северна Гърция, предизвиква внимание както със своята устойчивост и локални характеристики, така и с иновациите, които наблюдаваме в процеса на нейното развитие. Обредите целят да ознаменуват инициацията на младежите, но и показват интерпретиране на стари земеделски традиции.

Наблюдаваният и изследван обичайно-обреден комплекс е обусловен от екологични дадености. Село Мелики е разположено на 15 км от гр. Верия, на източния бряг на р. Бистрица (*Алиакмонос, гр.*). Според данни от 2021 г. наброява 2838 души население. Практически селото се явява средищно за околните села, дори според думи на информатори областният център Александрия е изкуствен и невлиятелен сред местните жители. Тях ги привлича естествено Мелики и само намесата на държавата издига административно Александрия. Хората вярват, че престижът на с. Мелики е много по-голям и селището отдавна не трябва да е със статут на село³. Споменато е от Васил Кънчов, според когото през 1900 г. в него живеят 400 гърци християни⁴. При преброяването от 1928 г. Мелики е смесено местно-бежанско селище с 43 бежански семейства. Близката планина Вермио напомня на странджански пейзаж. Бихме могли да предположим, че това е една от причините за усядането на населението, което мигрира от Странджа след 1927 г. Споменатите „костианиди“ най-напред се установяват в Лангада, но към 1940 г. окончателно се заселват в с. Мелики. Днес населението се занимава със земеделие и овощарство. Селището минава за богато и развито. Специфично място в културната ниша на селището заема етнографският център „Георгис Меликис“. Ръководен от своя собственик и създател г-н Георгис Меликис – журналист, поет и художник, центърът става средищен за възстановяването на обичая

³ Разговор, проведен на 05. 02. 2024 г. с Г. М., 72-годишен местен жител. Интервюто взе М. Маркова.

⁴ КЪНЧОВ, Васил. Македония. Етнография и статистика. В: КЪНЧОВ, Васил. *Избрани произведения*. Т. 2. София: Наука и изкуство, 1970, с. 444.

Калогерос, както и за поддържането на фолклорната традиция на региона. Личната инициатива на г-н Меликис е причина обичаят да се превърне в знаков за локалната културна матрица, доколкото липсва в съседните села. В основата на съхраняването и развитието на обичая са преселнически семейства именно от Странджа, като те извеждат основата на обичая от тракийската маскарадна обредност.

ОБИЧАЙНО-ОБРЕННА ПРАКТИКА. ДЕЙСТВИЯ, ЛИЦА И РОЛИ

Както бе споменато, обичаят *Калогерос* се изпълнява всяка година в понеделника след Месни заговезни. Локализацията му е свързана с културната практика на преселниците от Странджа. Обичаят не се причислява към културата на цялата селищна общност, а е фрагментиран от културата на преселниците, които го припознават като своя идентичностна изява. Това се вижда ясно по „маршрута“ и периметъра на изпълнението на обредните действия. Обикаля се само махалата, в която са къщите на потомците на преселниците и се влиза единствено в тези домове. Има две изключения – едното е включването в ритуалната обиколка на сградата на Общината, която е извън очертаната периметър. Впечатлението ни е, че извършваните там обредни действия, макар да повтарят модела, който ще опишем по-долу, са с акцент върху „карнавалния“ им характер. Шеговитата вербална комуникация с кмета, който влиза в ролята на домакин, подчертава търсения външен ефект на празничността. Очевидно това посещение е проявление на желанието на общността на „костианидите“ да заяви своята принадлежност към по-голямата селска общност, но в същото време ясно показва и обособеността на групата на преселниците от Странджа, която, въпреки че вече е приета и интегрирана, запазва определени специфики на идентичност. Саморефлексията и рефлексията е подчертаване на различност по отношение на изповядвана културна матрица, съотнесена с доминиращия културен модел. За потвърждение при изследване на култура на мигранти може да бъде приведена констатацията на Галин Георгиев, че при прилагането на стратегията за адаптация на една общност е много важна комуникацията в групата и извън нея. Авторът, макар да прави своите научни изводи на база изследването на културата в диаспора, обръща внимание на вътрешнообщностните комуникационни процеси при реализирането на съхранени норми на поведение⁵.

⁵ ГЕОРГИЕВ, Галин. *Традиции, памет, идентичност на българите в Украйна и Молдова. Динамика на културата в диаспора*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2002, с. 225.

Второто изключение в „маршрута“ на обредните действия е посещението на Етнографския център „Георгис Меликис“. Това е продиктувано от засвидетелстване на уважение към собственика, един от неформалните лидери на общността. От друга страна, в Центъра се съхраняват старите нестинарски икони, пренесени от първите преселници от с. Кости. Търсената връзка с първообраза на обредността е очевидна. Общността на „костианидите“ изпълнява както обичая *Калогерос*, така възстановява преди десетина години и нестинарската обредност, извеждайки я именно от Странджа. Демонстрирана е почит към иконите и търсене на връзка със сакралното, което в рамките на обредността е проявление на божествената основа на обреда.

Участниците в изследваните маскарадни игри се делят на „високи“ и „ниски“ персонажи⁶. „Високите“ персонажи са царят и калогеросът, т. е. кукерът. Към тях можем да прибавим и питропът, който на пръв поглед изглежда „външен“ или привнесен от нестинарската обредност персонаж, но всъщност е от първостепенна важност и в изследвания обичай. Именно питропът води процесията и благославя в домовете например. „Ниските“ персонажи се наричат харачари (бирници), арапи, баба, булка, бръснар. Тези персонажи са облечени в обикновени, не в нови дрехи, не носят маска, лицата им са намазани с вакса. В тази картина можем да видим делението на света на „горен“ и „долен“, с разпределените роли и позиции.

При организацията на обичая *Калогерос* „високите персонажи“ обхождат селището, както и домовете на хората и изричат благословии. „Ниските“ персонажи са гротескни и показват един преобърнат свят.

Кой има право да се маскира? В структурата на анализирания обичай маскирането не трябва да се свързва с носенето на маска, а с преобличане и претворяване в роля. Маскирането е обусловено от фактори като пол и възраст. Право да влизат в роля са имали ергените и младите женени мъже, т. е. възприемането на специфична обредна ситуация е обвързано с мъжката инициация. Посланието е следното: този маскиран младеж всъщност е пораснал, чрез маскарада бива посветен и е годен да се задоми и да има семейство. В изследваната обредност в Северна Гърция не участват жени, но има деца, чрез които се предава знанието за обредността. Те не са маскирани, но се включват в мъжките игри на определени етапи от развитието на обреда. Синът на питропа например се изявява и като тъпанджия.

В проявлението на наблюдавания обред всъщност „маската“ е черна на цвят, доколкото тази роля играе ваксата. Маскиране с прозорпон не се прилага. Причината би могла да се потърси в желанието на мигрантите да се адаптират

⁶ Терминологията е възприета от Георг Краев. Вж. по-подробно КРАЕВ, Георг. *Цит. съч.*

към новата действителност, да бъдат припознати като свои и доколкото практикуваният маскарад е непознат за коренните жители на с. Мелики, преселниците от Странджа променят външната маскарадност. Желанието за адаптация надделява. Интерпретирането на обредността става възможно, доколкото е променена социалната и историческата среда.

Изпълнявайки различни ритуали, по време на маскарада всеки участник в групата символично се включва в унищожаването на стария календарен цикъл, обновява социалния и природния свят, както и самия себе си. По време на тези действия на участника се позволяват активности, немислими в делника – не само волности, агресия⁷, но и креативна мощ. Посланието на обозначеното с вакса лице (играещо ролята на маска)⁸ е сила, мощ, съзидателност.

Друго послание, което участникът носи в момента на обреда, е за времева ограниченост и игрови характер. Временни и неотразяващи персонажа на участника, предрешването и белязването на лицето с вакса интерпретират елемента на играта. Всъщност чрез играта се неутрализира конфликтът, породен от преобърнатия свят, какъвто е светът преди Поста.

Послание на белязаното с кръст от вакса лице е способността да обединява, защото този белег става значим и разпознаваем само в общността. Кръстът от вакса, поставен на челата, е знак за граничността, елемент на ритуала, следователно на празника, в противовес на делника. Този знак е поставян не само на обредните лица, но и на немаскираните зрители, които така се присъединяват към обреда и стават неделима част от кръга на адаптираните. Чрез кръста те са взаимно разпознаваеми, в отличие на останалите, които остават „чужди“ и „непосветени“.

В контекста на наблюдаваната и изследвана обредност можем да заключим, че в съвременността народната култура се намира в процес на трансформация. Това е обосновано и очаквано, доколкото носителите на културата отдавна не живеят в рамките на традиционно по тип стопанство и не следват установените социални характеристики на обществото, формиращи народната култура. Във всекидневие си това са модерни хора, които само в определени календарни моменти се завръщат към корените на традицията. Тогава те са водени от желанието да преподновят определена сакрална вяра,

⁷ Вербалната агресия и нецензурният език на част от обредните лица са описани и от Стоян Райчевски, разглеждайки календарната обредност в Странджа и Източна Тракия. Аналози могат да бъдат намерени и при наблюдавания обичай. Вж. РАЙЧЕВСКИ, Стоян. *Календар и обредност в Странджа и Източна Тракия*. София: Захарий Стоянов, 2016, с. 74–89.

⁸ Славка Гребенарова, изследвайки календарната обредност в Странджа, посочва, че за кукера е характерно открито лице, но почернено със сажди или пепел. ГРЕБЕНАРОВА, Славка. *Календарни обичаи и обреди. В: Странджа. Материална и духовна култура*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1996, с. 323.

като следват заложената матрица на обряда. Позовават се на него, защото се опират на традицията, (донякъде) следвайки възприети стереотипи по отношение на народната култура като (задължителен) елемент от идентичността. Заслужава внимание констатацията на Св. Ракшиева, че за всяко следващо поколение съдържанието на т. нар. традиционна култура ще бъде различно, доколкото отдалечеността на времето обуславя различен тип светоглед и отношение към онова, което се нарича традиционна култура⁹.

ПРОСТРАНСТВЕНА ОРГАНИЗАЦИЯ НА ОБРЕДА. МУЗИКА И ОБХОЖДАНЕ НА СЕЛИЩНАТА ТЕРИТОРИЯ

За начало на празничния ден е обявено събиране в 10 ч. сутринта на малък площад между „старата“ църква „Св. Атанас“, пощата¹⁰ (където се съхранява реквизитът за обичая) и къщата на питропа, който е с очевидна значима роля в общността, и в обряда в частност. В този триъгълник от сутринта свирят музиканти, като инструментите са тъпан и лѳра (триструнна, много идентична с гѳдулката). В кулминационни моменти от обряда към групата се присъединяват и гайдари. Съставът и броят на музикантите в хода на обредността се променя. При развитието на обичая и ориентирането му към върховата точка, а именно заораването, засяването и убийството на кукура, музикантите стават около десетина. През по-голямата част от времето музиката е само инструментална – 3-4 мелодии, които се повтарят, преобладаващо ритъмът се доближава до тип *право тракийско хоро*. В определени моменти част от музикантите и част от обредните лица пеят и песни, чието съдържание е с шеговит характер и отвежда към сватбената обредност. Това е в съзвучие с обучаващата функция на обредността. Описвайки обредността в Странджа Славка Гребенарова посочва, че „често маскираните разиграват сватбени сценки“¹¹.

Вероятно в първите години след преселението струнните мелодии са били близки до прототипа от Странджа, но, „когато първообразът не е осезаем,

⁹ РАКШИЕВА, Светла. Какво ни предлага теренът днес и как да оптимизираме изследването на „народната култура“. В: *Стожери на народната традиция*. Р. ПОПОВ; Й. МАНКОВА (състав.). Враца: БАН, 2008, с. 26–27.

¹⁰ Всъщност това е недовършена постройка. Именно тази недовършеност е в съзвучие с преобърнатия свят на ритуалното време, представяно в обичая *Калогерос*. За сравнение Стоян Райчевски посочва, че за обличането на кукура мъжете се събират „на някое тайно място – обор, плевня или изоставена постройка“. Вж. РАЙЧЕВСКИ, Стоян. *Цит. съч.*, с. 75.

¹¹ ГРЕБЕНАРОВА, Славка. *Цит. съч.*, с. 324.

с времето приликите се преодоляват¹². Всяка една музикална вариация има определен праг на усвояване.

Музикантите не са професионалисти, а любители. Авторитетът им в общността е висок. Те притежават знание, което не е достъпно за всеки. От гледна точка на традиционния колектив, те са „лица с особен статус“¹³. Тази специфичност е валидна и за съвременността, където човекът в ежедневието си преминава през различни роли. Попадайки в една обредна ситуация, каквото е съвременното участие в изследвания обред, човекът приема определена роля, става посветен. Посвещаването е не само за обредните лица, но и за музикантите. Извършва се трансформация на личността, която приема обредната роля¹⁴. Музицирането е вид консервативно обредно действие. Музикантите са възприемани като особени знакови фигури, които запазват традицията и знанието за нея. Тяхната саморефлексия също е ангажирана с престиж, особени знания, умения и чест. Престижът на съвременните музиканти в гръцката трансформация на обреда се корени в общо високия статус на музиканта в съвременната гръцка култура. Подобна линия на влияние бе посочена при разговорите със самите музиканти. Музиката безспорно подсилва внушението на обредните действия. Промяната обаче, по отношение на символното участие на музиката в обреда, е съществена. Постоянното присъствие на тъпана е мотивирано от задаването на ритъма и цялостната организация на ритуалните сцени. Освен това тъпанът има особена семиотична стойност в нестинарската обредност. Доколкото общността, изпълняваща двата обредни комплекса, е една и съща, можем да допуснем известна сакрализация на тъпана и при обичая *Калогерос*. Гъдулката, като водеща в музицирането, има друг натюрел, не е така пронизваща като гайдата. Затова в кулминационни моменти, както бе споменато, се използва и гайдата – например при пресичането на кръстопът, при посещението в къщата на най-възрастната нестинарка, при финалното събиране на площада след обхождането на всички къщи.

¹² НЕЙКОВА, Ruzha. Some features of Anastenaria/Nestinarstvo and its Sound in Northern Greece. In: *East European Meeting in Ethnomusicology*, 7. MARIAN M. BALASA (ed.). Bucharest, 2000, p. 21. Авторката изследва т.нар. нестинарски мелодии, но доколкото общността, която изпълнява обичая *Калогерос*, извежда корените си от преселници от с. Кости, то в съхраненото музициране могат да се открият аналози с първообраза на мелодиите от Странджа.

¹³ МАРКОВА, МИРА. Лица с особен статус в българското традиционно общество. – *Ethnologia Academica*, 4. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 41–53.

¹⁴ МАРКОВА, Мира. *Локални култури и традиции*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2023, с. 104.

Многократното повторение на една обща и еднородна ритмическа основа от изпълнителя на гъдулката, в съпровод с тъпан, създава нова линия на мелодиката на обичая. Престижът на музикантите се проявява и в предоставянето на възможност на част от гостите от България да участват в музицирането, като бият тъпана. По този начин се установява взаимен обмен на обредни практики, обновяване на ритуалните действия, взаимно обогатяване при интерпретирането на обичайния комплекс. Търсенето на връзка и желанието за поддържането на контакт с общности от България са очевидни. Те се проявяват и чрез взаимно гостуване.

Начеването на обреда е ознаменувано и от засвидетелстване на почит към най-възрастните членове на общността, които очакват приготвянето на калогероса.

ОБРЕДНИ ЛИЦА

Питропът е около 45-годишен мъж, с всекидневен облекло и черен кръст от вакса на челото. Първоначално свързахме неговото участие в обреда с централната му позиция в нестинарската общност, но проследявайки целия обичай, се убедихме, че той е водещо обредно лице и в тук наблюдавания. Той донася обредното облекло на калогероса, облича му го и го приготвя за ролята му. През целия ден питропът води процесията. Именно той влиза в къщите заедно с царя, за да отправя благословии и благопожелания. Неговата къща е сред очертаващите средищното и сакрално за обичая пространство на мегдана, на който започва и завършва обичаят. Всичко това го поставя сред висшите персонажи в обреда, което е ясно доказателство за силната връзка между практикуваните (възстановени) обичаи, вероятно базирана на търсенето на общ корен и основание в традицията, донесена от (първите) преселници.

Царят (около 35 – 40-годишен мъж) е облечен с обикновени сиви дрехи, върху които има дреха без ръкави, дълга до коляното, в яркочервен цвят, обточена с широк кант в светлосиньо по краищата и в талията, с апликация на нещо като „герб“ на гърдите вдясно, с шапка тип *нисък фес* на главата и шарено шалче в червено и бяло, вързано на триъгълник на врата. Той държи в ръка „жезъл“ – дълга тояга с набучен на върха ѝ нар. (На въпроса към респонденти „Защо нар?“, отговорът неизменно беше: „Винаги е било нар“.) Тук можем да интерпретираме символиката на нара като знак за множественост и плодородие. Неписано правило е царят да е авторитетен и уважаван¹⁵. Самото влизане в обредната роля е вид признание от общността.

¹⁵ За сравнение в Странджа се изисква да е от първо венчило и с разнополови деца. Предпочита се да е светлокос мъж, за да не гори житото. Вж. ГРЕБЕНАРОВА, Славка. *Цит*

Бирниците (харачари) са двама мъже (около 35-годишни), намазани с повече вакса, но с обикновени дрехи и само с по една верига, заметната като шал около вратовете им. Действията, които извършват, са аналогични с познатите при подобни маскаради в България. Харачарите ловят хората със синджира, обвиняват ги в грехове, най-често в неплатени данъци, и ги глобяват¹⁶. Разбира се, това е придружено с гротескна пантомима, възгласи и закачки.

Бръснарят – около 40-годишен мъж, има върху ежедневните си дрехи дълга бяла престилка (от кръста надолу, завързана отпред) и въже на кръста, от което висят бръснарска четка, сгъваем извит нож, наподобяващ бръснач, канче, пръскащо шишенце с одеколон, огледалце и кърпа, а на рамото си има и платнена торбичка, пълна с брашно и пепел. Докато бръсне, бръснарят подхвърля шеги. Действията му са много сходни с тези на персонаж със същите функции от с. Бръшлян, описан от Стоян Райчевски. Авторът посочва, че към бръснаря има и свита от въоръжени с дървени саби момчета, които „гледат да прекарат на бръснарския стол всички излезли по селските улици мъже и да им вземат пари за услугата“¹⁷.

Има и един „*арапин*“ – около 40-годишен мъж с ежедневно облекло, фес на главата и гега в ръката, около който се събират малки момчета с дървени саби. Арапи са засвидетелствани и от Славка Гребенарова в Странджа, като относно функциите им авторката ги определя като пазачи на кукерската булка¹⁸.

Булката е младо момче (около 15-годишно), облечено в женска носия – сая¹⁹, престилка и антерия²⁰ (върху неговите всекидневни дрехи). На главата носи бяла забрадка, вързана отгоре на главата и китка от зеленина и цветя. То е силно гримирано с яркочервено червило на устните и ясно очертани със същото червило кръгове на бузите.

Калогерос – млад, едър мъж на около 30 години. Важно е да отбележим, че това е първото му превъплъщение в образа. По информация от наш респондент, до последния момент намерението е било ролята да се изпълнява

съч., с. 323. Допълнително условие откриваме у Стоян Райчевски, където се посочва изискването царят да е много добър земеделец. Вж. РАЙЧЕВСКИ, Стоян. *Цит. съч.*, с. 79.

¹⁶ Вж. за сравнение ГРЕБЕНАРОВА, Славка. *Цит. съч.*, с. 323.

¹⁷ РАЙЧЕВСКИ, Стоян. *Цит. съч.*, с. 88.

¹⁸ ГРЕБЕНАРОВА, Славка. *Цит. съч.*, с. 323.

¹⁹ МЕЛКН, Георгн. *Та Лаографика The Melikhs*. Т. А, 2002, с. 82–83.

²⁰ В Странджа дрехите, с които е облечена кукерската булка, принадлежат на жена, която има трудности със забременяването. Тази жена, след приключването на обряда, трябва да ги носи едно денонощие, като преди това не ги пере. Вж. ГРЕБЕНАРОВА, Славка. *Цит. съч.*, с. 323. В с. Мелики такава интерпретация днес не съществува, но има спомен с дрехи на кукерската булка да са лекувани жени и малки деца.

от дългогодишния ѝ „титуляр“ – 92-годишния бай Танасис, но сутринта той не се чувствал способен да е цял ден на крак (времето беше студено и влажно) и в последния момент е избран новият му заместник. Той е доведен в центъра на кръга, пред помещението, в което се съхранява реквизитът на обичая. Питропът донася обредно облекло на калогероса. Това е дълга до глезените роба без ръкави, направена от чувал от зебло. Питропът церемониално му облича робата и завързва около тялото на калогероса (на кръста и кръстосано над раменете) въже, с вързани на него чанове. Накрая му слага обикновена бейзболна шапка с козирка. Практически този персонаж е централен за обреда. Той е тип кукер, „който носи идеята за свещения андрогин“²¹. През цялото време той пази обредно мълчание. Към атрибутите му принадлежи *помет* – дълъг прът с увит в единия край парцал, който служи за почистване. Калогеросът бай Танасис е много уважаван сред хората от с. Мелики. Той е възприеман дори като символ на общността именно в интерпретираната от него роля. Сам той се отъждествява с тази роля. В отличие от описаното положение, рупците в Странджа смятат ролята за срамна и я дават най-често на другоселец, циганин или беден човек²².

Кукерската баба е мъж на видима възраст около 65 години, който има собствени деца, и е предрешен като възрастна жена²³. Персонажът е облечен в стар, избелял, дълъг сив сукман, дълга, стара, черна престилка, на която вместо кърпа е препасана смачкана синя мъжка вратовръзка; отдолу риза, която се вижда по ръкавите, врата и дълбоко изрязаната пазва. Отгоре персонажът е с къса антерия – тъмносива с виненочервен кант, отворена отпред, доста добре оформен бюст и начервени бузи и устни. Гротескният външен вид се допълва от очила, черна забрадка, покриваща добре косата, и зелена китка, втъкната отдясно на челото. Китката е само от чемшир, а не с цветя като на младата булка. *Бабата* е обута с черни вълнени чорапи и обикновени мъжки пластмасови джапанки. В дясната ръка държи бастун с голяма, почти сферична, дръжка, а в лявата – вързоп и медно менче с китка от чемшир вътре. Задължително условие за претворяването в този образ е да е женен мъж. Подобно изискване има и в Странджа²⁴. *Бабата* се приготвя и облича на тайно място²⁵.

В извънобредното време мъжът, който интерпретира *бабата*, е лекар по професия. Възприема участието си в обреда като символна трансформация,

²¹ КРАЕВ, Георг. *Цит. съч.*, с. 38.

²² ГРЕБЕНАРОВА, Славка. *Цит. съч.*, с. 323.

²³ Срв. РАЙЧЕВСКИ, Стоян. *Цит. съч.*, с. 79.

²⁴ ГРЕБЕНАРОВА, Славка. *Цит. съч.*, с. 323.

²⁵ РАЙЧЕВСКИ, Стоян. *Цит. съч.*, с. 79.

която е в служба на общността. Хората от Мелики изпитват голямо уважение и към този човек, определяйки го като най-добрата *кукерска баба* завинаги.

Към обредните персонажи се числят и две момчета (около 15-годишни), които носят дълга, дебела тояга, в средата на която е вързано на конец да виси яйце. Последното е символ на изначалието и плодородието. Една от целите на обредността е да се измоли природното и социално плодородие и благоденствие. При носенето момчетата имитират свръхусилия и акцентират върху „огромната“ тежест на яйцето-товар. При обиколките на селището пред всяка къща момчетата сядат, за да си почиват и при ставането отново имитират усилия, за да се справят с товара. Вероятно затова в хода на обредността често се сменят носачите, но ролята винаги е поверена на момчета на посочената възраст.

Анализът на обредни персонажи показва типологично семиотично сходство с ергенските маскарлади в България, доколкото тази обредна структура за Гърция е изолирано явление. За сравнение може да бъде посочен обредът *Еничари*, изпълняван в близкия град Науса. Това е безспорно инициационен обред, който също се числи към ергенската маскарадност. Обхваща момчета около 15 – 16-годишни и акцентира върху тяхното превръщане в мъже. Тук преходът изисква носенето на маска, която не се сваля три дни, дървена сабя и одеяние, близко до военното. Развитието на обредността стъпва върху исторически факт, а именно опит за рекрут на еничари²⁶, който се трансформира във фолклорната памет и се превръща в значим инициационен обред. Този обред също е изолиран и е характерен единствено за общността на Науса, но показва трансформиране и относителна устойчивост на ергенската маскарадна обредност в Северна Гърция. Елементи от миналото се ревитализират, като се използват за инструменти при формирането на съвременни локални идентичности²⁷.

ОБХОЖДАНЕ НА СЕЛИЩНАТА ТЕРИТОРИЯ

Пригответият калогерос се отправя най-напред към старата църква „Св. Атанас“. Той е воден от питропа и един възрастен мъж. До портата за двора ѝ има голям камък (по всяка вероятност оброчен), на който калогеросът сядат и е захранен със сирене и суджук. В контекста на изказаното становище от Петко

²⁶ Цветана Георгиева посочва, че в Науса (Негуш) през 1705 г. след опит да се вземат 15 момчета за еничарския корпус избухва бунт начело с арматолоса Кара Димо, който е потушен с големи трудности. Вж. ГЕОРГИЕВА, Цветана. *Еничарите в българските земи*. София: Наука и изкуство, 1988, с. 103–104.

²⁷ Вж. по-подробно ПАПУЧИЕВ, Николай. *Фестивали, мрежи, идентичности. Маскарадни игри в Перник и регионалните им отражения*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2021, с. 108.

Христов, оброчният камък може да бъде тълкуван като „посреднически мост“²⁸ между реалния свят и света на свръхестественото. Последвалите действия на калогероса могат да бъдат възприемани именно в тази посока, доколкото обредният персонаж реализира на практика връзката индивид – светец – общност.

След захранването маскираният персонаж става и се изправя под арката на църковната порта. Питропът дава знак на няколко деца да влязат в двора. След тяхното действие калогеросът се покланя и прекръства три пъти. През портата минава и питропът. Вътре в двора, в кофа с вода е приготвен специален конопен парцал, завързан на дълга дървена дръжка, именно това е обредният *помет*. С този парцал питропът прави три пъти кръст на земята пред краката на калогероса. След това питропът се обръща към публиката и размахва няколко пъти добре напоения парцал така, че да наръси стоящите наоколо хора, имитирайки ръсене с китката със светена вода. Последва подаване на парцала на калогероса, който безмълвен го понася като хоругва. Музиката спира и след секунди пауза засвирва хоро, което е водено от питропа, до него е калогеросът с изправения високо парцал в ръка, след него дядото, който го захрани, следва царят и нататък част от присъстващите. След това хоро започва процесията, която цял ден обикаля домовете. Най-отпред вървят *питропът*, *калогеросът* и *царят*, след тях са *бирниците* и *бръснарят*, *носачите с яйцето* и *булката*, музикантите, а след това всички останали. Във всяка къща се извършват следните действия.

Пред всяка къща има масичка с „мезе“ (малки хапки – баница, сирене, нарязани варени яйца, маслини, кръгчета пържен суджук, някакви дребни сладки, понякога и други неща) и задължително ципуро (домашна ракия). Стопаните стоят при масичката и чакат да посрещнат шествието, поздравяват се най-напред с питропа и царя и те двамата влизат в къщата, където благославят. Когато по-късно излязат, си вземат от почерпката. Докато те са в къщата, булката отива при трапезата и хапва нещо, а след нея и момчетата с яйцето. Почерпката може да се възприеме и като дар от страна на домакините към обредните лица, както и като благодарност, че за поредна година домът им е посетен и е получил благословия за здраве и благоденствие. Чрез храната-дар се установява и връзка с отвъдния свят. При почерпката се споменават всички членове на рода. Практически имаме проявление на комуникативната страна на ритуала в социален план²⁹.

В същото време, при входа към двора на къщата (най-често точно там е поставена и масичката), се посреща и калогеросът. Стопанката е приготвила

²⁸ ХРИСТОВ, Петко. *Общности и празници*. Стара Загора: КОТА, 2004, с. 163.

²⁹ *Пак там*, с. 170.

сито, пълно с различни зърна, най-вече жито, но и царевица, овес, понякога и плодове (например киви), ръсва няколко пъти с шепа и изсипва зърното на земята пред калогероса, а той с помета минава отгоре му три пъти на кръст, след което вдига парцала и го размахва, така че да наръси околните. Изключително внимание се обръща на това пометът да е обилно намокрен, за да тече вода от него. Когато времето е сухо при всяка къща е приготвена или кофа с вода, в която да бъде потопен, или маркуч с течаща вода, с която освен, че се мокри парцалът, се пръска и мокри колкото може повече всичко и всички наоколо. Практически действията целят предизвикване на плодородие и са отглас от стари аграрни практики. Водата като един от първоелементите е символно натоварена и има доминиращо присъствие в изследваната обредност.

След ритуала със зърното и действията на калогероса с помета, стопаните посрещат бирниците, които поставят веригите на вратовете им, прокарват ги по раменете им (все едно ги придърпват с тях), разменят си реплики и целувки по бузите, след което ги „пускат“, слагат веригите отново на своите рамене и отиват да си вземат от почерпката. Реално стопаните чрез посочените обредни действия преминават през изпитание, преди да заслужат благословията.

Домакинята приканва всички на почерпка, а при домакина идва бръснарят с още един мъж (едър, около 40-годишен, с ежедневно облекло, начернено лице и с кръст на челото), който неотлъчно стои до него и в нужния момент играе ролята на „столче“. Бръснарят се обръща към стопанина с реплики, които го закачат, че никак не изглежда добре и ако иска да е „секси“, ще трябва да се обръсне. Стопанинът му дава пари (преди или след бръсненето). „Столчето“ застава на колене, подпира длани на земята и гърбът му се превръща в стол, на който стопанинът сяда, а бръснарят бърка в торбичката с брашно, напудря си добре ръцете с него, намазва частите от лицето на стопанина, където по принцип трябва да има брада и мустаци. После вади бръснарската четка и хубаво минава с нея навсякъде, със същите движения, които се правят със сапун за бръснене. Взема от връзката на кръста си сгъваемия нож, разгъва го и започва да имитира бръснене. Когато мине навсякъде, минава и с кърпата. След това пръсва от одеколона в ръцете си, разтърква ги и потупва обръснатото. През цялото време се шегува и реди закачки, а на финала се „надупва“ пред лицето на обръснатия, за да може той да се види в малкото кръгло огледалце, което виси по такъв начин от кръста на бръснаря, че е нужно точно това движение, за да може да се види „клиентът“ колко хубав, модерен и „секси“ е станал. След като се увери в резултата, стопанинът благодари, разменят си реплики (често шеговити, но и благопожелания) и бръснарят също отива да се почерпи. Действията показват привличането на нови елементи и нов контекст в обредните действия. До

голяма степен моментът на забавлението е другата функция на обредните действия, която в описания момент доминира. Подобни действия се наблюдават при промяната на обредността и в Странджа³⁰.

При посрещането на процесията и докато се извършват обредните действия музиката спира за кратко, музикантите също се черпят, след което отново започват да свирят, а след като са извършени всички действия, част от участниците започват и да пеят. Играе се и хоро пред къщата – тракийско право в отворен кръг, на което се хващат и желаещите присъстващи.

След това процесията тръгва към следващата къща (като стопаните от тази се присъединяват), където всичко се повтаря отново.

Във всяка къща обредните действия са едни и същи, но според това кои са стопаните (какви са позициите им в общността, възраст, статус и пр., и в какви отношения са с обредните лица – приятелски, роднински и т.н.) някои елементи могат да са по-разгърнати или съкратени, шегите и импровизациите да са повече или по-малко, песните и хората да са по-дълги или по-кратки, мокренето да е само с парцала или да има скачане в локвите и дори сядане, лягане и търкаляне в тях и т.н. Действията в разгърнатия си вид разкриват вписването на обредността в определен културен кръг, като имаме съчетаване на различни функции на ритуала: посветителска, комуникативна, социална, празнична, както и изцяло увеселителна.

Обхождането на селищната територия е преподновяване на сакралната територия на селището, подчинена на обреда. Това обредно обхождане цели и създаване на магическа защита за селището и участниците. Заслужава внимание обредното хоро, което последва ритуалните действия пред всеки дом. С него сякаш се завършва един цикъл, за да се пристъпи към следващия. Хорото означава кулминационни моменти, като при него като практика се демонстрира единството на общността. Хорото е сключено и би могло да се интерпретира като част от соларната символика. След като обиколят всички домове, с изключение на онези, в които се жалее за покойник³¹, шествието се насочва към площада. Посоката е запад – изток, център – периферия – център, като на границата между две къщи се изпълнява хоро, за да се неутрализира самата гранична символика на това пространство.

В хода на процесията специално внимание заслужават няколко специфични пространствени акцента. Първият е свързан с посещението на гробището, където се отдаде почит на паметта на починал млад член на колектива. Действията на участниците са продиктувани от идеята за

³⁰ РАЙЧЕВСКИ, Стоян. *Цит. съч.*, с. 88.

³¹ ГРЕБЕНАРОВА, Славка. *Цит. съч.*, с. 324.

побратимството и това е съществена иновация. Семантиката е подчинена на тъгата от ранната загуба. Изпълнените песни също подсилват усещането за непрежалимата загуба, като след напускането на гробището участниците се нуждаят от повече време, за да се върнат в карнавалното веселие и да влязат отново в образите си. При пристигането на шествието до къщата на починалия млад човек обредните лица изпълняват обредните действия с уважение и в пълнота, като отново е засвидетелствано поменуване и отдаване на почит. Общото разбиране в Странджа, както посочихме, е, че не се влиза в къща на починал, но общността на с. Мелики желае да се представи като едно цяло и на този, и на „онзи“ свят. В тази къща е и единствената по-голяма трапеза, на която участниците в обичая и близките на семейството присъстват. Вътре в двора и на трапезата има повече хора (явно близки с починалия), музикантите седят на тревата, а двамата бирници, бръснарят и „столчето“ изпълняват специална песен с лежане на земята – по гръб, по корем и пр. (все едно прегръщат земята, която е приела техния приятел и побратим).

Впечатлението е за изключително специален и много интимен момент, вплетен съвсем естествено и ненаатрапчиво в шумната, театрална и много публична форма на обичая. След дългия престой в тази къща, на улицата пред нея, към тях се присъединяват и три момчета на възраст между 10 и 13 години, и заедно с музикантите изпълняват същата песен в съчетание с всички действия, които ще бъдат описани във финала на обичая. Ако в двора песента създаде впечатление за символично общуване с починалия, тук функцията на изпълнението бе експлицитно инициационна – момчетата бяха специално насърчавани да се включат, а текстът на песента ясно свързва участието им с превръщането им в мъже чрез досега със земята, лежането върху нея и ставането след това. Това не се случи в никоя друга къща, освен тук.

Друг пример, заслужаващ внимание, е специалното отношение към семейство, което е в траур. В този случай процесията е тиха, без музика, а обредните действия са съкратени до най-необходимите за осигуряване на бъдещо здраве и очаквано плодородие.

Неочакван момент в обредността, станал обсег на нашето внимание, бе изпадането в транс на възрастен човек, който бе „прихванат“. Това извиква на преден план действия от страна на питропа, който чрез прекадяване и с помощта на мандилята засвидетелства „прихващането“, интерпретирайки вселяването на божественото в човека. Посоченият момент потвърждава участието на членовете на един и същ колектив и в нестинарската обредност, и в обичая *Калогерос*.

Обикалянето на къщите е по маршрут, който очевидно е предварително обмислен и съгласуван със стопаните, които знаят приблизително кога

процесията ще стигне при тях, за да са подготвени и да я посрещнат както трябва. Процесията посещава онези къщи, от които я поканят. Правят се няколко лъча по улиците на махалата, като е предвидено така, че с превалиянето на деня да се мине по края ѝ (улица, оттатък която вече няма къщи, там свършва селото), за да се получи нещо като символична обиколка и накрая цялото шествие да се върне в началната точка. Разбира се, не по пътя, по който е тръгнало. Не е пропуснато и преминаването през кръстопът – там процесията спира, калогеросът прави кръст с мокрия парцал, изиграва се голямо хоро. Тук към музикантите се присъединява и гайдар.

Когато процесията стига до първоначалната си точка, там чака хомот, със закачена на него проста конструкция на двуколка – дървена греда, в задния край на която има една по-малка напречна, за която са захванати 2 дървени колела от каруца. Където гредите се срещат е поставено сгънато одеяло. Върху одеялото седи царят, а в хомота се „впрегнати“ единият бирник и „столчето“. Пристъпва се към обредното заораване. Имитативните действия целят преповтаряне на земеделски дейности, превърнати в кулминация. Заораването преминава през изпитание, като цялата конструкция на ралото умишлено е поставена в голяма локва, в която „воловете“ трябва да коленичат, за да се впрегнат. Възрастен мъж (който по-късно ще влезе в ролята на бабата) ги доближава, погалва ги по главите, говори им, след което се отдалечава. Вторият бирник ги тупва по „задницата“ и гърба и те стават и започват да дърпат „колата“ и да возят царя. След десетина крачки, много уморени, спират, оставят хомота и лягат върху него да си починат. Тогава възрастният мъж се връща с все едно пълни шепи и им „намокря“ главите (за да напълни шепите си, той обикаля публиката и кара младите жени да плюят, съответно те имитират плюене). Бирникът отново ги потупва и те пак тръгват. Обредната пантомима интерпретира обработката на земята, като действията на „ниските“ персонажи и на царя са асиметрични. Същото действие се повтаря три пъти, след което царят слиза от колата и процесията се отправя към къщата на питропа. Там той влиза в ролята на домакин. Останалите обредни действия са същите, изпълнени в пълнота и с по-голямо и по-продължително хоро в двора.

Към тази къща процесията проявява специфично отношение. Първоначално тя е извадена от общата обиколка и в нея се отива след връщането на мегдана и след обредното докарване на царя, т.е. може да се тълкува и като специално отношение към питропа – при него царят е нарочно докаран. Това е свидетелство за особен статут на домакина.

При завръщането на процесията на площада, след затварянето на кръга на сакралната територия, булката отново става обикновено момче – без грим и женски дрехи. След като преминава целия цикъл на живота и стопанската

година, пресъздадени в обредността, булката е заменена от бабата. В наблюдавания обичайно-обретен комплекс обредното време за изява на персонажите е много точно фиксирано и реализирано чрез обредните действия. Персонажите получават изява в точния момент. Това не е просто театрална възстановка на обичай, а той се изпълнява пречупен през сакралната история на съществуването. Чрез отделни елементи като почит, благословия, побратимство, обичайно-обретният комплекс се превръща в инструмент за утвърждаване и преповтаряне на ценностните норми, познати от миналото³².

Важно е и поведението на немаскираните представители на общността, като в този контекст бихме могли да приведем интерпретацията на Георг Краев, който възприема обредността като амбивалентна, смешното е последвано от сериозно, симетричното – от асиметричното³³.

По-нататък в развитието на обичая последвалата обредност е с активно участие на бабата като персонаж. Разиграва се последователно обредното заораване и обредното засяване, характерни за подобен тип маскарadni ритуали.

Когато слънцето започва да залязва отново се появява калогеросът и точно както сутринта – повеждат го към църквата. Персонажът сяда на същия оброчен камък при църковната порта и отново го захранват, но този път с хляб, сирене и маслина (без месото след Месни заговезни). После той отива пред арката на входа и отново се покланя и прекръства три пъти, след което имитира падане, а четирима души (от тях само единият е от досегашните обредни лица – единият бирник) го хващат за краката и под мишниците и го понасят като мъртвец. Занасят го на площада при една доста голяма локва, която предварително бива донапълнена с вода и го поставят вътре легнал. При него лягат и двамата бирници, „столчето“, бръснарят – всички вече без обредните си атрибути, в качеството си на обикновени млади мъже. Включват се и мъже и момчета от зрителите, но само такива от общността. След като се намокрят добре в локвата, запяват заедно с музикантите специалната песен, за която стана дума по-горе. Накрая целуват земята, стават, скачат в локвата, за да напръскат и околните, и калогеросът – възкръснал от водата, дава импулс на новото начало, като повежда хоро, на което се хващат всички от локвата, а след тях и останалите участници в обичая и желаещите от публиката. Мотивът за умиращата и възкръсващата природа получава нова интерпретация.

³² ПАПУЧИЕВ, Николай. *Цит. съч.*, с. 108.

³³ КРАЕВ, Георг. *Цит. съч.*, с. 51.

* * *

Наблюдаваният обичай заслужава изследователското внимание в съпоставка с многобройните други съвременни примери за „възстановени традиции“, маскарadni игри и пр., но не по-малко интересно е и сравнението му с вариантите на този тип обредност, описани от Михаил Арнаудов³⁴ в началото на ХХ в., тъй като те представят практиките от региона на разглежданата от нас изселническа общност във времето и пространството преди миграцията.

Наблюдаваната от нас обредност очевидно не е „автентично“ предавана от поколение на поколение. Както вече стана ясно, тя е възстановена, при това след целенасочено проучване от страна на Георгис Меликис, който споделя, че е ползвал описанията на събирачи и изследователи, наблюдавали обичая във времената на традиционното му функциониране (като М. Арнаудов и Ричард Доукинс например)³⁵. Резултатът е, че в днешния *Калогерос* в с. Мелики виждаме калугер, цар, булка, баба, харачари, бръснар, арапин, малки войничета, но не и младоженец, поп, съдия и пр. Наблюдаваме обредно обхождане на къщите, при което те и техните стопани биват благославяни с думи и действия за здраве и берекет. На „общоселския“ (в случая – на махалата) площад се заорава и засява с цел осигуряване на плодородие. Умирането и новото раждане на природата са символично пресъздавани чрез смъртта и възкръсването на калогероса, а годишният стопански цикъл – чрез повтарянето на кръговрата му във времето от изгрев до залез в понеделника на Неделя Месопустна, посредством символните обредни действия.

В същото време липсват елементи, описани в научната литература като съществена (дори задължителна според Рачко Попов³⁶, Милена Беновска-Събкова³⁷, Славка Гребенарова³⁸ и др.) част от маскарadните обичаи – например маскираните (повече или по-малко) с кожи и други атрибути кукер/и, волове и др. (тук са само с частично почернени лица); фалусоподобен реквизит и разнообразни еротични сцени със или без него (еротичните действия са заменени от безобидни шеги от бръснаря към стопанина); сватбата и

³⁴ АРНАУДОВ, Михаил. Кукери и русалии. В: АРНАУДОВ, Михаил. Студии върху българските обреди и легенди. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 34, 1920, с. 1–242.

³⁵ *Пак там*; DAWKINS, Richard M. The Modern Carnival in Thrace and the Cult of Dionysus. *The Journal of Hellenic Studies*, 26, 1906, pp. 191–206.

³⁶ ПОПОВ, Рачко. Кукерски игри при българите – категоризация с оглед на календарната традиция. *Годишник на Историческия факултет, Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“*, т. 3, № 1, 2019. Available from: <https://doi.org/10.54664/OSMO9088>.

³⁷ БЕНОВСКА-СЪБКОВА, Милена. Българската маскарadна обредност в контекста на европейската традиция. *Българска етнология*, 1994, № 5, с. 15.

³⁸ ГРЕБЕНАРОВА, Славка. *Цит. съч.*, с. 305–350.

носенето/раждането на бебе/коте (липсва експлицитен младоженец, а булката има второстепенна роля / бабата се появява чак във втората част на обичая и дори еротичните закачки с нея са сведени до леко подръпване на полата) и т.н. За сметка на това, експлицитно и очевидно с висока степен на важност присъства мъжката инициация.

Не е нужно тук да повтаряме всички присъстващи и отсъстващи лица, реквизит и действия от обредността, за да кажем, че наблюдаваният обичай не повтаря буквално нито един от описаните (от Арнаудов) локални варианти, а комбинира техни елементи, като запазва основната характеристика на маскарадните игри, а именно – функцията им да осигуряват плодородие. Другата функция на обичая – инициационната, е дори засилена с добавянето на локално специфични елементи.

Извършените етнографски наблюденията ни позволяват да обърнем внимание на още един аспект от функциите на обичайно-обредния комплекс – ролята му за поддържането на степените на усвоеност на пространството. Действията, реализирани в жилището – двора – махалата – селището, както и на мегдана / в църквата / на кръстопътя и т.н., показват устойчивост на традиционните представи за пространството (без на този етап да се ангажираме с изводи дали те са активно или пасивно функциониращи), включително и промяната на неговите характеристики, съобразно времето (в случая – обредно)³⁹. Показателни в това отношение са маршрутът и периметърът на процесията, които ясно очертават концентричните кръгове жилище – двор – селище. Само „високите“ персонажи влизат в дома и благославяйки го, препотвърждават характеристиките му на „център на света“ за неговите обитатели. Обредните действия за осигуряване на плодородие се извършват в двора, най-често на границата с улицата, която по този начин се подчертава, макар често да липсва ограда. Външната граница на селището (в случая тази роля играе махалата) се маркира и ресакрализира чрез обредната процесия, както и мегданът като средище, а църквата и етнографският център с нестинарските икони – като сакрални точки за общността.

Своеобразната симбиоза на обичая с елементи от нестинарската обредност отразява важността на нестинарството и статута, който то дава в общността на „костианидите“ на с. Мелики и е една от най-интересните локални специфики на наблюдаваната общност. Такива са и добавянето на нови

³⁹ Подобни изводи правят Ина Пачаманова и Росен Гацин у ПАЧАМАНОВА, Ина; ГАЦИН, Росен. По стъпките на Димитър Маринов в Северозападна България. Жилището във вярата на българите от XIX-ти до XXI-ви век. В: *Жива старина. Научното наследство на Димитър Маринов (1846–1940)*. П. БАНКОВА (състав.). Е. ЦАНЕВА; М. МАРИНОВА; П. ХРИСТОВ (ред.). София: ИЕФЕМ-БАН, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2018, с. 15–30.

елементи в обичайно-обредния комплекс в резултат от значими за членовете на общността събития, както и отклоненията и изключенията в маршрута и периметъра на изпълнението на обичая. Те показват, че поддържането на обичаи като *Калогерос* и нестинарските традиции са съществени елементи на идентичността за членовете на общността, функциониращи като неин обединител и едновременно с това разграничител (от останалите жители на селището).

Анализирайки обредните системи е важно да се подчертае, че преходът от традиционното към модерното общество изисква и смяна на ценностните кодове. Осъзнаването на обществото от модерен тип формира различно отношение към народната култура. Културните рамки на постмодерното общество изискват предефиниране на установената връзка с народната култура. Елементите на културната идентичност в модерното и постмодерното общество, разбира се, включват народната култура, но предпоставят различно нейно разбиране. От главен елемент на ритуалната практика например днес маската се десакрализира и се трансформира в реквизит за забавление, за социална критика. Съхранявайки обаче посланията си за инициация и власт.

Самоидентификацията на част от населението на с. Мелики с обичая *Калогерос* е обществено видима. Потомците на преселници от Странджа се свързват въобще с маскарадите от Източна Тракия. Хората възприемат посочения обреден комплекс като специфичен елемент на идентичността им, но промяната в развитието на обредността от времето на един от първите изследователи на посочения обичай – етнографът Ричард Доукинс⁴⁰, са съществени. В наблюдавания съвременен ритуал експлицитно и очевидно с висока степен на важност присъства мъжката инициация. На инициационния елемент в маскарадната обредност обръща специално внимание Милена Беновска-Събкова⁴¹, но преди всичко като съдържащ се в лиминалността на маскирането и в сексуалната и мъжката семантика, които са „свързващото звено“ между двете части на кукерския обред – обхождане и заораване⁴². В наблюдавания от нас обичай нарочното включване на подрастващите момчета в конкретни моменти и точно определени действия, в съчетание със специфичната песен, с която те се изпълняват, показва целенасоченост и ясно предназначение на инициационната функция, каквито откриваме в описанията на типичните мъжки обичаи на преход (класическият пример е *Коледуването*), но не и в тези на маскарадните игри (по този експлицитен начин), макар те безспорно да ги съдържат. За съхраняването, но и за иновациите в

⁴⁰ DAWKINS, Richard M. *Op. cit.*, pp. 191–206.

⁴¹ БЕНОВСКА-СЪБКОВА, Милена. *Цит. съч.*, с. 15.

⁴² *Пак там*.

анализирания обичай спомага дейността на етнографския център „Георгиев Меликис“, където има и център на маската. Този местен музей и дейностите, развивани от него, се явяват обединяващи между маскарадната обредност и идеята за значението на етнографските артефакти за идентичността на съвременния човек, но не като продукт на идеологията, а на влечението на модерния човек към традициите, свързано със себепознаването.

* * *

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ | REFERENCES

- АРНАУДОВ, Михаил. Кукери и русалии. В: АРНАУДОВ, Михаил. Студии върху българските обреди и легенди. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 34, 1920, с. 1–242.
- БЕНОВСКА-СЪБКОВА, Милена. Българската маскарадна обредност в контекста на европейската традиция. *Българска етнология*, 1994, № 5. ISSN 1310–5213, e-ISSN 2367-6892.
- ГЕОРГИЕВ, Галин. *Традиции, памет, идентичност на българите в Украйна и Молдова. Динамика на културата в диаспора*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2002. ISBN: 978619245174.
- ГЕОРГИЕВА, Цветана. *Еничарите в българските земи*. София: Наука и изкуство, 1988.
- ГРЕБЕНАРОВА, Славка. Календарни обичаи и обреди. В: *Странджа. Материална и духовна култура*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1996, с. 305–350.
- КРАЕВ, Георг. *Маска и було. Български маскарадни игри*. София: Изток–Запад, 2003. ISBN: 954-8945-46-0.
- КЪНЧОВ, Васил. Македония. Етнография и статистика. В: КЪНЧОВ, Васил. *Избрани произведения*. Т. 2. София: Наука и изкуство, 1970.
- МАРКОВА, Мира. Лица с особен статус в българското традиционно общество. – *Ethnologia Academica*, 4, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008, с. 41–53. ISBN: 978-954-617-046-0.
- МАРКОВА, Мира. *Локални култури и традиции*. София: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 2023. ISBN: 978-954-07-5518-2.
- ПАПУЧИЕВ, Николай. *Фестивали, мрежи, идентичности. Маскарадни игри в Перник и регионалните им отражения*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2021. ISBN: 9789540751344.

ПАЧАМАНОВА, Ина; ГАЦИН, Росен. По стъпките на Димитър Маринов в Северозападна България. Жилището във вратата на българите от XIX-ти до XXI-ви век. В: *Жива старина. Научното наследство на Димитър Маринов (1846–1940)*. П. БАНКОВА (състав.). Е. ЦАНЕВА; М. МАРИНОВА; П. ХРИСТОВ (ред.). София: ИЕФЕМ-БАН, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2018, с. 15–30. ISBN: 9789543229475.

ПОПОВ, Рачко. Кукерски игри при българите – категоризация с оглед на календарната традиция. *Годишник на Историческия факултет, Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“*, т. 3, № 1, 2019. <https://doi.org/10.54664/OSMO9088>.

РАКШИЕВА, Светла. Какво ни предлага теренът днес и как да оптимизираме изследването на „народната култура“. В: *Стожери на народната традиция*. Р. ПОПОВ; Й. МАНКОВА (състав.). Враца: БАН, 2008, с. 22–34.

РАЙЧЕВСКИ, Стоян. *Календар и обредност в Странджа и Източна Тракия*. София: Захарий Стоянов, 2016. ISBN: 9789540908366.

ХРИСТОВ, Петко. *Общности и празници*. Стара Загора: КОТА, 2004. ISBN: 9548458233.

МЕЛІКН, Георгн. Та Лаографіка The Melikhs. Т. А, 2002.

ARNAUDOVS, Mihail. Kukeri i rusalii. V: ARNAUDOVS, MIHAIL. Studii varhu balgarskite obredi i legendi. *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina*, 34, 1920, s.1-242.

BENOVSKA-SABKOVA, Milena. Balgarskata maskaradna obrednost v konteksta na evropeyskata traditsiya. *Balgarska etnologia*, 1994, № 5. ISSN 1310–5213, e-ISSN 2367-6892.

GEORGIEV, Galin. *Traditsii, pamet, identichnost na balgarite v Ukrayna i Moldova. Dinamika na kulturata v diaspora*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 2002. ISBN 978619245174.

GEORGIEVA, Tsvetana. *Enicharite v balgarskite zemi*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1988.

MELIKI, Georgi. Та Лаографіка The Meliki. Т. А., 2002.

GREBENAROVA, Slavka. Kalendarni obichai i obredi. V: *Strandzha. Materialna i duhovna kultura*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 1996, s. 305–350.

KRAEV, Georg. *Maska i bulo. Balgarski maskaradni igri*. Sofia: Iztok–Zapad, 2003. ISBN 954-8945-46-0.

KANCHOV, Vasil. Makedonia. Etnografia i statistika. V: KANCHOV, VASIL. *Izbrani proizvedeniya*. Т. 2. Sofia: Nauka i izkustvo, 1970.

- MARKOVA, Mira. Litsa s osoben status v balgarskoto traditsionno obshtestvo. – *Ethnologia Academica*, 4. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2008, s. 41–53. ISBN 978-954-617-046-0.
- MARKOVA, Mira. *Lokalni kulturi i traditsii*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2023. ISBN 978-954-07-5518-2.
- PAPUCHIEV, Nikolay. *Festivali, mrezi, identichnosti. Maskaradni igri v Pernik i regionalnite im otrazheniya*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2021. ISBN 9789540751344.
- PACHAMANOVA, Ina; GATSIN, Rosen. Po stapkite na Dimitar Marinov v Severozapadna Balgaria. Zhilishteto vav vyarata na balgarite ot XIX-ti do XXI-vi vek. V: *Zhiva starina. Nauchnoto nasledstvo na Dimitar Marinov (1846–1940)*. P. BANKOVA (sastav.). E. TSANEVA; M. MARINOVA; P. HRISTOV (red.). Sofia: IEFEM-BAN, Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 2018, s. 15–30. ISBN 9789543229475.
- POPOV, Rachko. Kukerski igri pri balgarite – kategorizatsia s ogleđ na kalendarnata traditsiya. *Godishnik na Istoricheskiya fakultet, Velikotarnovski universitet „Sv. Sv. Kiril i Metodii“*, t. 3, № 1, 2019. <https://doi.org/10.54664/OSMO9088>.
- RAKSHIEVA, Svetla. Kakvo ni predlaga terenat dnes i kak da optimizirame izsledvaneto na „narodnata kultura“. V: *Stozheri na narodnata traditsia*. R. POPOV; Y. MANKOVA (sastav.). Vratsa: BAN, 2008, s. 22–34.
- RAYCHEVSKI, Stoyan. Kalendar i obrednost v Strandzha i Iztochna Trakia. Sofia: Zaharii Stoyanov, 2016. ISBN 9789540908366.
- HRISTOV, Petko. *Obshtnosti i praznitsi*. Stara Zagora: KOTA, 2004. ISBN 9548458233.
- DAWKINS, Richard M. The Modern Carnival in Thrace and the Cult of Dionysus. *The Journal of Hellenic Studies*, 26, 1906, pp. 191–206.
- NEYKOVA, Ruzha. Some features of Anastenaria/Nestinarstvo and its Sound in Northern Greece. In: *East European Meeting in Ethnomusicology*, 7. MARIAN M. BALASA (ed.). Bucharest, 2000, 20–40. ISSN (Print): 0740-1558. ISSN (Online): 2304-3857.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 107, 2024

RITUAL REFLECTIONS AND TRANSFORMATION
OF TRADITIONS – FOLLOWING THE EXAMPLE
OF *KALOGEROS* CUSTOM,
MELIKI VILLAGE, GREECE

PROF. MIRA MARKOVA, PHD
ASSIST.PROF. INA PACHAMANOVA, PHD

 Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

 15 “Tsar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria

 <https://orcid.org/0000-0002-2891-0917> | <https://orcid.org/0009-0001-1913-2228>

 miram@uni-sofia.bg | pachamanov@uni-sofia.bg

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.116-141>

 Received 2024-08-10; reviewed 2024-08-12; accepted 2024-08-16; published online 2024-11-14.

 The author(s), 2024. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The article presents the *Kalogeros* custom performed on the first Monday of Lent in the village of Meliki, Greece. The focus of the research interest is the tracing and analysis of the changes in the customary ritual system, which are refracted through the social, historical and cultural transformations that occurred both in the specific settlement community and in the wider Balkan context. The authors focus on the factors influencing the change of some elements of the ritual, while paying attention to the reasons for the preservation of other elements, which are characterized by considerable authenticity and conservatism. The empirical basis of the study includes observations carried out in 2023 and 2024, as well as semi-structured interviews with various representatives of the community. From the point of view of the analysis and the results, it is important to clarify that some of the bearers of the culture and direct participants in the ritual are descendants of

immigrants from the region of the village of Kosti, Strandzha, who finally settled in the village of Meliki in 1940. In the local group these descendants are known as “Kostianids”. This ritualism is an interesting example of the persistence of traditional realities despite the changed ecological, cultural and historical environment.

Keywords: local culture, *Kalogeros*, ritual, tradition, transformation.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 107, 2024

ВЪГЛИЩАРИТЕ – ПРИКАЗНИ
И ИСТОРИЧЕСКИ ГЕРОИ
(ПРИМЕР ОТ БРЕЗНИШКО)

ПРОФ. Д-Р НАДЯ МАНОЛОВА-НИКОЛОВА

Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Бул. „Цар Освободител“ №15, 1504 София, България

<https://orcid.org/0000-0001-9203-1864>

manolova@uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.142-164>

Получено 2024-05-15; рецензирано 2024-06-18; прието 2024-08-20; публикувано онлайн 2024-11-14

Авторът(ите), 2024 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution \(CC BY 4.0, https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Статията анализира една приказка от село Гърло, Брезнишко. Хипотезата на автора е, че въглищарите от приказката са потомци на въглищари, които действително са живели през XV в. и са работили в района на мина „Брезник“.

Ключови думи: Брезник, въглищар, история, приказка.

* * *

Народната култура, нейното разбиране и изучаване е изследователско поле, нехарактерно за мен, затова е необходимо да поясня причините, довели до създаването на настоящата статия.

През далечната 1967 г. получих в дар за завършения ми първи клас книгата „Съкровищница“ от приказки, с автор Ангел Каралийчев¹. Години след това се връщах към нея заради моя син, пораснал и той, както поколения българчета, с приказния свят на Каралийчев. Личният ми прочит на книгата „Съкровищница“ обаче се промени радикално, след като навлязох в темата за рударството в Брезник и Брезнишко и публикувах статия, посветена на нея².

Вниманието ми бе привлечено от началните страници, в които първата приказка от Египет е озаглавена като най-старата в света, а веднага след нея, очевидно с внушението за много древна, е приказката „Вълшебната трапеза“ от с. Гърло, Брезнишко. Твърде рядко Каралийчев споменава откъде са неговите текстове, но в случая обозначеният топос – с. Гърло, Брезнишко, ми даде възможността да открия оригинала на приказката. Тя е включена в обширното издание за народни умотворения, с фолклорен материал от етнографската област Граово, събран от Александър Мартинов. Тук заглавието на приказката е „Чудните предмети“³.

За етнографа и изследователя на народната култура на Граово Ал. Мартинов се знае много малко. Известни са три статии, посветени на неговия живот и работа, едната от които е на Аниела Асенова⁴. Сборникът от 1958 г. съдържа разнообразен и много богат материал за духовната култура на Граово, събиран през 40-те и 50-те години на ХХ в. Публикуването му до голяма степен се дължи и на решителната подкрепа от акад. Стоян Романски, който дава висока оценка за труда на Мартинов. Всъщност няма, или не ми е познато, аналитично изследване на събрания фолклорен материал от Граово, което би могло да даде интересни размисли и изводи за спецификата на местната култура относно социалната йерархия, религиозността, етичните норми,

¹ КАРАЛИЙЧЕВ, Ангел. *Съкровищница. Народни приказки от разни страни*. Ангел КАРАЛИЙЧЕВ (състав.). София, 1967, с. 12–19.

² МАНОЛОВА-НИКОЛОВА, Надя. Рударство и свети места в Брезник. В: МАНОЛОВА-НИКОЛОВА, Надя; ЖЕЛЕВА, Пенка. *Исторически изследвания за Средна Западна България XV–XIX век*. София, 2014, с. 99–104. ISBN 978-945-07-3746-1.

³ *Сборник за народни умотворения и народопис*: Книга 49 (1958). Народописни материали от Граово / Александър П. Мартинов; Под ред. на акад. Ст. Романски. София: БАН, 1958, с. 432–435. Онлайн. Налично на: <https://dspace.cl.bas.bg/xmlui/handle/nls/26716>. [посетено на 2024-02-11].

⁴ СТОЙКОВА, Стефана. Александър П. Мартинов и неговият сборник. В: *Български фолклор*, XXIX, 2003, № 2–3, с. 183–186. ISSN 0323-9861, e-ISSN 2534-8558; АСЕНОВА, Аниела. Сборникът на Александър Мартинов – мост между поколенията. В: *Известия на Общински исторически музей–Брезник П. Брезник*, 2019, с. 200–204. ISSN 2603-5049; ЦОНЕВА, Даниела. Александър Мартинов: Никола Василиади е един от двата големи „гранитни стълба“ на дарителството. *100 вестни*, XXXI, № 232 (7532), 29 ноем. 2022, с. 3. ISSN 1314-1945.

представите за жизнени стратегии и за модели на поведение, за вълшебството живот.

През 2010 г. все пак е направен опит да се популяризира в съвременен вид част от материала на Мартиновия сборник⁵. Двама автори – Димитър Димитров и Люба Коспарова, избират и публикуват няколко приказки, като ги обработват езиково и ги адаптират за съвременния читател. Сред избраните е и приказката за чудните предмети. За разлика от изданието на А. Каралийчев, тук накратко е изложена биографията на Ал. Мартинов, като е направено общо въведение към вълшебния дух на приказките. В двете издания – от 1967 г. на Каралийчев и от 2010 г. на посочените двама автори – има някои съществени намеси, които тук само ще маркирам. При Каралийчев диалектният език е заменен с книжовния, а основният персонаж „получава“ доста по-различни качества и съдба от оригиналния, очевидно придадени в съответствие с изискванията на времето от 60-те години на ХХ в. В изданието от 2010 г. голяма част от диалектните думи са запазени, други са пояснени или заменени с днешни. Приложените интересни рисунки са от европейски илюстрации, с автори като Албрехт Дюрер, Ханс Бехам и по този начин текстовете са отпратени към Средновековието, включително и интересуващата ни приказка.

Настоящата статия разглежда и анализира основните персонажи от оригиналната приказка, както я е публикувал Ал. Мартинов. Приемам, че това е, както е посочил Мартинов, автентичният разказ на дядо Цвятко Симеонов от с. Гърло и е с най-малко съставителски намеси, които проличават при думи, вложени в устата на главния герой, като например *другарю*, обръщение, наложено след политическите промени от 9 септември 1944 г.

Основните герои в приказката „Чудните предмети“ са трима братя, толкова бедни, че тръгнали да търсят късмета си по широката земя. По пътя си срещат първо сребърна, а после златна планина, от които първите двама братя се възползват, забогатяват и спират да търсят щастието. Третият брат обаче продължава и в преодоляването на една много гъста и безкрайна гора среща още трима души, кюмюрджии. С намерената по чудесен начин вълшебна трапеза той храни изгладнелите и бедни кюмюрджии (въглищари)⁶ с топли хлябове, вкусни гозби и студено вино. За отплата те го въоръжават с чудни предмети, направили го още по-решителен и смел: войнишка раница, волски рог, шапка. Героят успява да победи коварните хора – царят и неговата дъщеря,

⁵ ДИМИТРОВ, Димитър; КОСПАРОВА, Люба. *Приказки от старо време. Адаптиран фолклор*. София, 2010, с. 7–10. ISBN 978-954-07-2957-2.

⁶ Кюмюрджия – производител на дървени въглища, в миналото намирали широка употреба в живота на хората.

така сам става цар, оженва се за прекрасна девойка и управлява със своите братя, вече като негови помощници.

Приказката е разказана от дядо Цв. Симеонов, заедно с още четири други, също определени като вълшебни приказки. В сборника, след всяка приказка Ал. Мартинов посочва изнамерен публикуван неин вариант, ако има такъв към 50-те години на ХХ в. Приказката за тримата бедни братя, златната, сребърната планина и възглицарите няма аналог в българския фолклор според наблюдението на Мартинов⁷.

В България интересът към приказките се откроява още през Възраждането, благодарение например на събирателската работа на П. Р. Славейков и др. След Освобождението, в началото на ХХ в., Михаил Арнаудов прави наблюдения върху българските приказки и ги систематизира в своя студия. Отпечатана е през 1905 г. и е възбудила редица реакции и размисли⁸.

В нашето съвремие Недка Капралова, спирайки се върху темата, изтъква вълшебните приказки като текстово съкровище. То кодира поведението, ценностите и дейностите на човека, бивайки обществено животно, по израза на Аристотел, с което авторката подчертава връзката на приказките с най-старите библейските текстове на света. Същевременно приказките обхващат човека във всички измерения на неговия живот и задават по-късните литературни продукти⁹.

Аналитичната литература за вълшебните приказки е многобройна, а най-основните изследвания върху тях са направени от Владимир Пропп¹⁰. Неговите анализи и наблюдения, поднесени в академичния стил със задаване и отговори на редица въпроси към текстовете, открояват структурата на вълшебната приказка и историческите корени на нейните персонажи. Тези ключови изследвания са използвани в настоящия текст като основни методически опори и ориентири за анализа на приказката за чудните предмети.

⁷ Очевидно, без да е известна, такава приказка, близка по герои и тяхната съдба, има публикувана от Братя Грим през 1812 г. [The Knapsack, the Hat, and the Horn – Wikipedia](https://en.wikipedia.org/wiki/The_Knapsack,_the_Hat,_and_the_Horn). Това обстоятелство отваря нови възможности за анализ, които тук няма да бъдат коментирани. Благодаря за информацията на доц. Илия Илиев, който бе любезен да ми я предостави!

⁸ НА–БАН, ф. 58к, оп. 1, а.е. 451; АРНАУДОВ, Михаил. *Български народни приказки*. Ч. I. *Към историята и класификацията на народните приказки*. Б. м., 1905.

⁹ КАПРАЛОВА, Недка. За дълбините на вълшебната приказка. *Български език и литература*, 1998, № 5–6, с. 17–22. ISSN 0323-9519.

¹⁰ ПРОПП, Владимир. *Морфология на приказката*. София: Захарий Стоянов, 2001. ISBN 954-445-344-X; ПРОПП, Владимир Я. *Исторически корени на вълшебната приказка*. 2. изд. Б. м.: ИК „Прозорец“, б. г., ISBN 954-733-045-4.

Известно е, че разказвачите рядко или никак не поставят заглавия на разказваното от тях. Съставителят, в случая Мартинов, предполагам и с подкрепата на акад. Романски са озаглавили приказката „Чудните предмети“¹¹. По мое мнение това оформя текста литературно и подпомага теоретичното му разглеждане. В анализите на Вл. Проп се коментира съществената роля именно на такива предмети в действията на главните герои¹².

Основният тезис на Проп е, че всички вълшебни приказки са еднотипни по своя строеж. Изучаването на морфологията на приказката се предприема по функциите на действащите лица¹³. Проследени чрез подхода на Проп, в нашия случай се очертават следните функции:

I. Изходна ситуация – напускането на дома от трима братя. Мотиви са бедността и търсенето на щастие. Недостигът, бедността са съществували дълго и е настъпил моментът на тяхното превръщане в мотивировка за напускането.

II. Братята не срещат забрани при пътуването си, няма антагонист герой, който да им се противопоставя или да им пречи, липсва вредителство срещу тях. По Проп – първите двама братя имат функцията на действащи лица с подготвителен характер. Откривайки първо сребърна, а после златна планина, първите двама братя приемат, че са намерили най-важното, което би им помогнало да превъзмогнат бедността. Те вземат сребро и злато от срещнатите планини.

III. Подготвителните действия определят завръзката. Тук тя идва с раздялата на тримата братя, което сякаш е второ напускане на семейството. Първите двама братя се отделят, защото реализират своята цел с намирането на сребро и злато, ставайки впоследствие богати и влиятелни хора. „Разказът“ се разгръща още от желанието на третия брат да опознае широкия свят чрез отказа му от това материално богатство. Героят по схемата на Проп е търсач, той е волева фигура, решена да се подложи на прежеждията от неизвестността¹⁴.

IV. Изпитанието идва с попадането в гъста и тъмна гора, типично за много приказки. Тук героят получава вълшебна вещ – чудна трапеза, с вълшебни ястия, средство, с което оцелява и може да изпълнява редица услуги¹⁵.

¹¹ Съставителят А. Каралийчев пък е нарекъл приказката „Вълшебната трапеза“.

¹² ПРОП, Владимир Я. *Исторически корени на...*, с. 106, 187.

¹³ ПРОП, Владимир. *Морфология на...*, с. 7.

¹⁴ *Пак там*, с. 50.

¹⁵ *Пак там*, с. 53–55.

V. Героят преодолява трудната и непроходимата гора, като по пътя си среща последователно трима въглищари. Ако в схемата на Проп това са обикновено антагонисти, действащи срещу героя, то тук въглищарите са по-скоро немощни персонажи, бедни, дрипави и гладни, самотни в безкрайната гора.

VI. Малкият брат решава проблемите им, подкрепя и спасява от глад тримата въглищари с даровете на чудната трапеза.

VII. Героят е възнаграден, въглищарите го даряват с още вълшебни предмети: войнишка раница, волски рог и шапка.

VIII. При трите си срещи героят дарява вълшебната трапеза срещу подаръците на въглищарите, но винаги си я връща отново със силата на самите кюмюрджийски дарове: войниците изскачат от раницата, от рога, от шапката и отнемат чудодейната хранителна маса.

IX. Героят придобива нова сила и облик. Въоръжен с чудните предмети, третият брат побеждава лошия цар и се жени за неговата дъщеря.

X. Героят побеждава и коварната си жена-царкиня, опитала се да му отнеме силата. Жени се отново – за добродетелна девойка, и управлява с двамата си братя, щастието е постигнато.

Изучавайки морфологията на вълшебната приказка, Проп откроява тридесет и една функции на действащите лица в нея. Всички те са свързани, произтичат една от друга, а най-често са в двойки. За функциите той обобщава, че са учудващо малко¹⁶. В нашия пример функциите са само десет, значително по-малко. Разглеждаме ги по техните последствия. Героят се отказва от придобиване на материалните блага (сребро и злато), изтърпява несгодите на непроходимата гора, респ. получава дар – вълшебна трапеза, да храни себе си и хората. Получаваме двойката изпитание – дар; респ. преодолен трудности – добър резултат; героят храни и спасява гладните – получава дарове; респ. дай на гладния – ще бъдеш възнаграден; героят отнема своя дар, ставайки все по-силен – сиромасите въглищари си остават такива, което се подразбира; героят получава царството – задачата е решена, но трудно, чрез прогонването на царя и неговата дъщеря; т. е. героят сменя старата династия, той е нов цар! Не е свързан със стария царски род! Вече управлява с новата царкиня и със своите братя.

¹⁶ Пак там, с. 76.

Следвайки анализа на Проп, разглеждаме разпределението на функциите на действащите лица в приказката. Според Проп има седем кръга на действие на съответните герои¹⁷. В нашия случай открояваме следните:

1. Кръгът на действие на първите двама братя – подготвителни действия към завръзката.
2. Кръгът на действие на тримата въглищари – даряват вълшебните войнски предмети.
3. Кръгът на действие на главния герой – потегляне в търсене след отказ от материални блага; решаване на трудна задача и утвърждаване в нов царски статус.
4. Кръгът на действие на царя и царицата, негова дъщеря, функциите им не се разграничават – обхваща отрицанието на двамата, побеждаването им с войнска сила от чудните предмети.

И така, ясно е, че в нашата приказка имаме само четирима герои, каквото е разпределението на кръговете на действие между персонажите – брат/я, основен герой, въглищар/и, цар/царица. Проп разграничава три типа, но в случая кръгът на действие на героите в точност съответства на персонажите. В помощ на основния герой идват вълшебните средства, които са всъщност форма на вълшебен помощник, вид допълнителен персонаж¹⁸. Без него няма развитие на действието. Така към четиримата герои се откроява допълнителен, помощен персонаж¹⁹.

Проп поставя въпроса за изучаване атрибутите на персонажите, което води до научното тълкуване на приказката²⁰. Под атрибути той разбира съвкупност от всички външни качества на персонажите – външен вид, възраст, пол, особености, красота, обаяние и пр. В нашия случай обаче главният персонаж, героят, чиято цел е постигната, няма описани такива качества, сякаш той е анонимен – няма собствено име, очевидно е най-младият, но няма външно описание, нито пък притежава някакви специфични белези и качества. Твърде изненадващо е, но такива атрибути имат въглищарите – именно те са представени, и то живописно, будейки симпатии и съчувствие. Описание получава и допълнителният персонаж – помощниците, с които героят печели – войнишката раница, волският рог и шапката. От раницата излизат дванадесет войници, от шапката – дванадесет топа, а от рога – вихрушка, помитаща всичко.

¹⁷ Пак там, с. 92.

¹⁸ Пак там, с. 96.

¹⁹ ПРОП, Владимир Я. *Исторически корени на...*, с. 163, 187–191.

²⁰ ПРОП, Владимир. *Морфология на...*, с. 106.

Морфологично, твърди Проп, вълшебната приказка има развитие от вредителство или липса, в нашия случай липса, през междинни функции към сватбата като развръзка. Това развитие той определя като ход, така приказките могат да бъдат едноходови и многоходови, ако в развитието на действието се въвежда нова липса или ново вредителство с ответното му противодействие, респ. нов ход. В нашия случай приказката е едноходова, като за този тип Проп забелязва, че чистотата на строежа ѝ е свойствена само за селячеството, малко докосвано от цивилизацията²¹.

В обобщение – имаме едноходова приказка, с десет функции, четири кръга на действие и съответно с четирима герои – основен герой, брат/я, въглищар/и, цар/царица. За развитие на действието роля има помощния персонаж на вълшебните предмети. Атрибути имат само те и въглищарите. Защо? Преди да се потърси отговорът на този въпрос, ще отбележим още нещо от наблюденията на Проп. Според него разказвачът е напълно свободен при избора на номенклатура и атрибути на действащите лица. При все това обаче той не се възползва от подобна свобода, защото рядко измисля, а най-често заимства материал отстрани или от текущата действителност и го използва в приказката²².

В анализа за историческите корени на вълшебната приказка Проп се спира подробно на получаваните от героя вълшебни дарове в тъмната, безкрайна и страшна гора²³. Дарителят най-често е вещица, страшна и грозна жена, самотна, но с нейната подкрепа/противодействие героят постига целите си. В нашия случай третият брат среща не вещица, а трима въглищари, чиито атрибути са едни и същи, за което можем да кажем, че всъщност е един персонаж – този на въглищаря. От една страна, той е твърде близък до вещицата – почернял, страшен на вид от постоянната близост с огъня, при това без жена, като вещицата без семейство. От друга страна, е индивидуализиран като много тъжен, немощен и гладен, постоянно се храни с картофи, няма топла храна, няма кой да се погрижи за него, т. е. „традиционната“ вещица е „заменена“ от образа на въглищаря. Следвайки модела на Проп, проследяващ произхода на вечерния персонаж, ще се опитам да отговоря на въпроса откъде се появява персонажът на въглищаря, като изхождам от цитираната по-горе бележка на Проп, че атрибути на действащите лица често се заимстват от заобикалящата разказвача действителност. Нека се обърнем към това какво представлява въглищарят и има ли го в историята на Западна България и Брезнишкия район.

²¹ Пак там, с. 117.

²² Пак там, с. 133.

²³ За анализа на гората като място за посвещаване на героя вж.: ПРОП, Владимир. *Исторически корени на...*, с. 53–59.

Използвам още тогавашния израз кюмюрджия поради популярността му в онова време.

* * *

Кюмюрджийството е древен занаят за добиване на дървени въглища, използвани в бита и в металообработването, особено на медта, среброто и златото²⁴. Практикуването му в отделни региони по българските земи има за следа наименования на селища: *Кюмюрджии*, Хасковска област, със смесено население от българи, турци и цигани, днес е с име с. Въгларово; *Кюмюрджи чифлик*, днес малко село Въглен, Сливенска област, населено с български турци и заобиколено от големи гори; *Кюмюрлюк*, сега с. Въглен, Варненска област, също със смесено население от българи и незначителен процент турци и цигани. В двете български села се почита св. Илия и има изградени храмове с този патрон.

Вековно практикуваното въглищарство и въглищарите търсим и в народната култура. Най-общият преглед на песни, приказки, легенди и др. през данните от интернет пространството посочва, че кюмюрджията е рядък, но забележителен персонаж в тях. В сборника с фолклорен материал от близките до Брезнишко софийски села, събиран през 40-те години на XX в., няма нито едно произведение с подобен герой²⁵. Но констатацията е приемлива, това са предимно полски села.

С разширяване на наблюдавания ареал откриваме публикувана приказката „Добрият въглищар“ от Славчо Ангелов, в която героят спасява от глад и мъки добрите домашни животни²⁶. Авторът е популярен детски писател и поет, родом от Самоков. Градът е известен железодобивен център в миналото, за който неизбежно са били необходими и използвани големи количества дървени въглища²⁷. При това в миналото са документирани връзките на Софийско, Брезнишко и Знеполе със Самоков по повод заповеди на централната османска власт за доставки на желязна руда и др.²⁸ Трябва да се изтъкне, че значимите градски центрове в миналото са имали голяма нужда от

²⁴ ГРАМАТИКОВ, Георги. Добив и търговия с дърва, дървен строителен материал и дървени въглища в българските земи през XV–XIX век. *Исторически преглед*, 2008, № 5–6, с. 78–83. ISSN 0323-9748.

²⁵ ПОПИВАНОВ, Георги. Народни песни и приказки от Софийско и Ботевградско. Стоян РОМАНСКИ (ред.). *Сборник народни умотворения и народопис*. Кн. XLIV. София: БАН, 1949.

²⁶ АНГЕЛОВ, Славчо. *Добрият въглищар*. София: Български художник, 1957.

²⁷ ТЕМЕЛСКИ, Христо. *Самоков през Възраждането*. София: Фондация Елена и Иван Дуйчеви, 2000, с. 104–105. ISBN 954-8405-12-3.

²⁸ *Документи из турските държавни архиви*. Ч. I. Панчо ДОРЕВ (прев.). София: БАН, 1940, *Документи за българската история*. Т. 3, с. 45.

дървените въглища и за отопление. Така че въглищарите са били познати на местните пазарища. Известен е разказът на софийския комитетски деец Христо Ковачев за Левски, който се преобразява в шоп въглищар, за да не бъде хванат от властите в София²⁹.

Дали такива хора наистина са съществували в Брезнишко, каква е характеристиката им, когато са произвеждали така необходимите дървени въглища? Във вълшебната приказка от Гърло въглищарите са все пак необикновени. Те, макар немощни, слаби, недохранени, владеят тайнствени войнски сили за защита, скрити в притежаваните от тях войнишка раница, волски рог и шапка. Вече посочихме, че това е помощен персонаж в приказката. Ако мислено си представим тези предмети върху човешка, явно мъжка, фигура, ще очертаем тази на един войник. Въглищари и войници – ще ги потърсим в миналото, в документите от османската епоха.

* * *

Един от най-ранните документи за съществуването на Брезник е законът за мина „Брезник“ от 1488 г.³⁰ Допуска се, че мината е възникнала още през XIV в., но османците я доразвиват в следващите столетия. Според закона от 1488 г. мина „Брезник“ и минната околия се отнасят териториално към ливата София, „Брезник“ е мина с добив на сребърна руда и на сребро. Според закона най-голямата социална група тук са земеделците християни, а онези, които работят в мината, не плащат данък върху овцете, хараджа и испенчето, т. е. ползват се със статута на привилегирована рая, със специално предназначение. Споменаването на бащини в закона за мината, а и в по-късните документи за района означава, че част от населението има статут на войнуци³¹. В документа като отделна група са посочени въглищарите на мината, които плащат сравнително високи такси за добива и продажбата на дървени въглища³². Няма съмнение, че тяхната дейност е в пряка връзка с добиването на сребро от

²⁹ ВАЗОВ, Иван. *Апостолът в премеждие*. Онлайн. Иван Вазов. „Апостолът в премеждие“. Разказ. Налично на: https://www.litclub.bg/library/bg/vasov/vasil_levski.htm. [Посетено на 2024-02-06].

³⁰ BELDICEANU, Nikolae. *Les actes des premiers sultans comserves dans les manuscits turcs de la Biblioteque Nacional de Paris*. Т. 2. Paris, 1964, pp. 218–220. Вж. корекцията на ВЕСЕЛИНОВИЋ, Ангел. Прилог проучвању рударства на Балкану крајем XV века. *Исторјски часопис*, 1978–1979, 25–26, с. 249–252, възприета от АНДРЕЕВ, Стефан; ГРОЗДАНОВА, Елена. *Из историята на рударството и металургията в българските земи през XV–XIX век*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1983.

³¹ Войнуци – основните им задължения са участия във военните походи като тилова войска; в мирно време се грижат за конете на султанските подразделения. Организираны са в звено по трима души, наричано гьондер, с един войнук и двама ямаци.

³² Законът е подробно анализиран у МАНОЛОВА-НИКОЛОВА, Надя. *Цит. съч.*, с. 99–104.

мина „Брезник“. Постепенно селището около мината се развива и през 1526 г. Брезник е описан като *сребърен* рудник, хас на падишаха, касаба, т. е. малък град³³.

Съвременни проучвания върху категориите население в Османската империя, което се занимава с рудодобив, посочват, че заедно с традиционните кюреджии, лагъмджии, изкопаващи галерии, минни траншеи и пр., се използват още кюмюрджиите, осигуряващи необходимите дърва и дървени въглища за обработка на рудата. Освен техния, използва се трудът на други специални категории като войнуци, мартолоси, юруци, често и т. нар. хайманета – хора, придвижващи се, за да намерят работа в рудниците³⁴. В редица документи за сръбските земи например се посочва, че войнуците са използвани за охрана на рудниците, за пренос на дърва и на дървените въглища, необходими за производствения процес³⁵.

Очевидно законът от 1488 г. очертава най-важните социални персонажи в мина „Брезник“, сред които са хората, ангажирани пряко с добив на сребърната руда и на среброто, а още въглищарите и войнуците. Минните разработки са известни на т. нар. Бърдо, на хълма над съвременния град Брезник. Знае се и за добив на злато в миналото, макар и в малки количества. Днес концесията е именно за добив на златно-сребърни руди³⁶ в находище „Милин камък“, зад хълма Бърдото.

Връщайки се към приказката от с. Гърло, впечатляват веднага топосите за сребърна и златна планина. Разстоянието от Гърло до Брезник е 4 км и 870 м, т.е. около 5 км. За Брезник е документирано обстоятелството, че към 1526 г. е *сребърен* рудник, хас на султана³⁷, заедно с редица села, между които и с. Гърло³⁸. Така може да се допусне, че селото също някога е било свързано с рудодобиването или с обслужването му. В околните на Гърло селища, намиращи се на север от Брезник – Озьрновци, Завала, Арзан, Ракита, Гоз, Брусник – всичките с направени от Ал. Мартинов теренни наблюдения и събрани топоними – правят силно впечатление местности като Топилища,

³³ Пак там, с. 101.

³⁴ ДИМИТРОВ, Стефан. Участници в процеса по добив и преработка на руда в българското пространство (XV–XVII век) – характеристика и особености. В: *Миграция и обществено развитие*. Т. 1. София: „Принтинг хаус“ ЕООД, 2022, с. 23–25. ISBN 978-954-2903-52-9; 978-619-7582-21-5.

³⁵ Пак там, с. 24.

³⁶ Концесията се осъществява от фирмата „Брезник Минерал“ ЕООД. Вж. Трейс Рисорсиз – Проект Брезник. Налично на: <https://www.breznik-minerals.com>. [посетено на 2024-02-07].

³⁷ МАНОЛОВА-НИКОЛОВА, Надя. *Цит. съч.*, с. 101.

³⁸ МАНОЛОВА-НИКОЛОВА, Надя; ШИВАРОВ Стоян. Осmano-турски документи за Брезник и Брезнишко (XVII – XIX в.). *Известия на Исторически музей Брезник*. Т. I, 2018, с. 79. ISSN 2603-5049.

Кла'диве, Пърляк, Топило, Потна чука, Пещица, Рудин, Рудиловец и др.³⁹ Може да се предположи, че тези селища са свързани с рудодобиването и първоначалната обработка на рудата.

Същевременно не са малко съобщенията, които препращат към съществуването и на военизирани лица. В хода на теренна работа преди години Пенка Желева⁴⁰ съобщава за местност в околностите на с. Гърло, наречена Войнушко гробище. В землищата на селата Гоз и Муртинци Мартинов установява местностите Войнели, също Лагатор⁴¹. Известно е, че лагатори са военни, изпълняващи важни функции по места във войнушката йерархия⁴². Така че, възможно е част от населението на тези села да е имало статута на войнуци, статут разпространен в Знеполе, Пиротско и други части на Западна България. Същевременно в османски документ от юли 1684 г. се съобщава за наемането на мартолоси в Брезнишката нахия, с цел охрана на селата и проходите. Село Гърло също е данъчно натоварено за изплащането на тази защита⁴³. Засега няма никакви други сведения за мартолоси в региона, няма коментари и в научната литература, като е известно, че те също са въоръжени персонажи.

Войнуците са важна специална категория рая, особено в първите векове на османската инвазия и установяване на Балканите. Темата е във вниманието на изследвателя Кръстьо Йорданов, посветил им няколко задълбочени проучвания. Като издирва значими за науката войнушки регистри, той изследва възникването и йерархията във войнушката институция през XV – XVI в. Открива имена на лагатори от казите София и Шехиркьой, от някои села в Радомирско, но от Брезнишко такива не са установени⁴⁴. Авторът подчертава, че в изследвания опис от 1528/29 г. не са включени териториите на днешна

³⁹ МАРТИНОВ, Александър. *Цит. съч.*, с. 764–766.

⁴⁰ Пенка Желева е дългогодишен музеен работник в РИМ–Перник, отдел *Възраждане*.

⁴¹ МАРТИНОВ, Александър. *Цит. съч.*, с. 766.

⁴² ЙОРДАНОВ, Кръстьо. Командно-управленски апарат на войнушката институция в българските земи под османска власт през XV–XVI век: йерархична структура, функции и кадрови състав. *Исторически преглед*, 2012, № 3–4, с. 41. ISSN 0323-9748.

⁴³ МАНОЛОВА-НИКОЛОВА, Надя; ШИВАРОВ, Стоян. Османотурски документи ..., с. 82.

⁴⁴ ЙОРДАНОВ, Кръстьо. Общи наблюдения за устройството на войнушката институция в Румелия и естеството на войнушката служба в Държавните конюшни през 16. век според информацията на един османски войнушки регистър от 1529 г. В: *Дриновски сборник*. Т. 8. София: БАН, 2015, с. 111–123. ISBN 978-954-322-848-5; ЙОРДАНОВ, Кръстьо. Най-важните категории християнско население с военнопомощни или полицейско-охранителни задължения и тяхното място в социалната структура на османското общество – сходства и различия (XV – първите десетилетия на 18. в.). *Исторически преглед*, XXLVIII, 2022, № 1, с. 33–93. ISSN 0323-9748; ГРОЗДАНОВА, Елена; АНДРЕЕВ, Стефан. *Категории в османската социално-икономическа история (изследвания)*. София: БАН, 1993, с. 258–290.

Югозападна България и Македония⁴⁵. Възможно е в бъдеще да се открият нови сведения за войнущи и/или за мартолосите в Брезнишко.

Връщайки се към наблюдението върху с. Гърло, трябва да се посочи, че в землището му, в местн. Пусто гърло има гробище с добре запазени каменни надгробия с вписан кръст, може би също войнушки или рударски, предмет на най-различни и произволни тълкувания. Причината е в обстоятелството, че за историята на селото засега са открити много малко османски документи от XVII в.⁴⁶ Няколко изречения в училищната летописна книга съобщават, че то е проходно селище⁴⁷. Преданието твърди, че през османско време се наричало още Хан-къой и имало дванадесет-тринадесет хана, където всеки ден отсядали кервани пътуващи на юг за Радомир, Горна Джумая, Серес, Солун и на север за Пирот, Ниш и Белград⁴⁸. Възможно е след Освобождението този вътрешен път, на който е било разположено селото, да е продължил да функционира, ако съдим по снимката на една товарна камила, обзедена от местния жител Харалампи Мартинов през 1940 г.⁴⁹

Модернизационните процеси са засягали твърде бавно селото. Килийно образование са получавали онези селски жители, които са работили и живели известно време в близкия Билински манастир. След Освобождението училището е в частни местни къщи, а едва през 1923 г. се открива отделна училищна сграда, построена от държавата. Учителите доста често са се сменяли, а работата им е прекъсната по време на Първата световна война. Собствена църква селото построява едва през 1929 г. с помощта на много села от Софийска епархия⁵⁰. Така до промените от септември 1944 г. може да се приеме, че духовният живот в селото е вървял по своите традиционно-оригинални и до голяма степен недокоснати от драстични външни влияния насоки, с представите и символния свят от приказките, песните, поговорките и пр. Струва ми се, че тъкмо тази „чистота“ е оценил Ал. Мартинов, както и драстичната промяна в обществения живот на България през 40 – 50-те години на XX в., посвещавайки се на събирателска работа върху местния фолклор.

* * *

⁴⁵ ЙОРДАНОВ, Кръстьо. Командно-управленски апарат..., с. 46.

⁴⁶ МАНОЛОВА-НИКОЛОВА, Надя; ШИВАРОВ, Стоян. Османотурски документи ..., с. 79–81.

⁴⁷ ДА–Перник, ф. 617, оп. 1, а.е. 12. Летописна книга на ОУ „Кирил и Методий“, л. 1–3.

⁴⁸ Засега в публикуваните османотурски документи от поредицата ИБИ, ТИБИ няма открито село с такова име.

⁴⁹ ДА–Перник, ф. 1219, оп. 1, а.е. 37, л. 1.

⁵⁰ *Пак там*, ф. 23к, оп. 1, а.е. 1.

Ето защо моята хипотеза е, че персонажът и атрибутите на въглищаря/ите във вълшебната приказка не са случайни и се основават на реални в миналото. Образите са ярки и запомнящи се – черни, мръсни, бедни, гладни и самотни. Според анализа на османските източници работата на въглищарите и продукцията им е била закрияна и пазена от войнуци. С намаляването на рударските разработки и на получаваната руда се ограничавало и значението на въглищарите. Без да имаме точни времеви ориентири за този процес, възможна последица е превръщането им в социални маргинали, бедни и недохранени, както в приказката. Изчезвал е и смисълът от войнушката закрила, тази рая със специални задължения, която властта постепенно започва да редуцира още през XVI в.⁵¹

Реалии като въглищари и войнуци, макар последните засега да не са категорично доказани в Брезнишко⁵², с течение на времето са изчезвали от социалния живот, но са се „отлагали“ в символния свят на местните жители. Постепенно рударството, мина „Брезник“, въглищарите, войнуците, придобиват характера на топоси и призрачни персонажи, продължили да живеят в приказните вълшебни разкази. За да не се забравят и да утвърдят героя, който с помощта на войнушките предмети, пазени от въглищарите, става цар и постига желаното щастие!

Необходими са обаче още уточнения. Няма как да се установи времето, в което се е „зародила“ приказката, но иновациите в нея са хроноразличими. Настъпили са най-вече в края на XIX – XX в. Кои са те? Въглищарите в приказката се хранят само с картофи, изрично подчертано като храна на бедните. Историята на възприемането на картофите по нашите земи е не различна от трудното им установяване в Европа. Първите споменавания са от 1825 г., когато са донесени от лясковски градинари в Преображенския манастир, а през 1835 г. Димитър Смикаров ги донася в Самоков от Сърбия и Гърция, гдето му ги похвалили⁵³. В Трънско и Босилеградско проникването на

⁵¹ ЙОРДАНОВ, Кръстьо. Командно-управленски апарат..., с. 37.

⁵² Надявам се статията да предизвика откриването и превеждането на нови османски документи, свързани с историята на Брезник и региона през XV – XIX в.

⁵³ ПАВЛОВ, Иван. *Присъствия на храненето по българските земи XV–XIX век*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001, с. 45–49. ISBN 954-430-828-8; ХАЙТОВ, Николай. *Негова светлост картофът*. Онлайн. [Николай Хайтов. Негова светлост Картофът – Моята библиотека](https://chitanka.info). Налично на: <https://chitanka.info>. [посетено на 2024-02-03].

картофите е доста по-късно, едва в края на XIX в.⁵⁴ Може би така е и в Брезнишко⁵⁵.

Друга важна иновация във вълшебната приказка е словосъчетанието „войнишка раница“. В речника на Найден Геров думата раница има смисъла на умалително от рана, малка рана⁵⁶. През XIX в. сред българското население се пази жив споменът за войнуците, което напомня и Н. Геров, но без връзка с думата раница⁵⁷. Явно „войнишка раница“ е израз от времето на буржоазна България, с появата на българската войска, от края на XIX в.

Моето предположение, че иновациите са навлезли в края на XIX в. се подсилва от начина, по който вълшебната приказка завършва. Традиционният ѝ край със сватбата на основния герой с царкинята е удължен с нова сватба. Героят побеждава коварната царкиня-съпруга и се жени отново за девойка, фактически основава нов царски род, старият е отречен и отхвърлен. Новият цар победител е факт и в българското битие от края на XIX в.!

Тази динамика на иновациите в приказния разказ ми се струва съвсем нормална, като се има предвид и наблюдението на Елена Огнянова върху съдържанието на вълшебната приказка от същия Брезнишки район, открита в два варианта: „Сиромах отива при слънцето“/„Сиромахът се оплаква на слънцето“. Първият вариант е публикуван още през 1894 г. като главният герой е турчин грабител, а петдесетина години по-късно Мартинов я публикува с герой кръчмар грабител⁵⁸.

Склонна съм да обобща хипотезата, че големите социални трусове, като тези в края на XIX в. с Освобождението или с налагането на държавния социализъм в България през втората половина на XX в., „влагат“ нови атрибути на персонажите в приказките. Това ясно проличава чрез извършената от А. Каралийчев промяна в съдбата на основния герой в „неговата“ приказка за

⁵⁴ АТАНАСОВ, Васил. *Спомени из живота и дейността ми*. София: Соб. изд., 1936, с. 26, 88. Според Атанасов неговият брат Мирчо Атанасов, възпитаник на земеделското училище в гр. Табор, Чехия, е въвел сеенето на картофите в Трънско, почти непозната култура за местните селяни след Освобождението. Същият източник твърди, че през 1888 г. в Трънско е имало голям глад, по повод на който става популяризирането на картофите в региона. Като цяло възприемането им върви бавно, към 1930 г. едва 0,1% от обработваемата площ в България се засява с картофи. Вж. АТАНАСОВ, Васил. *Цит. съч.*, с. 89.

⁵⁵ Въпросът не е проучван.

⁵⁶ ГЕРОВ, Найден. *Речник на българския език*. Част пета. София: Български писател, 1978, с. 72.

⁵⁷ *Пак там*, част първа. София: Български писател, 1975, с. 146–147.

⁵⁸ ОГНЯНОВА, Елена. Историческото песенно богатство на Брезнишко. В: *Брезник и Брезнишко*. София: Вулкан-4, 2005, с. 141. ISBN 954-488-089-5. Още Сб. *Народни умотворения и народопис*. Кн. XLIX, с. 380–381; *Приказки фантастически и смешни от Брезник*. Записал Ватйов Стефан. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 10, 1894, с. 161.

„Вълшебната трапеза“. Основният герой в този вариант не става цар, защото соцкултурата от 60-те години на XX в. отхвърля царя като положителен персонаж, той потъва в широкия свят, подбрал с вълшебната торба въглищарите, останали бедни както преди. Може би вариантът на Каралийчев е по-скоро „отклонение“ от матрицата.

Вълшебната приказка за „Чудните предмети“ от съкровищницата на Ал. Мартинов е с персонажи, чиито действия по смисъл са дълбоко кодирани, с характеристика, опираща се на исторически реалии и на иновации в живота на Брезнишко. Тя утвърждава многовековната борба между старото и новото, победата на новото и вечната истина, че за човешкото щастие трябва да се воюва. Архаичността, елегантността с обновлението в персонажите на приказката ме връщат към така милото и вярно определение за народната култура от Димитър Маринов – жива старина е тя! В заключение ще цитирам думите на един от известните психолози и философи на съвременността Бруно Бетелхайм: „Всички те [приказките] са били променени от разказвачите, които по свой усет прибавяли елементи, особено интересни за слушателите си или свързани с тежненията на настоящия момент или със социалните промени на епохата“⁵⁹; „На всички равнища тя (приказката) е изпълнена с толкова много значения, че нито една книга не може да ѝ съперничи[...]. Дълбокият смисъл на приказката е различен за всеки отделен индивид и същевременно се променя за всяка отделна личност[...]“⁶⁰.

* * *

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ | REFERENCES

АРХИВИ | ARCHIVAL DOCUMENTS

ДЪРЖАВЕН АРХИВ [ДА–ПЕРНИК]

ДА–Перник, ф. 23к, оп. 1, а.е. 1. Кондика за събиране на средства за църквата „Св. Йоан Рилски“ в с. Гърло.

ДА–Перник, ф. 617, оп. 1, а.е. 12. Летописна книга на ОУ „Кирил и Методий“.

ДА–Перник, ф. 1219, оп. 1, а.е. 37. Снимка на Харалампи Мартинов.

⁵⁹ БЕТЕЛХАЙМ, Бруно. Психоанализа на вълшебните приказки. Живот разбиран отвътре. *Деца, изкуство, книги*, 1989, № 2, с. 32–37.

⁶⁰ БЕТЕЛХАЙМ, Бруно. Вълшебната приказка, самостоятелно произведение на изкуството. *Деца, изкуство, книги*, 1989, № 1, с. 23–24.

DARZHAVEN ARHIV [DA-PERNIK]:

DA-Pernik, f. 23k, op. 1, a.e. 1. Kondika za sabirane na sredstva za tsarkvata “Sv. Ioan Rilski” v s. Garlo.

DA-Pernik, f. 617, op. 1, a.e. 12. Letopisna kniga na Osnovno uchilishte “Kiril i Metodii”.

DA-Pernik, f. 1219, op. 1, a.e. 37. Snimka na Haralampi Martinov.

НАУЧЕН АРХИВ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ [НА-БАН]

НА-БАН, ф. 58к, оп. 1, а.е. 451. АРНАУДОВ, Михаил. *Български народни приказки. Ч. I. Към историята и класификацията на народните приказки.* Б. м., 1905.

NAUCHEN ARHIV NA BALGARSKATA AKADEMIYA NA NAUKITE [NA-BAN]:

NA-BAN, f. 58к, op. 1, a.e. 451.

ARNAUDOV, Mihail. *Balgarski narodni prikazki. Ch. I. Kam istoriyata i kvalifikatsiyata na narodnite prikazki.* B. m., 1905.

ЛИТЕРАТУРА | ACADEMIC LITERATURE

АНГЕЛОВ, Славчо. *Добрият въглищар.* София: Български художник, 1957.

АНДРЕЕВ, Стефан; ГРОЗДАНОВА, Елена. *Из историята на рударството и металургията в българските земи през XV–XIX век.* София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1983.

АСЕНОВА, Аниела. Сборникът на Александър Мартинов – мост между поколенията. В: *Известия на Общински исторически музей–Брезник II.* Брезник, 2019, с. 200–204. ISSN 2603-5049.

АТАНАСОВ, Васил. *Спомени из живота и дейността ми.* София: Соб. изд., 1936.

БЕТЕЛХАЙМ, Бруно. Вълшебната приказка, самостоятелно произведение на изкуството. *Деца, изкуство, книги*, 1989, № 1, с. 23–24.

БЕТЕЛХАЙМ, Бруно. Психологически анализ на вълшебните приказки. Живот разбран отвътре. *Деца, изкуство, книги*, 1989, № 2, 32–37.

ВАЗОВ, Иван. *Апостолът в премеждие.* Онлайн. Иван Вазов. „Апостолът в премеждие“. Разказ. Налично на: https://www.litclub.bg/library/bg/vasov/vasil_levski.htm. [Посетено на 2024-02-06].

ВЕСЕЛИНОВИЋ, Ангел. Прилог проучвању рударства на Балкану крајем XV века. *Историјски часопис*, 1978–1979, 25–26, с. 249–252.

ГЕРОВ, Найден. *Речник на българският език*. Част пета. София: Български писател, 1978.

ГЕРОВ, Найден. *Речник на българският език*. Част първа. София: Български писател, 1975.

ГРАМАТИКОВ, Георги. Добив и търговия с дърва, дървен строителен материал и дървени въглища в българските земи през XV–XIX век. *Исторически преглед*, 2008, № 5–6, с. 52–87. ISSN 0323-9748.

ГРОЗДАНОВА, Елена; АНДРЕЕВ, Стефан. *Категории в османската социално-икономическа история (изследвания)*. София: БАН, 1993.

ДИМИТРОВ, Димитър; КОСПАРОВА, Люба. *Приказки от старо време. Адаптиран фолклор*. София, 2010, с. 7–10. ISBN 978-954-07-2957-2.

ДИМИТРОВ, Стефан. Участници в процеса по добив и преработка на руда в българското пространство (XV–XVII век) – характеристика и особености. В: *Миграция и обществено развитие*. Т. 1. София: „Принтинг хаус“ ЕООД, 2022, с. 13–53. ISBN 978-954-2903-52-9; 978-619-7582-21-5.

Документи из турските държавни архиви. Ч. I. Панчо ДОРЕВ (прев.). София: БАН, 1940, *Документи за българската история*. Т. 3.

ЙОРДАНОВ, Кръстьо. Командно-управленски апарат на войнушката институция в българските земи под османска власт през XV – XVI век: йерархична структура, функции и кадрови състав. *Исторически преглед*, 2012, № 3–4, с. 33–84. ISSN 0323-9748.

ЙОРДАНОВ, Кръстьо. Най-важните категории християнско население с военнопомощни или полицейско-охранителни задължения и тяхното място в социалната структура на османското общество – сходства и различия (XV – първите десетилетия на 18. в.). *Исторически преглед*, XXLVIII, 2022, № 1, с. 33–93. ISSN 0323-9748.

ЙОРДАНОВ, Кръстьо. Общи наблюдения за устройството на войнушката институция в Румелия и естеството на войнушката служба в Държавните конюшни през 16. век според информацията на един османски войнушки регистър от 1529 г. В: *Дриновски сборник*. Т. 8. София: БАН, 2015, с. 111–123. ISBN 978-954-322-848-5.

КАПРАЛОВА, Недка. За дълбините на вълшебната приказка. *Български език и литература*, 1998, № 5–6, с. 17–22. ISSN 0323-9519.

КАРАЛИЙЧЕВ, Ангел. *Съкровищница. Народни приказки от разни страни*. Ангел КАРАЛИЙЧЕВ (състав.). София, 1967, с. 12–19.

МАНОЛОВА-НИКОЛОВА, Надя. Рударство и свети места в Брезник. В: МАНОЛОВА-НИКОЛОВА, Надя; ЖЕЛЕВА, Пенка. *Исторически изследвания за Средна Западна България XV–XIX век*. София, 2014, с. 99–104. ISBN 978-945-07-3746-1.

МАНОЛОВА-НИКОЛОВА, Надя; ШИВАРОВ Стоян. Осmano-турски документи за Брезник и Брезнишко (XVII – XIX в.). *Известия на Исторически музей Брезник*. Т. I, 2018, с. 73–86. ISSN 2603-5049.

ОГНЯНОВА, Елена. Историческото песенно богатство на Брезнишко. В: *Брезник и Брезнишко*. София: Вулкан-4, 2005. ISBN 954-488-089-5.

ПАВЛОВ, Иван. *Присъствия на храненето по българските земи XV–XIX век*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2001. ISBN 954-430-828-8.

ПОПИВАНОВ, Георги. Народни песни и приказки от Софийско и Ботевградско. Стоян РОМАНСКИ (ред.). *Сборник народни умотворения и народопис*. Кн. XLIV. София: БАН, 1949.

Приказки фантастически и смешни от Брезник. Записал Ватйов Стефан. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 10, 1894.

ПРОП, Владимир Я. *Исторически корени на вълшебната приказка*. 2. изд. Б. м.: ИК „Прозорец“, б. г. ISBN 954-733-045-4.

ПРОП, Владимир. *Морфология на приказката*. София: Захарий Стоянов, 2001. ISBN 954-733-045-4.

Сборник за народни умотворения и народопис: Книга 49 (1958). Народописни материали от Граово / Александър П. Мартинов; Под ред. на акад. Ст. Романски. София: БАН, 1958, с. 432–435. Онлайн. Налично на: <https://dspace.ci.bas.bg/xmlui/handle/nls/26716>. [посетено на 2024-02-11].

СТОЙКОВА, Стефана. Александър П. Мартинов и неговият сборник. В: *Български фолклор*, XXIX, 2003, № 2–3, с. 183–186. ISSN 0323-9861, e-ISSN 2534-8558.

ТЕМЕЛСКИ, Христо. *Самоков през Възраждането*. София: Фондация Елена и Иван Дуйчеви, 2000. ISBN 954-8405-12-3.

ХАЙТОВ, Николай. *Негова светлост картофът*. Онлайн. Николай Хайтов. Негова светлост Картофът – Моята библиотека. Налично на: <https://chitanka.info>. [посетено на 2024-02-03].

ЦОНЕВА, Даниела. Александър Мартинов: Никола Василиади е един от двата големи „гранитни стълба“ на дарителството. *100 весту*, XXXI, № 232 (7532), 29 ноем. 2022, с. 3. ISSN 1314-1945.

ANDREEV, Stefan; GROZDANOVA, Elena. *Iz istoriyata na rudarstvoto i metalurgiyata v balgarskite zemi prez XV–XIX vek*. Sofia: Natsionalna biblioteka “Sv. sv. Kiril i Metodii”, 1983.

- ANGELOV, Slavcho. *Dobriyat vaglishtar*. Sofia: Balgarski hudozhnik, 1957.
- ASENOVA, Aniela. Sbornikat na Aleksandar Martinov – most mezhdu pokolenyata. V: *Izvestiya na Obshtinski istoricheski muzey – Breznik*, 2019, s. 200–204. ISSN 2603-5049.
- ATANASOV, Vasil. *Spomeni iz zhivota i deynostta mi*. Sofia: Sob. izd., 1936.
- BELDICEANU, Nikolae. *Les actes des premiers sultans comserves dans les manuscits turcs de la Biblioteque Nacional de Paris*. T. 2. Paris, 1964, pp. 218–220.
- BETELHAYM, Bruno. Psihoanaliza na valshebnite prikazki. Zhivot razbiran otvatre. *Detsa, izkustvo, knigi*. 1989, № 2, s. 32–37.
- BETELHAYM, Bruno. Valshebnata prikazka, samostoyno proizvedenie na izkustvoto. *Detsa, izkustvo, knigi*, 1989, № 1, s. 23–24.
- DIMITROV, Dimitar; KOSPAROVA, Lyuba. *Prikazki ot staro vreme. Adaptiran folklor*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 2010. ISBN 978-954-07-2957-2.
- DIMITROV, Stefan. Uchastnitsi v protsesa na dobiv i prerabotka na ruda v balgarskoto prostranstvo (XV–XVII vek) – karakteristika i osobenosti. In: *Migratsiya i obshtestveno razvitie*. T. 1. Sofia: Printing haus, EOOD, 2022, s. 13–53. ISBN 978-954-2903-52-9; 978-619-7582-21-5.
- Dokumenti iz turskite darzhavni arhivi*. Ch. I. Pancho DOREV (prev.). Sofia: BAN, 1940, *Dokumenti za balgarskata istoriya*. T. 3.
- GEROV, Nayden. *Rechnik na balgarskiya ezik*. Chast parva. Sofia: Balgarski pisatel, 1975.
- GEROV, Nayden. *Rechnik na balgarskiya ezik*. Chast peta. Sofia: Balgarski pisatel, 1978.
- GRAMATIKOV, Georgi. Dobiv i targoviya s darva, darven material i darveni vaglishta v balgarskite zemi prez XV–XIX vek. *Istoricheski pregled*, 2008, № 5–6, s. 52–87. ISSN 0323-9748.
- GROZANOVA, Elena; ANDREEV, Stefan. *Kategorii v osmanskata sotsialno-ikonicheska istoriya (izsledvaniya)*. Sofia: BAN, 1993.
- HAYTOV, Nikolay. *Negova svetlost kartofat*. Onlayn. Nikolay Haytov. *Negova svetlost Kartofat – Moyata biblioteka*. Nalichno na: <https://chitanka.info>. [poseteno na 2024-02-03].
- KAPRALOVA, Nedka. Za dalbinite na valshebnata prikazka. *Balgarski ezik i literatuara*, 1998, № 5–6, s. 17–22. ISSN 0323-9519.
- KARALIICHEV, Angel. *Sakrovitshnitsa. Narodni prikazki ot razni strani*. Angel KARALIICHEV (sastav.). Sofia: Balgarski pisatel, 1967, s. 12–19.

MANOLOVA-NIKOLOVA, Nadya. Rudarstvo i sveti mesta. In: MANOLOVA-NIKOLOVA, Nadya; ZHELEVA, Penka. *Istoricheski izsledvaniya za Sredna Zapadna Balgaria*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", 2014, s. 99–104. ISBN 978-945-07-3746-1.

MANOLOVA-NIKOLOVA, Nadya; SHIVAROV, Stoyan. Osmano-turski dokumenti za Breznik i Breznishko (XVII – XIX v). *Izvestiya na Istoricheski muzey Breznik*. T. I, 2018, p. 73–86. ISSN 2603-5049.

OGNYANOVA, Elena. Istoricheskoto pesenno bogatstvo na Breznishko. In: *Breznik i Breznishko*. Sofia: Vulkan-4, 2005, s. 139–150. ISBN 954-488-089-5.

PAVLOV, Ivan. *Prisastviya na hraneneto po balgarskite zemi XV–XIX vek*. Sofia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", 2001. ISBN 954-430-828-8.

POPIVANOV, Georgi. Narodni pesni i prikazki ot Sofiisko i Botevgradsko. Stoyan ROMANSKI (red.). *Sbornik narodni umotvoreniya i narodopis*. Kn. XLIV. Sofia: BAN, 1949.

Prikazki fantasticheski i smeshni ot Breznik. Zapisal Vatiyov Stefan. *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina*, 10, 1894.

PROP, Vladimir Ya. *Istoricheski koreni na valshebната prikazka*. 2. izd. S. I. IK "Prozorets". S. a. ISBN 954-733-045-4.

PROP, Vladimir. Morfologiya na prikazkata. 2. izd. Sofia: Zaharii Soyakov, 2001. ISBN 954-733-045-4.

Sbornik za narodni umotvoreniya i narodopis: Kniga 49 (1958). Narodopisni materiali ot Graovo / Aleksandar P. Martinov; Pod red. na akad. St. Romanski. Sofia: BAN, 1958, s. 432–435. Onlayn. Nalichno na: <https://dspace.cl.bas.bg/xmlui/handle/nls/26716>. [poseteno na 2024-02-11].

STOYKOVA, Stefana. Aleksandar P. Martinov i negoviyat sbornik. *Balgarski folklor*, XXIX, 2003, № 2–3, s. 183–186. ISSN 0323-9861, e-ISSN 2534-8558.

TEMELSKI, Hristo. *Samokov prez Bazrazhdaneto*. Sofia: Fondatsiya Elena i Ivan Duychevi, 2000. ISBN 954-8405-12-3.

The Knapsack, the Hat, and the Horn – Wikipedia.

TSONEVA, Daniela. Aleksandar Martinov: Nikola Vasiliadi e edin ot dvata golemi "granitni stalba" na daritelstvoto. *100 vesti*, XXXI, № 232 (7532), 29 noem. 2022, s. 3. ISSN 1314-1945.

VAZOV, Ivan. *Apostolat v premrezhdie*. Onlayn. Ivan Vazov. "Apostolat v premrezhdie". Razkaz. Nalichno na: https://www.litclub.bg/library/bg/vasov/vasil_levski.htm. [poseteno na 2024-02-06].

VESELINOVICH, Angel. Prilog pruchvanu rudarstva na Balkanu krajem XV veka. *Istorijski chasopis*, 1978–1979, 25–26, s. 249–252.

YORDANOV, Krastyo. Komandno-upravleniski aparat na voynushkata institutsiya v balgarskite zemi pod osmanska vlast prez XV–XVI vek: iererhichna struktura, funktsii i kadrovi sastav. *Istoriicheski pregled*, 2012, № 3–4, s. 33–84. ISSN 0323-9748.

YORDANOV, Krastyo. Nay-vazhnite kategorii hristiyansko naselenie s voennopomoshtni ili politseysko-ohranitelni zadalzheniya i tyahnoto myasto v sotsialnata struktura na osmanskoto obshtestvo – shodstva i razlichiya (XV – parvite desetiletiya na XVIII v.). *Istoriicheski pregled*, 2022, № 1, s. 33–93. ISSN 0323-9748.

YORDANOV, Krastyo. Obshti nablyudeniya za ustroystvoto na voynushkata institutsiya v Rumeliya i estestvoto na voynushkata sluzhba v Darzhavnite konyushni prez 16. vek spored informatsiyata na edin osmanski voynushki registar ot 1529 g. V: *Drinovski sbornik*. T. 8. Sofia: BAN, 2015, s. 111–123. ISBN 978-954-322-848-5.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 107, 2024

CHARCOAL BURNERS –
FAIRY TALE AND HISTORICAL FIGURES
(ONE EXAMPLE FROM BREZNISHKO)

PROF. NADYA MANOLOVA-NIKOLOVA, PHD

 Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

 15 “Tsar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria

 <https://orcid.org/0000-0001-9203-1864>

 manolova@uni-sofia.bg

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.142-164>

 Received 2024-05-15; reviewed 2024-06-18; accepted 2024-08-20; published online 2024-11-14.

 The author(s), 2024. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The article analyses one fairy tale from the village of Garlo in the region of Breznik. The author's hypothesis is that the coal miners of the fairy tale are descendants from charcoal burners who actually lived in the 15th century and worked in the area of the Breznik mine.

Keywords: Breznik, charcoal burner, history, fairy tale.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 107, 2024

ДИКТАТУРАТА НА СУЛА –
МЕХАНИЗМИ ЗА УСТАНОВЯВАНЕ НА ВЛАСТ
И РЕАЛИЗИРАНЕ НА РЕФОРМИ

АЛЕКСАНДЪР МОСКОВ

🏛 Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

📍 Бул. „Цар Освободител“ № 15, 1504 София, България

🌐 <https://orcid.org/0009-0006-3985-8890>

✉ amoskov@uni-sofia.bg

🔗 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.165-201>

📅 Получено 2024-06-21; рецензирано 2024-06-27; прието 2024-08-10; публикувано онлайн 2024-11-14

👤 Авторът(ите), 2024 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Статията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution \(CC BY 4.0, https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Резюме. Реформите и широката законодателна дейност на Луций Корнелий Сула в края на 80-те години пр. Хр. са насочени към установяване на нов републикански ред чрез промяна на баланса на силите и възстановяване на водещата роля на аристокрацията и Сената. За да се разбере политическата стратегия на Сула, е необходимо да се илюстрират механизмите, които Сула използва не само за налагане на властта си, но и за нейното легитимиране, като се акцентира върху основните ѝ характеристики и публичен образ. Анализът на тези механизми дава аргументи в полза на идеята, че Сула използва традиционни средства по качествено нов начин, за да установи властта си и да осигури нейната стабилност. Това се оказва абсолютната предпоставка за

осъществяване, развиване и допълване на нереализираните реформи от първото му консулство през 88 г. пр. Хр. Осъзнато или не, моделът на Сула установява редица прецеденти, които оставят трайна следа за поколения римски държавници и задават шаблони за това как конкретни структури и средства могат да бъдат насочвани да обслужват определени политически цели. Републиката на Сула разчита постепенно да се разграничи от насилствения начин, по който е установена, и търси стабилна правна основа с цел да осигури продължителното си съществуване. Самият Сула ясно разбира необходимостта от недвусмислено легитимиране на своето идване на власт, а оттам и на всички реформи и нововъведения в държавното управление.

Ключови думи: диктатор, законодателство, реформи, Сула, проскрипции, Lex Valeria.

* * *

На 1 ноември 82 г. пр. Хр. пред Колинската порта на Рим марианците са разгромени и това слага край на гражданската война. След тази битка гарнизонът на Пренесте се предава, а консултът Гай Марий-младши се самоубива. Колегата му Гней Папирий Карбон е заловен и убит.

Луций Корнелий Сула поема властта в Рим и предприема обширни реформи, които целят изцяло да променят уредбата на Римската република.

Реформите и активната законодателна дейност на Сула в края на второто десетилетие на I в. пр. Хр. имат за цел да установят нов републикански ред чрез промяна в баланса на силите и възстановяване водещата роля на нобилитета и Сената¹. Стремещът на Сула да изгради основите на една нова система, макар и основана на традиционни форми и принципи, е засвидетелстван от безпрецедентната законодателна дейност през 81 г. пр. Хр., когато са приети не по-малко от 18 закона². Неговият подход да възстанови авторитета и властта на Сената може да се разглежда като опит за реставрация на републиката от времето преди реформите на Тиберий и Гай Гракх³. Част от съвременните

¹ OMAN, Charles. *Seven Roman Statesmen of the Later Republic. The Gracchi, Sulla, Crassus, Cato, Pompey, Caesar ... With portraits and illustrations*. London, 1902; GRUEN, Erich. *Roman Politics and the Criminal Courts, 149–78 B.C.* Cambridge, MA etc.: Harvard University Press, 1968, p. 251ff. Available from: <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674284210>; VON UNGERN-STERNBERG, Jurgen. The Crisis of the Republic. In: *The Cambridge Companion to the Roman Republic*. Harriet FLOWER (ed.). Cambridge, 2004, pp. 89–110. Available from: <https://doi.org/10.1017/CCOL0521807948.005>.

² WILLIAMSON, Callie. *The Laws of the Roman People*. S. l., 2010, pp. 360–361, tab. 8.2. ISBN 978-0-472-02542-8.

³ WILSON, Mark. B. *Dictator: The evolution of the Roman dictatorship*. Michigan, 2021, p. 293. ISBN 978-0-4721-2920-1; FLOWER, Harriet, I. *Roman Republics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press. 2010. Online. ISBN 978-0-6911-4043-8. Available from: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt7t3pn>. [viewed 2024-06-03].

изследователи определят промените като революционни⁴, а други ги дискутират като непоследователен сбор от реформистки мерки, насочени не към установяването на нов управленски ред, а единствено към непосредственото решаване на конкретни социални и обществени проблеми и конфликти⁵, поради което тези промени остават нетрайни. Реформите на Сула се възприемат и като опит да се премахнат причините за десетилетните вътрешнополитически раздори, а новата уредба да осигури издигането на силен и обединен Рим⁶.

Без да се фокусират върху самите реформи, следващите редове имат за цел да илюстрират механизмите, които Сула използва не само за да наложи, но и за да легитимира своята власт, с фокус върху нейните същностни характеристики и външен облик. Техният анализ предоставя аргументи в полза на тезата, че Сула експлоатира традиционни средства по качествено нов начин с цел да установи своята власт. Това се оказва абсолютната предпоставка за осъществяване, развиване и допълване на нереализираните реформи от първото му консулство през 88 г. пр. Хр. Осъзнато или не, моделът на Сула установява редица прецеденти, които оставят трайна следа за поколения римски държавници и задават шаблони за това как конкретни структури и средства могат да бъдат насочвани да обслужват определени политически цели.

Управлението и реформите на Сула обичайно остават извън фокуса на наратива за неговото време. Детайлни исторически изследвания за турбулентните първи десетилетия на I в. пр. Хр. не липсват, но дискутираната проблематика се засяга в ограничен брой тясно специализирани публикации. В контекста на общия исторически разказ времето на Сула остава белязано от насилие, жестокост, страх и проскрипции, а самият Сула често е заклеймяван единствено като кръвожаден тиран. Действително Сула не проявява каквато и да било снизходителност към политическите си противници, а предприетите срещу тях репресии, особено след втория му поход срещу Рим, далеч нахвърлят разправата с опозицията в управлението. Излязло извън контрол, насилието и жестокостите се превръщат в ежедневие и противопоставят хора от всички

⁴ BADIAN, Ernst. *Lucius Sulla; the deadly reformer*. Sydney, 1970, p. 26. ISBN 0424060906; HANTOS, Teodora. *Res publica constituta. Die Verfassung des Dictators Sulla*. Stuttgart, 1988, p. 17f. ISBN 978-3-5150-4617-6.

⁵ STEEL, Catherine. Rethinking Sulla: The case of the roman Senate. *The Classical Quarterly*, 2014, 64, no. 2, pp. 657–668. Online. Sourced from: <https://www.jstor.org/stable/43905604>. Available from: <https://doi.org/10.1017/S0009838814000421>. [viewed 2024-06-03].

⁶ KEAVENEY, Arthur. *Sulla, the last republican*. London, 2005. Available from: <https://doi.org/10.4324/9780203022511>.

обществени слоеве. Това петно върху управлението на Сула е напълно заслужено, но то не е единствената характеристика на неговата дейност⁷.

Установената със свирепо насилие република на Сула търси устойчива законова основа, за да осигури по-нататъшното си съществуване и Сула ясно разбира необходимостта по недвусмислен начин да легитимира идването си на власт, а оттам и всички нововъведения в държавното управление.

Затруднение при изследването на темата представлява недостатъчната информация, която се открива в античните сведения за периода между 82 и 78 г. пр. Хр.⁸. Основните антични автори, които засягат периода, се интересуват от други аспекти на времето на Гай Марий и Сула. Фокусът на Апиан е върху военните действия по време на Съюзническата и последвалата гражданска война. От Плутарх на практика няма подробен текст за годините на Сула като диктатор. Неговият животопис се занимава предимно с образа и характера на Сула в събитията от Първата Митридатова война (89 – 85 г. пр. Хр.)⁹. Обяснението за отсъствието на подробни текстове за реформите на Сула у Плутарх не може да се търси в липсата на извори. Древногръцкият историк е имал достъп до разнообразни източници, включително и до мемоарите на самия Сула, които цитира многократно. По-скоро център на животописа на Плутарх е вътрешното противоречие на един умел военачалник, който обаче притежава множество личностни недостатъци и се отнася жестоко към политическите си противници, независимо че са римски граждани. Законодателството и реформите на Сула не са били нужни на античния автор, за да развие концепцията си и подходът му е продиктуван от структурата на животописа и паралела на Сула с Лизандър¹⁰. Интересът на Тит Ливий също не е насочен към политическите реформи на Сула, макар някои от тях да са само бегло споменати. Така е и в запазените книги от Салустий (*Liv. Per. 89; Sal. Hist. 1.55.21*). У останалите автори като Орозий, Евтропий и Флор се съдържат откъслечни кратки сведения. Като основен източник за периода Е. Бадян извежда Луций Корнелий Сизена, чийто текстове почти не са оцелели¹¹. От мемоарите, които Сула пише след оттеглянето си от власт, са останали само фрагменти и от тях не може да се извлекат сведения за дейността на Сула като

⁷ SANTANGELO, Federico. *Sulla, the Elites and the Empire*. Leiden, 2007, p. 193. Available from: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004163867.i-300>.

⁸ BADIAN, Ernst. *Op. cit.*; HANTOS, Teodora. *Op. cit.*

⁹ STADTER, Philip. Plutarch's Omission of Sulla's Legislative Reforms. In: *Ploutarchos*, n.s., vol. 16, 2019, Available from: https://doi.org/10.14195/0258-655X_16_6, с детайлна дискусия за съществуващата лакуна в антични извори за реформите на Сула от 82–79 г. пр. Хр.

¹⁰ *Ibidem*, pp. 73–74.

¹¹ BADIAN, Ernst. Waiting for Sulla. *The Journal of Roman Studies*, 1962, 52, pp. 47–61. Available from: <https://doi.org/10.2307/297876>.

диктатор в Рим. Извън това, тяхната достоверност трябва да се разглежда с ясното съзнание, че представените сведения са интерпретации за събитията на самия Сула и вероятно целият представянето му в най-благоприятна светлина¹².

1. ПОЛИТИЧЕСКА ПРОГРАМА И УСТАНОВЯВАНЕ НА ВЛАСТ

Политическата програма на Сула е насочена към възстановяване влиянието на олигархията в управлението чрез преустройство на държавните институции, ревизия на техните правомощия и централизиране на държавната власт в ръцете на Сената (*Liv. Per. 89*). Х. Флауър поддържа тезата, че Сула има готови идеи за предстоящото преустройство на републиката, макар да не разполагаме с ясни и изчерпателни антични извори¹³. За разлика от Луций Корнелий Цина, Сула идва на власт с конкретна визия за устройството на държавата.

Като изключим правомощията, които остават концентрирани в ръцете на диктатора за определен период от време, конкретните реформи и мерки могат да бъдат синтезирани така:

- съставът на Сената е увеличен от 300 на 600 души, като новите членове са предимно от конническото съсловие;
- съдебните заседатели в съдилищата се излъчват единствено от този състав на Сената;
- изградена е система от постоянни съдилища, на които са подсъдни различни граждански, наказателни и административни въпроси;
- съществуващите съдебни процедури са систематизирани;
- премахната е функцията на цензорите да извършват ценз, чрез който да се попълва съставът на Сената. Вместо това отслужилите квестори влизат в Сената автоматично;
- броят на преторите е увеличен на осем, а броят на квесторите – на двадесет;
- установена е ясна система и последователност на *cursus honorum*, като са поставени някои нови изисквания, условия и ограничения;

¹² NOBLE, Fiona. Sulla and the Gods: Religion, politics and propaganda in the Autobiography of Lucius Cornelius Sulla. Newcastle: Newcastle University, 2014. Online. Available from: <https://theses.ncl.ac.uk/jspui/handle/10443/2545>. [viewed 2024-05-20] с подробно изследване върху фрагментите от Мемоарите на Сула.

¹³ FLOWER, Harriet, I. *Op. cit.*, p. 120.

- народният трибун е лишен от законодателна инициатива, а заемането на поста е абсолютна пречка за последващо упражняване на други държавни длъжности. Правото на вето остава, но е ограничено;

- гласуването на закони е предпоставено от одобрението им от Сената;

- назначенията в провинциите също са предоставени в правомощията на Сената;

- управителите на провинциите са ограничени в определени дейности, чието осъществяване изисква одобрението на Сената или комициите – напускането на провинцията, извеждането на войска от провинцията, воденото на активни военни действия и др. При смяна на управителя, старият следва да напусне провинцията в срок до тридесет дни;

- гражданските права на италиейските съюзници не са засегнати, но те са разпределени само в четири триби;

- отменени са привилегиите, свързани с фиксираните цени и раздаване на зърно;

- отнето е правомощието на комициите, съгласно приетия през 104 г. пр. Хр. *Lex Domitia*, да избират жреци. Броят на жреците е увеличен на 15;

- нормативно са ограничени допустимите разходи за луксозни стоки, игри и пиршества. Забранен е хазартът;

- ветераните на Сула получават земи из цяла Италия;

- освободени са десет хиляди роби, които приемат името Корнелий и осигуряват влияние в комициите.

За осъществяване на тази програма и гарантиране на нейната стабилност Сула има нужда от механизми, чрез които да си осигури достатъчно политическо влияние, което от своя страна да му позволи да установи своето управление. Следователно, още преди да започне работа по реализацията на политическата си програма и същински реформи, пред Сула стоят два ключови въпроса:

Върху каква основа да изгради надмощие над политическите си противници и как да установи легитимна власт, чрез която да наложи идеите си за преустройство на държавния ред?

Основният проблем пред Сула след 87 г. пр. Хр. е липсата на влиятелни съмишленици в Сената и сред нобилитета. Част от сенаторите, прогонени от режима на Луций Корнелий Цина, се присъединяват към Сула на Изток, където той води войната с понтийския цар Митридат VI Евпатор. Те обаче нямат

достатъчно политическо влияние. Осъзнавайки необходимостта от силна политическа подкрепа, Сула успява да консолидира около себе си войската в годините преди гражданската война.

Пряката намеса на армията в обществения живот представлява страничен ефект (или дефект) от военните реформи на Гай Марий през последното десетилетие на II в. пр. Хр. Възползвайки се от тази възможност, според Е. Бадян, Сула проектира кръг на поддръжници, в който водеща е ролята на неговите офицери¹⁴. Престижът на военачалника и лоялността към него се превръщат в обединяващия елемент. Поредицата от успешни военни кампании в Северна Африка, на Италийския полуостров и в Гърция, значително издигат авторитета на Сула.

При връщането си на Апенинския полуостров през 83 г. пр. Хр. Сула разполага със собствена войска от ветерани, които превръща в политически ресурс. Именно Сула пръв осъзнава потенциала на армията, лоялна единствено към своя военачалник, за реализиране на конкретни политически цели. Не е случайно, че важна част от неговата програма *legibus faciendis et rei publicae constituendae* е раздаването на земя на ветераните и разпределението им в колонии (*Plut. Sull. 30–1; App. BC. 1.11. 95–6, 100, 103*). В същото време, според Е. Бадян, Луций Корнелий Сула разбира опасния прецедент, който създава моделът на клиентската армия¹⁵. По дефиниция подобна войска е водена от лични интереси и лоялност към конкретна личност. Следователно примерът на Сула и неговата брутална намеса в политическия живот може да се повтори от други амбициозни военачалници, което поставя в риск стабилността на държавния ред.

Докато е консул през 88 г. пр. Хр., политиката на Сула по отношение на гражданските права на италиийските общности е изцяло консервативна. Това ги превръща в естествени съюзници на режима на Цина. Ясно е, че решаването на този проблем изисква промени в подхода към италиийците и Сула обявява, че ще съблюдава всички права, признати на техните общини от Цина.

Според А. Кевъни този ход поставя италиийците в ситуация, която ги демотивира активно да се противопоставят на Сула¹⁶. Правата и равномерното разпределение по триби, обещани от Цина, все още не са официално признати, а Сула изглежда като вероятен победител в гражданската война. Подобно е заключението и на К. Уилиямсон, въпреки че в нейното изследване е развита

¹⁴ BADIAN, Ernst. *Waiting for Sulla*, p. 55.

¹⁵ BADIAN, Ernst. *Lucius Sulla...*, p. 23.

¹⁶ KEAVENEY, Arthur. *Op. cit.*, p. 102.

теза, че Сула на практика обезсилва ефекта от равномерното разпределение по триби, като въвежда съществени промени в процедурата по гласуване¹⁷.

Към края на 82 г. пр. Хр. Луций Корнелий Сула командва превъзхождаща и лоялна войска, която може да бъде гарант за първите стъпки на новия държавен ред. Висшият команден състав на тази войска формира ядрото на привържениците на Сула. Потенциалната съпротива на италиейците е неутрализирана. След битката при Колинската порта (1 ноември 82 г. пр. Хр.) за Сула вече е важно не само да отстрани водещите фигури сред политическите си противници, но и да предотврати всеки евентуален опит за противодействие на предстоящите промени.

В жестокото преследване на привърженици на сваления режим, хиляди са избити в кланетата в Антемне, Пренесте и Вила *Публика*¹⁸. Страбон (*Strabo* 5.4.11.) описва клането във Вила *Публика*, а действията на Сула са представени като продължение на битката при Колинската порта, насочени изцяло срещу самнитите, разглеждани като външни врагове на Рим. Тази саморазправа е хаотична в първите дни след 2 ноември 82 г. пр. Хр. Както отбелязва А. Кевъни, няма критерии, които да определят кой е *hostis* и кой не. В опит да бъде канализирано произволното насилие, обхванало цяла Италия, Сула започва да обявява списъци с проскибирани лица, които всеки може не само безнаказано да убие, но и да получи финансови и други облаги за своите действия (*Plut. Sulla* 31; *App. BC* 1.11.95; *Liv. Per.* 88).

Специално внимание заслужава тезата на Ф. Сантанджело, че в центъра на проскрипциите не стои целенасоченото физическо отстраняване на проскрибираните, т.е. включването в списъците не следва да се разглежда като еквивалент на смъртна присъда¹⁹. Водещ мотив на този акт е политическо и финансово обезсилване на противниците посредством лишаването им от гражданство и от всички лични и имуществени права и привилегии, свързани с него. Според Ф. Сантанджело чрез конфискации и публична продажба на имущества проскрипциите представляват преразпределение на активи, санкционирано от властта. Ограниченията на гражданските права се простират и върху наследниците от първо и второ коляно, което ги лишава както от възможност за политическа изява, така и от евентуално бъдещо оспорване на мерките. Преследването и убийствата Ф. Сантанджело разглежда като страничен ефект на този подход.

¹⁷ WILLIAMSON, Callie. *Op. cit.*, p. 333.

¹⁸ DOWLING, Melissa, B. The Clemency of Sulla. *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 2000, 49, no. 3, pp. 303–340. Online. ISSN 00182311. Available from: <https://www.jstor.org/stable/4436584>. [viewed 2024-06-12].

¹⁹ SANTANGELO, Federico. *Op. cit.*, pp. 79–81.

Х. Фалуър предлага друга гледна точка – макар физическото насилие да се е превърнало в обичаен политически инструмент през последните десетилетия, въздействието му е нетрайно. Нито Сципион Назика, нито Луций Опимий, нито Гай Марий, нито Луций Корнелий Цина постигат стабилни политически резултати. Х. Флауър предполага, че това мотивира Сула да прибегне до крайни стратегически решения, които да осигурят политическия му успех²⁰.

Жестокостта, с която Сула се разправя с противниците си, наистина е свирепа. Тя излиза извън рамките дори на кървавата политическа борба и сковава в ужас цялото общество месеци наред, след като Сула влиза в Рим.

В списъците влизат имената на политически противници на Сула и на техни привърженици, които са заемали високи държавни длъжности (бивши квестори, трибуни, консули или проконсули). Сред проскрибираните има сенатори, членове на конническото съсловие, както и италийци. Тези мерки не са насочени към конкретна социална група, а към пълно унищожение на опозицията и премахване на всякакви възможности за реакция срещу управлението на Сула. Макар да не отхвърля тази констатация, Е. Бадиан обръща специално внимание на ефекта, който Сула постига по отношение на конническото съсловие²¹. Част от водещите им фигури са отстранени в хода на проскрипциите, но друга част са въведени в увеличения състав на Сената. По този начин, без съществено да накърнява търговските им интереси и привилегии, Сула лишава конниците от политическото им влияние и те престават да бъдат самостоятелен и водещ фактор в държавното управление, в какъвто са се превърнали след реформите на Гай Гракх²².

Проскрипциите на Сула от края на 82 г. пр. Хр. често се разглеждат като нов метод в разправата с политически противници. Подобни прецеденти от предходните години обаче има – например списъка с *Duodecim hostes publici* от 88 г. пр. Хр., така че този подход не е непознат²³. Разбира се, трябва да се подчертае, че списъкът от 88 г. също е дело на Сула, а не прецедент, установен от друг. В този смисъл не може еднозначно да се твърди, че проскрипциите през 81 г. следват някаква установена традиция или дори прецедент, доколкото историческият пример за подобен подход е дело на самия Сула.

Въпреки горното, трябва да се държи сметка и за факта, че без изрични списъци, методите на Гай Марий и Луций Корнелий Цина са идентични и

²⁰ FLOWER, Harriet, I. *Op. cit.*, p. 96.

²¹ GRUEN, Erich. *Op. cit.*, pp. 253–254.

²² BADIAN, Ernst. *Lucius Sulla...*, pp. 24–25.

²³ Списъкът на Сула от 88 г. пр. Хр. се разглежда като първи случай, в който римски граждани са обявени за обществени врагове; VON UNGERN-STERNBERG, Jurgen. *Op. cit.*, p. 98.

техните политически противници са методично преследвани и отстранявани срещу имуществени облаги. Както отбелязва М. Уилсън²⁴, нововъведението на Сула по отношение на проскрипциите е не толкова до тяхната същност като инструмент за разчистване на сметки, колкото до систематизиране и публичност на целия процес. Като последица – в него е ввлечено цялото население и мярката бързо излиза извън контрол²⁵.

Важен аспект, свързан с проскрипциите, се отнася до момента на тяхното обявяване. В съвременната историография е застъпена тезата, че проскрипциите започват преди Сула да стане диктатор, т.е. докато все още е проконсул. Задължение на проконсула е защита от враговете. Според А. Кевъни Сула поставя началото на проскрипциите по силата на тези проконсулски правомощия. В подкрепа на заключението, че списъците са обявени, докато Сула е проконсул, М. Уилсън дискутира хронологията на събитията по сведенията от Апиан и Плутарх (*App. BC. 1.11.97 – 99, Plut. Sull. 31, 32*)²⁶. Спорно е дали проскрипциите са санкционирани чрез *senatus consultum* в рамките на общото утвърждаване на всички минали действия на проконсула Сула, което предшества приемането на *Lex Valeria*, или това става с последващи законодателни актове, гласувани от комициите²⁷.

Според Ф. Сантанджело проскрипциите са обект на уредба от самостоятелен закон, приет от комициите, след като Сула поема поста *диктатор*. Аргументите на тази интерпретация се откриват в реч на Цицерон в защита на Секст Росций (*Cic. S. Rosc. 125*). Възможно е *Lex Cornelia de proscriptione* или *de proscriptis*²⁸ да урежда само детайлите около провеждането на проскрипциите, конфискациите и публичната продажба на имущество и срока на прилагане²⁹. Това не изключва обявяването им преди това.

Ясен е стремежът на Сула, още преди да предприеме стъпки за реализиране на планираните реформи, да легитимира както действията си в периода 88 – 82 г. пр. Хр., така и мерките, чрез които елиминира политическите

²⁴ WILSON, Mark. B. *Op. cit.*, p. 294.

²⁵ HINARD, François. *Les proscriptions de la Rome républicaine*. Rome, 1985. (*Publications de l'École française de Rome*, 83–1). ISBN: 2-7283-0094-1, с детайлно изследване за проскрипциите на Сула.

²⁶ WILSON, Mark. B. *Op. cit.*, p. 296.

²⁷ VERVAET, Frederik. J. The “Lex Valeria” and Sulla’s empowerment as dictator (82–79 BCE). *Cahiers Du Centre Gustave Glotz*, 2004, 15, , pp. 37–84. Online. Sourced from: <https://www.jstor.org/stable/24359187>. Available from: <https://doi.org/10.3406/ccgg.2004.858>. [viewed 2024-06-09]; KEAVENEY, Arthur. *Op. cit.*, pp. 134–135; SANTANGELO, Federico. *Op. cit.*, p. 83; WILSON, Mark. B. *Op. cit.*, pp. 293–298.

²⁸ SANTANGELO, Federico. *Op. cit.*, p. 83.

²⁹ По отношение на обстоятелството, че проскрипциите са били ограничени със срок – 1 юни 81 г. пр. Хр. няма спор и като цяло този срок е спазен.

си противници. Това е в унисон и с характерния за неговото управление стремеж да следва принципа на нормативната уредба – всички съществени реформи на режима са облечени в законодателни актове, в повечето случаи, гласувани от комициите. Броят им, само за 81 г. пр. Хр., е осемнадесет. Така се търси дългосрочна стабилност, но тази богата законодателна дейност трябва да има здрава и легитимна основа.

Вследствие на успешните военни кампании, и особено на успехите срещу Митридат VI, Сула разполага не само с достатъчно финансови средства, но и със собствена войска от опитни бойци. Италийците, като потенциални привърженици на антисулански настроения, са неутрализирани чрез признаване на гражданските им права. Влиянието на конническото съсловие е редуцирано, а Сенатът е сплашен. Водещите политически противници са отстранени чрез проскрипции, а преразпределението на тяхното имущество създава нова обществена група, която занапред ще има интерес да брани новото статукво. Върху всички тези действия се простира силата на *senatus consultum de actis Corneliae Sullae confirmandis*. Според Ф. Вервет *Lex Valeria* потвърждава решението на Сената (заедно с проскрипциите). Този изследовател изключва проскрипциите от обхвата на *senatus consultum* и смята, че те остават предмет на уредба в отделен закон³⁰. В подкрепа на противоположната теза Е. Валджилио посочва, че сведенията у *App. BC. 1.11.97* са достатъчни за констатация, че проскрипциите са част от действията на Сула, получили одобрение от Сената³¹.

За Сула остава да намери най-подходящия механизъм за реализиране на политическата си програма.

2. ДИКТАТУРАТА НА СУЛА – СЪЩНОСТНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ

За да осъществи предвидените реформи, Сула има нужда от официална позиция, която да предоставя достатъчно правомощия и да гарантира, че ходът на промените няма да бъде възпрепятстван от други държавни органи. В същото време е важно да се демонстрира приемственост и връщане към традиционни републикански институции, така че римското гражданство да не остава с усещане за недопустима еднолична власт. Разгледаният по-горе *senatus consultum ultimum* представлява еднократна и кратковременна мярка, изцяло под контрола на Сената. Както уместно отбелязва Ф. Хърлет, фактът, че Сенатът не санкционира официално проскрипциите, е индикация, че

³⁰ VERVAET, Frederik. J. *Op. cit.*, p. 38, 43.

³¹ VALGIGLIO, Ernesto. *Silla e la crisi repubblicana*. Firenze, 1956, pp. 54–56.

възлагането на правомощия по силата на *senatus consultum ultimum* може въобще да не срещне подкрепа³².

След новината за смъртта на втория действащ консул – Гней Папирий Карбон³³, Сула насочва усилията си към възраждане на извънредната магистратура *dictator*, излязла от употреба през предишните 120 години. Луций Валерий Флак (*princeps senatus*) като *interrex*, вместо да организира избори за консули, внася за гласуване в комициите *Lex Valeria*, който е легалната основа за диктатурата на Сула. Предложеният законопроект е изцяло повлиян от указанията на бъдещия диктатор до Луций Валерий Флак³⁴.

Постановленията на *Lex Valeria* повдигат редица въпроси по отношение на диктаторския пост, който Сула заема. Уредбата има за цел да обоснове легитимността на тази длъжност, съпоставяйки условията, при които тя е учредена, с класическата фигура на диктатора.

Традиционните ѝ характеристики могат най-общо да бъдат обобщени така:

- учредена за определен срок (до шест месеца);
- възложена от един от действащите консули по поръчение на Сената;
- конкретна цел (*causa*): справяне с външна опасност или разрешаване на вътрешнополитически въпрос.

Преглед на основните елементи и на начина, по който те са уредени от *Lex Valeria*, подкрепя констатация, че диктатурата на Сула само външно покрива тези белези.

2.1. НАЗНАЧЕНИЕ

Сула не е назначен от действащ консул. Двамата магистрати за 82 г. пр. Хр. са мъртви. Анализ на сведенията у Апиан от Ф. Вервет показва, че Сула става диктатор по силата на закона, предложен от *interrex*-а Луций Валерий Флак (*App. BC., 1.11.98-99*). Информацията у Цицерон обаче води до констатация, че по силата на *Lex Valeria* на Луций Валерий Флак са възложени правомощия само да номинира Сула за диктатор, а себе си за началник на конницата – *magister equitum* (*Cic. Att. 9.15.2*). В съвременната историография има консенсус, че съобщението на Плутарх в *Plut. Sull 33.1* за Сула, който сам

³² HURLET, Frederic. *La dictature de Sylla: Monarchie ou magistrature républicaine? Essai d'histoire constitutionnelle*. Brussels etc.: Institut Historique Belge de Rome, 1993, p. 38, note 3. ISBN 978-9-0744-6104-7.

³³ Колегата му Гай Марий-младши се самоубива при обсадата на Пренесте.

³⁴ VERVAET, Frederik. *J. Op. cit.*, p. 39f.

се провъзгласява за диктатор, е фактологична грешка или визира изричните указания от Сула за Луций Валерий Флак, който е най-подходящ за поста³⁵.

Внимание заслужава тезата на Е. Валджилио, че Сула е избран на поста *диктатор* пряко от комициите, под председателството на *interrex*-а.

Подобен подход противоречи на принципа, че диктаторът се посочва от консул, по поръчение на Сената. Все пак такъв прецедент има от 217 г. пр. Хр., когато Квинт Фабий Максим става диктатор след пряк избор в комициите (*Liv. 22.8.*). Друг подобен случай е известен от 210 г. пр. Хр., когато комициите определят Квинт Фулвий Флак за диктатор, а Публий Лициний Крас за *magister equitum*. Тогава самото назначаване на диктатор е изпълнено от един от консулите, в съответствие със стандартната процедура, но примерите се показателни, че избор на диктатор от комициите не е непознат подход.

От различните варианти за детайлна реконструкция на събитията от края на 82 г. пр. Хр., най-достоверна и аргументирана изглежда версията, че *interrex*-ът Луций Валерий Флак номинира Сула за поста *диктатор* по силата на *Lex Valeria*³⁶. Самият Луций Валерий Флак е назначен за *interrex* от Сената поради отсъствието на действащи консули. Той предлага възстановяване на диктаторския пост и подходящия кандидат. *Lex Valeria* урежда подробно безпрецедентни правомощия на реформираната магистратура. Нормативно се осигурява одобрение за миналите действия на Сула (включително на проскрипциите), както и на всички бъдещи мерки на режима. При тази законова уредба, насочена изцяло в подкрепа на дейността на самия Сула, е логично *Lex Valeria* изрично да съдържа номинации както за диктаторския пост, така и за *magister equitum*. Подходът е в унисон с общия стремеж на Сула да реализира политическата си програма посредством законодателни актове, гласувани от комициите. По този начин единодушно приетият от народното събрание *Lex Valeria* изрично легитимира Сула като диктатор, очертава извънредните му правомощия, техния обхват и санкционира неговите минали и бъдещи действия.

2.2. CAUSA И СРОК НА ДИКТАТУРАТА

Както беше отбелязано, обичайно диктаторът се назначава с конкретна *causa*. Традиционно такива поръчения се отнасят към необходимостта за действие при извънредни обстоятелства от външен, вътрешен или религиозен характер. Най-често срещани са *rei gerundae causa* или *comitiorum habendorum causa*, но са известни и други формулировки и комбинации между тях. Целите

³⁵ *Ibidem*, p. 43.

³⁶ STRAUMANN, Benjamin. *Crisis and Constitutionalism. Roman political thought from the fall of the Republic to the age of revolution*. New York, 2016, p. 80. ISBN 978-0-19-995093-5.

пред извънредната магистратура до голяма степен определят срока за заемане на длъжността, ограничен във всички случаи до максималните шест месеца³⁷. В същото време *causa*-та определя и обхвата на диктаторските правомощия. Извън тези правомощия и ограниченията, непосредствено необходими за решаване на възложения проблем, държавният апарат и институции продължават да функционират нормално³⁸.

Тези уточнения са необходими, тъй като в някои аспекти диктатурата на Сула значително се отличава от своя първообраз. На първо място *Lex Valeria* определя като *causa* на диктатурата на Сула *legibus faciendis et rei publicae constituendae*³⁹, т.е. „за създаване на закони и установяване на обществените дела“. Тази формулировка или подобна на нея не е известна преди времето на Сула, а почти четири десетилетия по-късно Гай Юлий Цезар става *dictator perpetuo rei publicae constituendae causa* през 44 г. пр. Хр. и запазва поста до убийството му на Мартенските иди.

Независимо от тези специфики, Ф. Хърлет е на мнение, че *causa*-та, определена от *Lex Valeria*, по същество не е различна от традиционната *rei gerundae causa*, а само я уточнява. А. Кевъни открива прилики с *rei gerundae aut seditionis sedandae causa* (за диктатора Публий Манлий Капитолин от 368 г. пр. Хр.), която съдържа както съдебни, така и военни правомощия⁴⁰.

Формулировката, използвана от *Lex Valeria*, определя широк кръг на възложените на диктатора правомощия. Законът не урежда изрично срок, за който диктаторът е назначен, а обвързва абдикацията от поста с личната му преценка. Означава ли това, че Сула става диктатор до живот?

Всъщност поставената цел залага срочния характер на диктатурата на Сула.

Съвременните изследователи са склонни да разглеждат формулировката на *causa*-та като индикация, че първоначалният замисъл е Сула да абдикира от поста, когато е изпълнена задачата на неговото назначение – преустройство и уредба на Републиката чрез мащабна законодателна програма. Тук е мястото да се спомене разграничението на римските магистратури според техния

³⁷ WILSON, Mark. B. *Op. cit.*, p. 175 изцяло отрича съществуването на шестмесечно ограничение.

³⁸ GIOVANNINI, Adalberto. *Les institutions de la République romaine des origines a la mort d'Auguste*. Basel, 2015, p. 54, note 78; STRAUMANN, Benjamin. *Op. cit.*, p. 73. ISBN 978-3-7965-3469-0.

³⁹ В съвременната литература се среща и във варианта *legibus scribendis et rei publicae constituendae*: HANTOS, Teodora. *Op. cit.*, p. 14, 48, 69; VERVAET, Frederik. J. *Op. cit.*, p. 59, 69, 77; STRAUMANN, Benjamin. *Op. cit.*, p. 70, 75, 81.

⁴⁰ KEAVENEY, Arthur. *Studies in the Dominatio Sullae*. *Klio*, 1983, 65, no. 1–2, pp. 185–208. Available from: <https://doi.org/10.1524/klio.1983.65.12.185>.

мандат, предложено от У. Коли⁴¹. Първата група *ad tempus certum* включва ординарните магистратури с мандат от една година, а към втората *ad tempus incertum* се отнасят такива, на които се възлагат извънредни правомощия в обичайни или извънредни ситуации. На тази основа У. Коли аргументира теза, че при магистратурите *ad tempus certum* мандатът приключва автоматично с изтичане на едногодишния срок, докато при магистратурите *ad tempus incertum* е нужен допълнителен акт – абдикация, което е вменено като задължение на съответното длъжностно лице.

Прецедент се открива и по отношение на максималния шестмесечен срок на мандата на диктатора. Три столетия преди Сула Марк Фурий Камил заема диктаторския пост за пълна календарна година по настояване на Сената (*Liv. 5.49.9, 6.1.4; Plut. Cam. 31.3*).

Според А. Кевъни за Сула е ясно, че формулировката на *causa*-та, с която е назначен, дефинира срочен мандат, без да определя конкретен срок. Все пак периодът на правомощията е определяем. Преценката кога назначението е изпълнено действително е вменена на самия диктатор, но това не създава риск от злоупотреба. А. Кевъни застъпва тази теза, като твърди, че самият Сула не е имал намерение да се задържа на поста, след като сметне, че *causa*-та е изпълнена⁴².

По-убедителна изглежда интерпретацията на въпроса от Ф. Вервет. Като извънредна магистратура, диктатурата предполага наличието на извънредна ситуация или криза. Разрешаването на подобен проблем изисква неопределено време, поради което традиционно диктаторът следва да абдикира от поста веднага след изпълнение на назначението. Действително ограничението в шестмесечен срок има за цел да избегне риск от прекалено съсредоточаване на власт в едно лице за дълъг период от време, но изключения са познати и следователно допустими. Логиката на подобно времево ограничение следва и от разбирането, че ако назначеното за диктатор лице не съумее да се справи с възникналата заплаха в рамките на шестмесечния срок, то би следвало назначението да бъде предоставено на друг. С оглед извънредния характер на диктатурата, Ф. Вервет е на мнение, че тя предполага гъвкавост на правилата, които са само една обща рамка и следва да бъдат съобразени с обстоятелствата на всеки конкретен случай⁴³.

⁴¹ COLI, Ugo. Sui limiti di durata delle magistrature romane. *Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz nel XLV anno del suo insegnamento*. Napoli, 1953, pp. 395–418.

⁴² KEAVENEY, Arthur. *Sulla, the last republican*, p. 138.

⁴³ VERVAET, Frederik. J. The Date, Modalities and Legacy of Sulla's Abdication of his Dictatorship: a Study in Sullan Statecraft. *Studia Historica. Historia Antiqua*, 2018, 36, pp. 31–82. Available from: <https://doi.org/10.14201/shha2018363182>.

Специално по отношение на срока на диктатурата, *Lex Valeria* не определя такъв, но формулира *causa*, която имплицитно съдържа в себе си задължението на Сула да абдикира, веднага щом назначението е изпълнено. Предвид тежкото положение в Рим след десетилетия на вътрешни конфликти, този извънреден подход за определяне на срока изглежда оправдан.

2.3. ПРАВОМОЩИЯ

Освен че утвърждава минали и бъдещи действия на Луций Корнелий Сула и санкционира проскрипциите, *Lex Valeria* възлага на новоизбрания диктатор широк кръг от правомощия, които му предоставят пълен контрол над Римската република. По силата на закона диктаторът има право да основава градове и колонии, самостоятелно да взема решения по отношение на външната политика, обявяването на война и сключването на мир. В сферата на публичните финанси той получава контрол върху хазната, както и правомощия да се разпорежда с имущества, конфискувани при проскрипциите, включително да освобождава роби. Не на последно място му е предоставено право да се разпорежда с живота и смъртта на всеки римски гражданин, което е в съществено противоречие с принципа на *provocatio* в римската държавна доктрина.

Ф. Вервет отделя специално внимание на въпроса за ликторите, на които Сула има право като диктатор. Те са 24, брой, приеман от повечето съвременни автори за обичаен. Ф. Вервет обаче поддържа теза, че *Lex Valeria* оправомощава Сула да влиза в *pomerium*-а на Рим с въоръжени ликтори, което символизира неговия статут на *dictator sine provocatio*⁴⁴, нещо невиджано от времето на децемвирите (*Cic. Rep. 2.54*).

Най-същественото е, че *Lex Valeria* придава на всички разпореждания на Сула силата на закон, т.е. диктаторът получава неограничена законодателна власт. Това *de facto* означава, че Сула може да налага закони без санкцията на която и да било друга институция и най-вече тази на основния законодателен орган – народните събрания. Няма обаче данни за законодателен акт, който да не е подложен на гласуване в комициите по времето на диктатурата на Сула⁴⁵. За да осигури стабилност на реформите, Сула работи в близко сътрудничество както със Сената, така и с народните събрания и по принцип се стреми да не иземава пряко техните функции, а по-скоро да надзирава процеса. Правомощията, съгласно *Lex Valeria*, и придадения нормативен статут на разпорежданията на Сула са само една алтернатива на законодателния процес,

⁴⁴ VERVAET, Frederik. J. The “Lex Valeria”..., pp. 51–56; STRAUMANN, Benjamin. *Op. cit.*, p. 71, 77, 82.

⁴⁵ STRAUMANN, Benjamin. *Op. cit.*, p. 80f.

която така и не се прилага на практика, освен ако не е необходима като крайна мярка. В случай че даден законопроект не бъде одобрен от комициите, по силата на *Lex Valeria*, той може да бъде наложен от самия диктатор. Правилно обаче Ф. Вервет счита, че Сула няма интерес от прилагането на подобна агресивна мярка и предпочита да търси по-стабилна санкция на законопроектите в традиционните законодателни правомощия на комициите, макар да не е длъжен да го прави⁴⁶. Трябва обаче да се държи сметка и за факта, че проявените в началото на управлението на Сула жестокост и репресии едва ли могат да мотивират комициите активно да се противопоставят на законодателната инициатива на диктатора дори да не са съгласни с нея.

По подобен начин, въпреки че по силата на *Lex Valeria* Сула разполага с правомощие да назначава магистрати и промагистрати, по отношение на избора на консули, поне формално, се провеждат избори, а провинциалните назначения са съгласувани със Сената. Показателен в този смисъл е случаят с кандидатурата на Квинт Лукреций Офела през 81 г. пр. Хр. Сула не допуска Офела да се кандидатира за консул под претекст, че не отговаря на нововъведените законови изисквания за строг ред, последователност и възрастови ограничения при заемането на държавни длъжности. Според някои автори самият Офела, макар да е бил наясно, че няма право да се кандидатира, е разчитал, че ограниченията няма да бъдат приложени по отношение на него, тъй като негова била основната заслуга за превземането на град Пренесте⁴⁷. След като Офела се появява на форума с тълпа от привърженици, по нареждане на Сула е безмилостно убит.

Случаят с Офела демонстрира няколко неща. От една страна е очевидно, че избори за държавни длъжности са се провеждали и всеки е имал възможност да се кандидатира. От друга, ясно прозира възможността всеки избор да бъде контролиран от Сула, който, по силата на *Lex Valeria*, има право върху „живота и смъртта“ на всеки римски гражданин. Следователно всяка възможност за свободен избор съществува само формално, а реално е подчинена на желанията и вижданията на Сула, които биват налагани с насилие.

Не бива обаче да се пренебрегват и някои подробности. Офела е марианец и едва в края на кампанията се присъединява към лагера на Сула. С кандидатирането си за консул той отказва да съблюдава приетия наскоро *lex Cornelia*, който урежда изискванията и ограниченията за заемане държавните

⁴⁶ SEAGER, Robin. Sulla. In: *The Cambridge Ancient History*. John CROOK; Andrew LINTOTT; Elizabeth RAWSON (eds.). Cambridge, 1994, p. 199. Available from: <https://doi.org/10.1017/CHOL9781139054379.007>.

⁴⁷ WILSON, Mark. B. *Op. cit.*, p. 298.

магистратури. Въпреки че разправата с Офела е жестока, остава въпросът дали подобен подход не е имал за цел да пресече подобни прецеденти.

Следователно, макар действително *Lex Valeria* да предоставя на Сула пълен контрол върху държавния апарат, основните законодателни и изпълнителни институции в Рим продължават да функционират и изпълняват ключовите си правомощия. До каква степен тези институции са независими от Сула, остава сложен и спорен въпрос. Изхождайки от общия подход в управлението на Сула и стремежа към пълен контрол над държавните дела, е много вероятно традиционните институции на държавния апарат да продължават да функционират само формално и под страх от физическа разправа и репресии послушно да изпълняват наредените от Сула задачи и политики. Независимо от това, непосредствената цел на такава управленска практика е стабилност на въведените от Сула реформи и може да се каже, че този подход постига целта си, доколкото по-голямата част от законодателната дейност и структурни реформи на Сула остават в сила дори след началото на империята.

Другият въпрос, който заслужава специално внимание, е дали и на какво основание Сула притежава *potestas censoria*. Той е важен от гледна точка на преустройството на Сената, което Сула предприема като съществена част от политическата си програма.

В историографията източникът на това правомощие е спорен. А. Кевъни приема категорично, че *Lex Valeria* възлага на Сула да упражнява правомощията на цензор и съответно да проведе *lectio senatus*⁴⁸. Макар Ф. Вервет да приема тезата на А. Кевъни, в неговото изследване изрично се подчертава, че не разполагаме с безспорни данни за такава констатация. От друга страна, Ф. Хърлет е на мнение, че не е необходимо изрично възлагане на *potestas censoria* по силата на *Lex Valeria*, тъй като правомощието влиза в прерогативите на диктатора и Сула провежда *lectio senatus* въз основа на факта, че заема поста, а не на основание разпоредбите на *Lex Valeria*⁴⁹.

По принцип провеждането на *lectio senatus* от диктатор не е прецедент, но е познат само още един подобен пример. След битката при Кана през 216 г. пр. Хр., по възлагане от Сената, консултът Гай Теренций Варон назначава Марк Фабий Бутео за диктатор с единствена задача – да проведе *lectio senatus*. Формулировката на назначението гласи: *senatus legendi causa* и не се среща на други места. Този случай илюстрира няколко интересни специфики: Марк Фабий Бутео е назначен, макар към момента да има друг действащ диктатор –

⁴⁸ KEAVENEY, Arthur. *Sulla, the last republican*, p. 145.

⁴⁹ HURLET, Frederic. *Op. cit.*, p. 105f; VERVAET, Frederik. J. The “Lex Valeria”..., p. 47.

Марк Юний Пера, който се намира извън Рим; Сенатът изрично посочва кой да бъде назначен от консула, както и че диктаторът трябва да упражни възложените *potestas censoria* без да назначава *magister equitum*. Следователно може да се предположи, че в извънредни ситуации е допустимо диктатор да провежда *lectio senatus*. Остава въпросът дали това правомощие влиза в общото възлагане или следва да бъде изрично. Марк Юний Пера действа с общото назначение *rei gerundae causa*. Единствено неговото отсъствие от Рим налага назначението на Марк Фабий Бутео, и то само за изпълнение на належащия *lectio senatus*. Това би следвало да означава, че ако Марк Юний Пера се намирал в Рим, той би могъл в рамките на възложената *rei gerundae causa* да упражни и *potestas censoria* като проведе ценза⁵⁰.

Трябва обаче да съобразим и сведение на Тит Ливий, според което, след назначението си, самият Марк Фабий Бутео изнася реч, в която осъжда като недопустимо назначаването на двама диктатори едновременно, упражняване на диктаторска власт без *magister equitum*, както и възлагане на *potestas censoria* на едно лице (*Liv. 23.22-23*).

Изводът е, че *potestas censoria* не са включени „по подразбиране“ в правомощията на диктатора, колкото и широко определени да са те, и това е така поради две причини:

- противоречие с общия принцип за колегиалност на всички магистратури, от които диктатурата е само изключение, наложено от извънредна нужда. Тази нужда е водеща при определяне на обхвата на правомощията на диктатора;
- ако се приеме за правдоподобна интерпретацията на А. Джованини, че правомощията на диктатора произтичат по делегация от тези на назначаващия го консул, то не е възможно консулт да делегира *potestas censoria*, каквито не притежава⁵¹.

Реформата и преустройството на Сената заемат централно място в политическата програма и стратегия на Сула, което предполага, че провеждането на ценз и попълването на Сената следва да се случи по определения от Сула начин. Логично е, при неясния и широк обхват на *legibus faciendis et rei publicae constituendae causa*, най-съществените правомощия да бъдат изрично уредени в закона и гласувани от комициите. Независимо от липсата на изрични антични сведения, тезата на А. Кевъни, че *Lex Valeria* възлага на Сула да упражнява правомощията на цензор, изглежда най-издържана.

⁵⁰ VERVAET, Frederik. J. The “Lex Valeria”..., pp. 47–71f.

⁵¹ GIOVANNINI, Adalberto. *Op. cit.*, pp. 53–54.

В публикации по темата често се срещат съпоставки на разгледаните елементи от диктатурата на Сула с фигурата на децемвирите от средата на V в. пр. Хр. Паралели с този колективен законодателен орган на Ранната република се правят в няколко насоки.

Първата от тях се отнася за начина на назначаване. Според А. Кевъни Сула целенасочено избира да бъде назначен на диктаторския пост чрез гласуване в комициите, а не от консул, каквато е традицията. Причината е търсена аналогия между законодателните правомощия на децемвирите и предстоящата дейност на Сула като диктатор, насочена към създаването на закони и уреждане на Републиката. Съзнателно се търси сходство и във формулировката на *causa*-та, където *dictator legibus faciendis et rei publicae constituendae* кореспондира с *decemviri legibus scribundis*. Тезата на А. Кевъни не се споделя от Ф. Вервет, който не открива прилики в процедурите по избор на Сула и децемвирите⁵². Очертаните съответствия не могат да обосноват извода, че Сула всъщност се е домогвал да получи правомощия на децемвир, каквото схващане е изложено от Х. Белен⁵³.

Прилика може да се търси и в обстоятелството, че и диктаторът, и децемвирите упражняват правомощията си *sine provocatione*, засвидетелствано от факта, че и в двата случая длъжностните лица са придружавани от въоръжени ликтори навсякъде, дори в *pomerium*-а (*Liv. 3.36.4*).

Между законодателните правомощия, възложени на диктатора по силата на *Lex Valeria*, и присъщите на децемвирите, също има аналог. Законите на дванадесетте таблици са гласувани в комициите, а не са пряка законодателна дейност на децемвирите⁵⁴. На тази основа У. Кюнсел и Р. Уитман заключват, че децемвирите нямат самостоятелни законодателни правомощия, а само законодателна инициатива, която има нужда от санкцията на народните събрания. Ф. Вервет категорично отхвърля тази теория, както и аргументите, изведени от *Liv. 3.34. u Liv.3.37*. Въз основа на сведението в *Cic. Rep. 2.61*, Ф. Вервет поддържа тезата, че децемвирите, без съмнение, са разполагали с пълни законодателни правомощия. В същото време обаче не отрича, че подобно на Сула, децемвирите са подлагали законите на гласуване от комициите. Следователно прилики се намират не само в самостоятелните законодателни правомощия на децемвирите и диктатурата на Сула, но и в

⁵² VERVAET, Frederik. J. The “Lex Valeria”..., p. 40, note 14.

⁵³ BELLEN, Heinz. Sullas Brief an den Interrex L. Valerius Flaccus: Zur Genese der sullanischen Diktatur. *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 1975, 24, no. 4, pp. 555–569. Online. ISSN 00182311. Available from: <https://www.jstor.org/stable/4435468>. [viewed 2024-06-09]. *Contra KEAVENEY, Arthur. Sulla, the last republican.*

⁵⁴ KUNKEL, Wolfgang, WITTMANN, Roland. *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik*. München, 1995, p. 704. ISBN 978-3-4063-3827-4.

мотивите важните законодателни актове и реформи да бъдат санкционирани от народните събрания в търсене на *consensus universorum*.

Мандатът на децемвирите също не е обвързан със срок, въпреки че по своята същност този колегиален орган представлява извънредна държавна институция. Тази аналогия е отбелязана в изследването на Б. Страуман, който счита, че диктатурата на Сула има повече общо с колегиалния орган на децемвирите, отколкото с традиционната магистратура *dictator*⁵⁵.

Подобна аналогия е интересна от гледна точка на конкретните правомощия и някои други общи елементи, като колегиалността не е един от тях. На практика функциите на един колегиален орган са придадени на еднолична длъжност.

3. ДИКТАТУРАТА НА СУЛА – ВЪНШЕН ОБЛИК

Сула идва на власт след два похода срещу Рим и кръвопролитна гражданска война, в която загиват хиляди римски граждани. Политическите противници са проскрибирани и отстранени след вълна от неконтролируемо насилие, а неговите правомощия, макар и нормативно уредени, са облечени в едноличната и безсрочна магистратура на диктатор. Машабът на проведените от Сула кланета остава спорен в изворите и историографията, като броят на загиналите варира от няколко стотин до няколко хиляди души, предимно римски граждани. Не бива да се пренебрегва фактът, че жертвите на режима на Сула не се ограничават с проскрибираните лица. Безмилостна е разправата с оцелелите след битката при Колинската порта и обсадата на град Пренесте. Едно от най-близките до времето на Сула сведение съобщава за 4700 убити само в хода на проскрипциите, и още 5000 души – при падането на Пренесте (*Val. Max. 9.2.1.*).

Тъй като правомощията на Сула, макар и нормативно уредени, са облечени в едноличната и безсрочна магистратура на диктатор, изглежда напълно възможно като резултат да бъде установена някаква форма на монархическо управление.

За Сула не е достатъчно да легитимира властта си само въз основа на прокараните през комициите закони. За тази цел той провежда широка пропагандна програма. Някои от нейните компоненти са разгледани накратко.

3.1. ОБЩЕСТВЕНИ СЪБИТИЯ

Още преди да встъпи в диктаторските си правомощия, Сула полага усилия да затвърди своя образ на галеник на съдбата и боговете. В представите

⁵⁵ STRAUMANN, Benjamin. *Op. cit.*, p. 70, 75f.

на древните римляни благоразположението на съдбата и боговете е оценка за постъпки и лична добродетел. По време на войната с Митридат VI Сула приема прозвището *Επαφρόδιτος* – „възлюбен от Афродита“⁵⁶. Според А. Кевъни след битката при Колинската порта и в рамките на процедурата по одобряване на миналите действия на Сула, Сенатът официално признава това прозвище, но в латинизираната си версия то приема формата *Felix*. На форума е издигната статуя с надпис *Κορυηλίου Σύλλα ἡγεμόνος Εὐτυχοῦς* (*App. BC 1.11.97*)⁵⁷, а след своя триумф Сула заявява, че желае занапред да бъде известен с това име (*Plut. Sull. 34*).

В тази връзка Г. Суми предлага интересен анализ и посочва, че *felix* може да носи конотацията на плодородие и изобилие⁵⁸. Според тази интерпретация, с приемането на името *Felix*, Сула се представя официално като любимец на Афродита (Венера), подчертава своята добродетел и загатва изобилието и просперитета, които управлението му ще донесе на Рим⁵⁹.

Мотивът за изобилието е подчертан в триумфа, който Сула отбелязва в началото на 81 г. пр. Хр., в последвалите пищни празненства и принасянето на 1/10 част от плячката на Херакъл.

В двудневен триумф Сула празнува победите над Понтийското царство и в гражданската война в Италия, без да се прави ясно разграничение между двете кампании⁶⁰. Според Г. Суми това е възможност за Сула да представи победата си в гражданската война като победа над врагове на Рим и така да изгради образ на спасител, а не на завоевател. Сцената, представена в *Plut. Sull. 34*, на изтъкнати и влиятелни римляни, които се връщат от изгнание и вървейки окичени с венци, наричат Сула *σωτήρ καί πατήρ* (спасител и баща), кореспондира с тази концепция. На друго мнение е А. Кевъни, който твърди, че двете победи са ясно разграничени в рамките на триумфа и се отбелязват в различни дни⁶¹.

⁵⁶ SANTANGELO, Federico. *Op. cit.*, pp. 199–213 с подробно изследване по този въпрос.

⁵⁷ KEAVENEY, Arthur. *Sulla, the last republican*, p. 135, note 25 за интерпретация и дискусия на *ἡγεμόνος*.

⁵⁸ SUMI, Geoffery. S. Spectacles and Sulla's Public Image. *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte*, 2002, 51, no. 4, pp. 414–432. Online. ISSN 00182311. Available from: <https://www.jstor.org/stable/4436667>. [viewed 2024-05-20].

⁵⁹ LUCE, T. J. Political Propaganda on Roman Republican Coins: Circa 92–82 B. C. *American Journal of Archaeology*, 1968, 72, no. 1, pp. 25–39. Available from: <https://doi.org/10.2307/501820>.

⁶⁰ Тази продължителност е необичайна. Известни са два прецедента от времето на Македонските войни – първият от 194 г. пр. Хр., вторият – от 167 г. пр. Хр. След времето на Сула подобни триумфи отбелязват Гней Помпей, Гай Юлий Цезар и Октавиан.

⁶¹ KEAVENEY, Arthur. 1983. *Studies in the Dominatio Sullae*, pp. 187–188 с подробен анализ на триумфа на Сула.

Празненствата през 80 г. пр. Хр. и атлетическите състезания в Рим, ознаменуващи победите на Сула, засенчват 175ите Олимпийските игри (*App. BC 1.11.99*). Ф. Сантанджело съзира в този акт опит Рим да бъде представен като център на гръко-римския свят⁶².

За да подчертае своя образ на законодател и реформатор, Сула разширява *pomerium*-а. Вероятно е търсена аналогия с царския период на Рим и Сервий Тулий, макар да не е ясно на кое от възможните основания Сула предприема това разширение⁶³. Според Г. Суми промяната на границите обхваща част от Есквилинския хълм, където е постигната победата при първия поход на Сула към Рим през 88 г. пр. Хр.

От всичко изложено Г. Суми изгражда теза, че стремежът на Сула е да утвърди имидж на своето управление върху три опорни точки – просперитет, спасение и обществено съгласие или *felicitas, salus, concordia*. Трите елемента са в основата на по-късната концепция за *Pax*, но Г. Суми е скептичен дали Сула я включва целенасочено в политическата си стратегия. Очевиден е опитът управлението на Сула да бъде отърсено от отрицателния си образ и да бъде представено като път към постигане на определен идеал. Централно място в концепцията имат идеите за мир и благоденствие, но това не дава основание да се търси в политическата програма на Сула някаква ясна концепция за *Pax Sullana*.

3.2. МОНЕТОСЕЧЕНЕ

Специално внимание заслужава значението, което Сула отрежда на монетосеченето в изграждането на облика на своето управление. За тази цел предлагам кратък анализ на два монетни типа, емитирани по времето на Сула: *RRC 359/2* (фиг. 1.1. и 1.2.) и *RRC 367/1* (фиг. 2.1. и 2.2.).

А. Алфьолди приема, че около 70 г. пр. Хр. „характерните символи на заемания от емитирацията жречески пост започват да се налагат върху реверса на монетите“⁶⁴, т.е. според него едва десетилетие след управлението на Сула иконографията вече директно препраща към политическия статут на емитирацията, което характеризира монетосеченото като т.нар. *Personal type*.

⁶² SANTANGELO, Federico. *Op. cit.*, pp. 217–218.

⁶³ Г. Суми подчертава, че в прерогативите на цензорите попада маркирането на държавната земя, като разширенията на *pomerium*-а, проведени по време на Принципата, са осъществени именно от цензори. Коментарът представлява интерес, защото, макар да не заема официално поста *цензор*, както видяхме по-горе, Сула изпълнява някои от функциите на тази магистратура.

⁶⁴ ALFÖLDI, Andreas. *The main aspects of political propaganda on the coinage of the roman republic*. Oxford: 1956, p. 75. Преводът от английски е мой.

Аргументи срещу тази теза излага Б. Фрайер, който вижда в жезъла от иконографията на тип RRC 359 първата проява на т.нар. *Personal type*⁶⁵.

Съгласно класификацията, предложена от А. Алфьолди, при т.нар. *Personal type* монети посланията се отнасят до съвременна личност, нейните постижения, амбиции, цели и легитимност. Това не означава, че в този тип попадат монети с иконография изобразяваща конкретен човек. Става дума за иконография и образи, които несъмнено реферират или идентифицират тази личност посредством качества, събития, постижения, атрибути или други символи⁶⁶. Б. Фрайер обаче поддържа тезата, че на реверса на RRC 367 е изобразен самият Сула и това според автора е първото изображение на конкретна личност върху римска монета приживе⁶⁷.

А. Кевъни предлага друга интерпретация и приема, че RRC 359 следва да се датира в 84 – 83 г. пр. Хр. Тъй като Сула заема жречески пост едва след битката при Колинската порта, иконографията на жезъла се разглежда като символ с пропагандна цел в хода на втория поход на Сула към Рим, т.е. цели да представи похода на Сула като легитимен и надлежно санкциониран от боговете⁶⁸.

От елементите на легендата интерес представлява IMPER ITERVM или ITERV. В случая легендата на тип RRC 359 говори за Сула като „два пъти император“, а тази на тип RRC 367 – само „император“⁶⁹, т.е. само веднъж. Сула пръв поставя тази титла като част от легендата на монети и пръв се афишира като император „два пъти“⁷⁰.

⁶⁵ FRIER, Bruce, W. Augural symbolism in Sulla's invasion of 83. *Museum Notes (American Numismatic Society)*, 1967, no. 13, pp. 111–118. Online. Available from: <https://www.jstor.org/stable/43574016>. [viewed 2024-05-17].

⁶⁶ Персоналният тип послание е разгледан у MARTIN, Thomas. R. Sulla imperator iterum, the Samnites, and Roman Republican coin propaganda, *Schweizerische Numismatische Rundschau* vol. 68, 1989, pp. 19–45, 21, Available from: <https://doi.org/10.5169/SEALS-175178>, като „скъсване с традицията и симптом на фундаменталната причина за краха на Републиката: издигането на една личност, която поставя установяването на собствената си власт и собственото си развитие и амбиции над интересите на Рим“. Преводът от английски е мой.

⁶⁷ FRIER, Bruce, W. Sulla's Propaganda: The Collapse of the Cinnan Republic. *The American Journal of Philology*, 1971, 92, no. 4, p. 599. Available from: <https://doi.org/10.2307/292665>.

⁶⁸ KEAVENEY, Arthur. Sulla Augur. *American Journal of Ancient History*. Ernst BADIAN (ed.). USA, 2017, pp. 150–171. Available from: <https://doi.org/10.31826/9781463237486-004>.

⁶⁹ Става дума за титлата *император*, с която войниците удостояват военачалника си след голяма победа. Тази титла не носи със себе си никаква служба, а по-скоро има почетна функция, и евентуално дава възможност за честването на триумф.

⁷⁰ CRAWFORD, Michael. H.; WISEMAN, Timothy P. The coinage of the age of Sulla. *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, 1964, 4, pp. 141–158. Online. Available from: <https://www.jstor.org/stable/42662591>. [viewed 2024-05-31]. и MARTIN, Thomas. R. *Op. cit.*, pp. 19–45 с дискусия по темата за хронологията и датировката на двете императорски акламации на Сула.

М. Крауфорд счита, че тип RRC 359 е емитиран, за да ознаменува надмощието в гражданската война, и то след 82 г. пр. Хр. Двама трофея отбелязват победите на Сула при Херонея и Колинската порта, което отново подчертава, че при Колинската порта Сула се е борел срещу външен враг. Жезълът на реверса идентифицира Сула като жрец, длъжност, която вероятно е заел след 82 г. пр. Хр. От друга страна, жезълът и другият ритуален символ – каната за възлияния, легитимират действията на Сула и неговата победа в гражданската война. Иконографията на Венера на аверса се разглежда от М. Крауфорд като опозиция на Аполон (почитан от Гай Марий).

Фиг. 1. RRC 359/2; денарий (Ag), 3.68 г; 84–83 г. пр. Хр⁷¹.

- 1.1. **Аверс:** L · SULLA; глава на Венера надясно, с диадема. Вдясно от нея – Купидон в цял ръст държи палмова клонка.
- 1.2. **Реверс:** IMPER ITERVM или ITERV; в средата жезъл и кана (ритуални редмети), от двете страни – военни доспехи, оформени като трофей.

Фиг. 2. RRC 367/1; денарий (Ag), 3.55 г, 19 мм.; 82 г. пр. Хр⁷².

- 2.1. **Аверс:** L · SULLA; глава на Рома с шлем, надясно.
- 2.2. **Реверс:** L · SVLLA · IMPE; мъж в квадрига, с лява ръка държи юзди, в дясна ръка държи кадуцей (жезъл), отгоре лети Виктория с крила, поставя венец.

⁷¹ Canonical URI: <https://numismatics.org/collection/1908.89.21> [last downloaded 26.01.2024] American Numismatic Society; Public Domain Mark (images); No Copyright - United States; URI: <https://numismatics.org/crro/id/rrc-359.2> [last accessed 26.01.2024].

⁷² <https://muenzkatalog.hhu-hosting.de/object?lang=en&id=ID6319&view=vs> [last downloaded 26.01.2024]; Лиценз: Public Domain Mark 1.0. Düsseldorf, Heinrich-Heine-Universität (HHU), ID6319. Photographs by Sebastian Lindermann; URI: <https://numismatics.org/crro/id/rrc-367.1> [last accessed 26.01.2024]

От този кратък преглед може все пак да се направи извод, че монетосеченето заема централно място в стратегията на Сула за легитимация и установяване на неговата власт. То залага нови стандарти, като:

- внася иновации в символизма на монетите, като чрез познати образи и иконография предава нови послания и създава нови иконографски модели;
- създава прецедент и извежда монетите като основно средство за легитимация на властта;
- поставя личността (но не просто като образ) в центъра на монетната иконография и налага на монетосеченето нова роля в предаването на послания както сред елитните кръгове в държавата, така и сред обикновеното население;
- утвърждава монетосеченето в римски контекст като инструмент на властта и универсална медия.

4. ДИКТАТУРАТА НА СУЛА – НОВИ И ТРАДИЦИОННИ ЕЛЕМЕНТИ

Политическата стратегия на Сула е насочена към установяване на власт по начин, който да позволи преустройство на държавния ред чрез прокарване на реформи и осигуряване на тяхната стабилност. Това предполага наличие на ресурс и легитимност.

За да постигне тези задачи, Сула използва познати механизми и институции по качествено нов начин.

Успешната кампания срещу Митридат VI осигурява необходимия финансов ресурс, който позволява поддръжка на армията за целия период на гражданската война с марианците. Като резултат, при преминаването през Италия войската се въздържа от изстъпления и в общи линии демонстрира добро отношение към населението на полуострова.

Като осъзнава потенциала на клиентската армия, Сула успява по възможно най-добрия начин да се възползва от собствения си авторитет на пълководец, изграден преди и по време на Митридатовата война, и по този начин да създаде ярна и боеспособна лична войска, която е гръбнакът на военния му ресурс.

Сула неутрализира политическата подкрепа за противниците си. Той изоставя твърдата си политика по отношение на италийските племена и признава гражданските им права. Това ги лишава от интерес от пряко участие в конфликта. Чрез проскрипциите са премахнати водещите кръгове на марианците, а конническото съсловие е разединено. Част от конниците са

въведени в Сената, а освободените десет хиляди роби на проскрибираните лица осигуряват чувствително влияние в комициите.

Въпросът за легитимността има няколко нива: легитимност на установяването на власт, легитимност на диктаторския пост и легитимност на реформите.

По отношение на първото ниво Сула получава одобрението на Сената за всички минали действия, а изборът му за диктатор е санкциониран от комициите. Широката пропаганда и обществени събития имат за цел да утвърдят образа на самия Сула като радетел за просперитет и мир.

Въпреки широките законодателни правомощия, които Сула си осигурява, по-голямата част от законодателната дейност формално преминава през комициите. Това гарантира външната законосъобразност на предложените реформи и стабилността на новия държавен ред.

Безспорно най-голям интерес представлява постът на Сула като диктатор и правомощията, които му възлага *Lex Valeria*. На пръв поглед диктатурата на Сула не се отличава съществено от традиционната магистратура. Приликите А. Кевъни намира в извънредния характер на поста, избора на *magister equitum*, броя на ликторите и обстоятелството, че другите магистратури продължават да функционират. В същото време същият автор подчертава, че разлики има по отношение процедурата по избор, срока и обхвата на правомощията⁷³. Всъщност разликите засягат най-съществените елементи.

Действително сходствата са налице, но те са във външния облик на поста. За *magister equitum* е избран същият Луций Валерий Флак, който внася за гласуване в комициите *Lex Valeria*. Той изчезва от политическата сцена и не е активен в хода на управлението на Сула. Факт е, че консули се избират по обичайния ред, но тези за 81 г. пр. Хр. „функционират“ под прекия надзор на диктатора, а самият Сула е консул през 80 г. пр. Хр. (вероятно докато все още е и диктатор). Следователно приликите със стария пост са по-скоро повърхностни. От друга страна, основавайки се на законодателната власт, която Сула получава по силата на *Lex Valeria*, Б. Страуман вижда по-голямо сходство на диктатурата на Сула с правомощията на децемвирите.

Тази прилика не се отрича от А. Кевъни, който отчита подобие и в изборните процедури. С някои уговорки, тезата на А. Кевъни, че Сула взема като образец традиционната магистратура на диктатора и я моделира според нуждите и особеностите на времето, е издържана. Диктаторският пост запазва външния си облик, но съдържанието му е допълнено с по-широки правомощия

⁷³ KEAVENEY, Arthur. Studies in the Dominatio Sullae, p. 192f; KEAVENEY, Arthur. *Sulla, the last republican*, p. 136f.

и гъвкавост по отношение на срока на упражняване. Вземайки предвид извънредните обстоятелства, които налагат назначението, това е напълно допустимо и както видяхме по-горе, са известни редица прецеденти.

В същото време модификациите не са сами по себе си непознати, а намират своя първообраз в други стари институции. Новото е опитът на Сула да съчетае в една длъжност правомощия, които най-пълно да обслужват изпълнение на политическата му програма. Върху скелета на традиционната диктатура Сула създава една нова фигура, която по своето съдържание е различна, но остава вярна на основополагащите принципи за извънредност и срочност. Тази формула дава достатъчна свобода на действие, без да се отклонява забележимо и нерегламентирано от обичая.

5. СЛИЗАНЕ ОТ ВЛАСТ ИЛИ ПРОБЛЕМЪТ ЗА АБДИКАЦИЯТА НА СУЛА

Макар да не се поставя често на задълбочен анализ, в историографията край на второто консулство на Сула (80 г. пр. Хр.) се разглежда като окончателното му оттегляне от властта. До голяма степен това се дължи на сведения у Апиан и Плутарх (*App. BC, 1.11.103 u Plut. Sull. 34.3-5*). В изследване със заглавие *Studies in the Dominatio Sullae* А. Кевъни разглежда този въпрос и предлага друг прочит⁷⁴.

Според него Сула не се оттегля изцяло от процесите в Рим. Като всеки, извървял пътя на *cursus honorum*, въз основа на натрупания авторитет, той остава ангажиран в известна степен с някои важни политически решения. Примери за такива са намесата му в изборите за консули за 79 г. пр. Хр. и разправата с някой си Граний – магистрат в една от колониите, заподозрян в присвояването на държавни средства. Тезата на А. Кевъни е добре аргументирана, но въпросът дали Сула се оттегля окончателно или не, остава на заден план, защото към 79 г. пр. Хр. политическата му програма е в голямата си част реализирана.

Спорен и съществен остава проблемът кога Сула се отказва от своите диктаторски правомощия⁷⁵. В историографията са застъпени три основни становища за неговата абдикация като диктатор:

- през м. юни 81 г. пр. Хр. – преди провеждане на избори за консули за 80 г. пр. Хр.;

⁷⁴ KEAVENEY, Arthur. *Studies in the Dominatio Sullae*, pp. 191–198.

⁷⁵ VERVAET, Frederik. J. *The Date, Modalities and Legacy...*, pp. 38–73 с актуален преглед на проблема.

- в края на 81 г. пр. Хр. – непосредствено преди да заеме длъжността консул, заедно с колегата си Квинт Цецилий Метел Пий;
- в края на 80 г. пр. Хр. – след края на втори консулски мандат.

Първата и най-ранна дата е застъпена от Ф. Хинард. Според неговата интерпретация Сула абдикира от диктаторския пост преди изборите за консул за 80 г. пр. Хр., т.е. към средата на 81 г. пр. Хр. Ф. Хинард аргументира тезата си с желание на Сула да се представи като защитник на републиканския ред и установените принципи на държавна власт. Тъй като самият Сула се кандидатира за консул на изборите през юни 81 г. пр. Хр., Ф. Хинард приема, че той не би го направил докато все още е диктатор, още повече че от самото си назначение бил имал желание да спазва традиционния максимален шестмесечен срок за заемане на диктаторския пост⁷⁶. Тезата на Ф. Хинард не се споделя от Ф. Вервет, който излага подробни аргументи в цитираното изследване и подчертава, че такава ранна дата за абдикацията на Сула не намира стабилна опора в нито едно историческо свидетелство. В допълнение, почти цялата законодателна дейност на Сула се развива именно през 81 г. пр. Хр. Дори само тази част от нея, за която знаем със сигурност, е значителна и е малко вероятно да се реализира само в рамките на първите шест месеца на 81 г. пр. Хр. Много по-вероятно е да обхваща цялата година, а самият Сула да заема диктаторския пост за целия този период. Все пак тезата, че Сула абдикира много преди края на 81 г. пр. Хр., се споделя и от други изследователи въз основа на различни аргументи⁷⁷.

Втората дата се поддържа от Е. Бадян и Ф. Хърлет, които считат, че Сула се отказва от диктаторската власт непосредствено преди да встъпи в консулска длъжност за 80 г. пр. Хр., т.е. най-късно в последния ден на 81 г. пр. Хр.⁷⁸ В подкрепа на тази теза е обстоятелството, че Сула отсъства във *Fasti Capitolini* като диктатор за 80 г. пр. Хр., а е включен само като консул. Становището на Е. Бадян е критикувано поради няколко причини. На първо място е информация в сведение на Апиан (*App. BC, 1.11.103*), че Сула встъпва като консул за втори път, въпреки че е все още диктатор. От друга страна, както е известно, при абдикацията си Сула заявява, че е готов да даде отчет за действията си като диктатор и дълго време се разхожда из форума като

⁷⁶ HINARD, François. Dion Cassius et l'abdication de Sylla. *Revue des Études Anciennes*. 1999, 101, pp. 427–432. ISSN 0035-2004.

⁷⁷ WOSNIK, Bernhard. *Untersuchungen zur Geschichte Sullas*. S. 1.: Julius-Maximilians-Universität zu Würzburg, 1963, pp. 106–123; THEIN, Alexander. *Sulla's public image and the politics of civic renewal*. Doctoral dissertation, University of Pennsylvania, 2002, pp. 355–360; KEAVENEY, Arthur. Sulla Augur. *American Journal of Ancient History*. Ernst BADIEN (ed.). USA, 2017, pp. 150–171.

⁷⁸ BADIEN, Ernst. *Lucius Sulla...*, pp. 26–28; HURLET, Frederic. *Op. cit.*, pp. 67–69.

обикновен гражданин (*App. BC, 1.11.104*). Според Ф. Вервет подобно изявление е лишено от смисъл, ако още на следващия ден Сула заема консулски пост, който му гарантира имунитет и неприкосновеност. Тезата се споделя и от А. Кевъни, макар и в различен контекст. Не на последно място, Сула отсъства като диктатор от *Fasti Capitolini* за 80 г. пр. Хр., тъй като на отбелязване подлежат самите назначения, а не тяхната продължителност. Според М. Уилсън това означава, че след като Сула е включен в списъка като диктатор за 82 г. пр. Хр., вписването му за последващи години не е допустимо, освен ако не е направено на ново основание⁷⁹.

Като най-вероятна Ф. Вервет разглежда третата дата – абдикация от диктаторския пост в края втория консулски мандат, т.е. в последния ден на 80 г. пр. Хр. Подобна теза не поставя разгледаните по-горе проблеми. Освен това тя е допълнена от теорията на Ф. Вервет за постепенната абдикация на Сула. Тази теория се споделя и от М. Уилсън. Двамата автори твърдят, че Сула се разделя с диктаторската си власт на етапи. През 81 г. пр. Хр. той заема диктаторския пост и изцяло контролира властта, включително и дейността на консулите за тази година – Марк Тулий Декула и Гней Корнелий Долабела. Още в средата на 81 г. пр. Хр., с провеждането на консулските избори за 80 г. пр. Хр., е даден ясен знак, че обичайният ред в Републиката ще бъде възстановен. През 80 г. пр. Хр. Сула съвместява поста на диктатор и консул, но според Ф. Вервет се легитимира преди всичко като консул и в това си качество упражнява власт. С отказа си да бъде номиниран за консул за следващата, 79 г. пр. Хр. Сула дава нова индикация за връщането на държавата към обичайния ѝ начин на съществуване, но разбира се, по правилата на установения след 82 г. пр. Хр. републикански ред. След края на консулския си мандат и заключителната си реч Сула официално абдикира от поста *диктатор* и напуска Рим, макар да остава ангажиран с държавните дела до степен, съответстваща на обичайната практика.

Становището на Ф. Вервет е добре аргументирано и изглежда правдоподобно. Освен че заобикаля някои спорни моменти, подобен подход от страна на Сула кореспондира с очертаната му стратегия и със стремежа му да придаде на управлението си законосъобразен облик, а на реализираните реформи – стабилност. Вярвайки, че е изпълнил назначението си да уреди Републиката, в края на втория му консулски мандат за Сула не остава друго, освен да абдикира като диктатор. Придържайки се привидно към традиционната процедура, последният му съществен политически акт

⁷⁹ WILSON, Mark. В. *Op. cit.*, p. 300.

символизира края на една извънредна, но формално легитимна власт, съблюдаваща основополагащите принципи на републиканския ред.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Обстоятелството, че Сула приспособява някои традиционни елементи и институции на Римската република към своя модел, не може да обоснове извода, че в неговата политическа програма е залегнала реставрацията. Проблемите, които трябва да се разрешат, са ясни: потушаване на социалните конфликти, централизация на властта и изграждане на механизми, които защитават установения държавен ред. Безспорно Сенатът и съсредоточаването в неговите ръце на всички съществени държавно-властнически правомощия имат ключова роля в модела на Сула.

Революционното в реформите на Сула следва да се търси не в самото преустройство на държавните институции и на съдебната система, а в обстоятелството, че като основа на своята република Сула поставя закона. Това е реакция срещу пълната децентрализация на властта, която постепенно се налага в Рим след времето на братята Гракхи. В известна степен това се дължи на начина, по който функционират държавните институции в Рим. Техните правомощия, функции и юрисдикция не са ясно и недвусмислено установени, а се уреждат от обичая и практиката. В кризисна ситуация това позволява те да бъдат лесно узурпирани, а конкретни правомощия да бъдат изземвани с оглед оказване на политически натиск или постигане на конкретни цели.

Иновативен подход се регистрира не само в опита за замяна на *mos maiorum* с *lex*⁸⁰, а и в начина, по който е наложен новият държавен ред. Осъзната е необходимостта държавният ред да стъпи на нова плоскост. Върху тази основа властта се упражнява от централизиран колективен орган – Сената, в чийто състав влизат различни социални групи. Стабилността на системата се гарантира от механизми за контрол и стройна нормативна уредба. Не е пресилено да се твърди, че Сула успява да изпълни каузата, заложена в неговата титулатура на диктатор. Той приспособява традиционни елементи към актуалните социални и политически явления и залага новата рамка, в която може да се търси спасение за Републиката. Независимо че този държавен ред не оцелява, някои от неговите елементи, а именно ясната институционална структура и правила, наложени от законодателната дейност на Сула, остават да действат и след неговото време.

Възстановената длъжност на диктатора е такава само по външни белези. Сула я моделира така, че да обслужва реализацията и законността на

⁸⁰ FLOWER, Harriet, I. *Op. cit.*, p. 129f.

наложените реформи. Приложен е богат апарат от традиционни и нови похвати, чрез които е изграден легитимен публичен образ на управлението. Само по този начин новият модел на управление може да претендира за стабилност.

Дефектите на системата на Сула се проявяват най-вече в невъзможността на разширения Сенат да се обедини и консолидира. В същото време най-същественото, в което Сула не успява, е да предотврати имитации на модела, създаден от него, за налагане на политическо влияние. Може да се твърди, че под една или друга форма моделът на Сула за завземане на властта или отделни негови елементи вдъхновяват следващите поколения държавници на Рим, в това число Гай Юлий Цезар.

Възродената диктатура се превръща в най-противоречивият, но и най-иновативният елемент от цялото управление на Сула. Парадоксално е, че не новият републикански ред, а моделът, по който е наложен, оцелява и се превръща в образец за налагане на еднолична власт. В опита си да спаси Републиката, Сула създава инструментите, които в ръцете на следващите поколения постепенно подриват нейните основи и я унищожават.

* * *

БЛАГОДАРНОСТ

Изказвам дълбока признателност към гл. ас. д-р Юлий Емилов [ORCID: [0000-0002-5595-4632](https://orcid.org/0000-0002-5595-4632)]. В целия процес на работа той беше опора, напътстваше ме и ме вдъхновяваше. Безпрекословната му подкрепа ми помогна да осъзная, че работата по този материал е пътуване и за мен беше чест и удоволствие да го споделя с него. Бих искал да благодаря и на проф. д. н. Диляна Ботева-Боянова [ORCID: [0000-0003-2724-5457](https://orcid.org/0000-0003-2724-5457)], която ме насърчи да публикувам този текст. Именно с нея обсъдих вариантите за темата на тази статия и нейния обхват. Тя беше винаги на разположение за съдействие, подкрепа и обсъждане. Нейните съвети и указания бяха безценни. Благодарности изказвам и на доц. д-р Юлия Цветкова [ORCID: [0000-0002-0211-885X](https://orcid.org/0000-0002-0211-885X)], която запали интереса ми към Античния свят. Истински признателен съм на гл. ас. д-р Лили Грозданова [ORCID: [0000-0002-3942-9854](https://orcid.org/0000-0002-3942-9854)], която откри пред мен света на античната нумизматика. Благодаря и на гл. ас. д-р Николай Шаранков [ORCID: [0000-0003-3085-2813](https://orcid.org/0000-0003-3085-2813)] от катедра „Класическа филология“ при Факултета по класически и нови филологии на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Той беше винаги готов да ми съдейства с насоки и идеи, които улесниха задачата ми.

* * *

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ | REFERENCES

- ALFÖLDI, Andreas. *The main aspects of political propaganda on the coinage of the roman republic*. Oxford: University Press Oxford, 1956.
- BADIAN, Ernst. *Lucius Sulla; the deadly reformer*. Sydney: Sydney University Press, 1970. ISBN 0424060906.
- BADIAN, Ernst. Waiting for Sulla. *The Journal of Roman Studies*, 1962, 52, pp. 47–61. Available from: <https://doi.org/10.2307/297876>.
- BELLEN, Heinz. Sullas Brief an den Interrex L. Valerius Flaccus: Zur Genese der sullanischen Diktatur. *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 1975, 24, no. 4, pp. 555–569. Online. ISSN 00182311. Available from: <https://www.jstor.org/stable/4435468>. [viewed 2024-06-09].
- COLI, Ugo. Sui limiti di durata delle magistrature romane. In: *Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz nel XLV anno del suo insegnamento*. Napoli: Casa Editrice Dott. Eugenio Jovene, 1953.
- CRAWFORD, Michael. H.; WISEMAN, Timothy P. The coinage of the age of Sulla. *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, 1964, 4, pp. 141–158. Online. Available from: <https://www.jstor.org/stable/42662591>. [viewed 2024-05-31].
- DOWLING, Melissa, B. The Clemency of Sulla. *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte*, 2000, 49, no.3, pp. 303–340. Online. ISSN 00182311. Available from: <https://www.jstor.org/stable/4436584>. [viewed 2024-06-12].
- FLOWER, Harriet, I. *Roman Republics*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press. 2010. Online. ISBN 978-0-6911-4043-8. Available from: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt7t3pn>. [viewed 2024-06-03].
- FRIER, Bruce, W. Augural symbolism in Sulla's invasion of 83. *Museum Notes (American Numismatic Society)*, 1967, no. 13, pp. 111–118. Online. Available from: <https://www.jstor.org/stable/43574016>. [viewed 2024-05-17].
- FRIER, Bruce, W. Sulla's Propaganda: The Collapse of the Cinnan Republic. *The American Journal of Philology*, 1971, 92, no. 4, pp. 585–604. Available from: <https://doi.org/10.2307/292665>.
- GIOVANNINI, Adalberto. *Les institutions de la République romaine des origines a la mort d'Auguste*. Basel: Schwabe, 2015. ISBN 978-3-7965-3469-0.
- GRUEN, Erich. *Roman Politics and the Criminal Courts, 149–78 B.C.* Cambridge, MA etc.: Harvard University Press, 1968. Available from: <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674284210>.

- HANTOS, Teodora. *Res publica constituta. Die Verfassung des Dictators Sulla*. Stuttgart: F. Steiner Verlag Wiesbaden, 1988. ISBN 978-3-5150-4617-6.
- HINARD, François. Dion Cassius et l'abdication de Sylla. *Revue des Études Anciennes*. 1999, 101, pp. 427–432. ISSN 0035-2004.
- HINARD, François. *Les proscriptions de la Rome républicaine*. Rome: École Française de Rome, 1985. (*Publications de l'École française de Rome*, 83-1). ISBN 2-7283-0094-1.
- HURLET, Frederic *La dictature de Sylla: Monarchie ou magistrature républicaine? Essai d'histoire constitutionnelle*. Brussels etc.: Institut Historique Belge de Rome, 1993. ISBN 978-9-0744-6104-7.
- KEAVENEY, Arthur. Studies in the Dominatio Sullae. *Klio*, 1983, 65, no. 1–2, pp. 185–208. Available from: <https://doi.org/10.1524/klio.1983.65.12.185>.
- KEAVENEY, Arthur. Sulla Augur. *American Journal of Ancient History*. Ernst BADIEN (ed.). Piscataway, NJ, USA: Gorgias Press, 2017, pp. 150–171. Available from: <https://doi.org/10.31826/9781463237486-004>.
- KEAVENEY, Arthur. *Sulla, the last republican*. London: Routledge, 2005. Available from: <https://doi.org/10.4324/9780203022511>.
- KUNKEL, Wolfgang, WITTMANN, Roland. *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik*. München: Beck, 1995. ISBN 978-3-4063-3827-4.
- LUCE, T. J. Political Propaganda on Roman Republican Coins: Circa 92–82 B. C. *American Journal of Archaeology*, 1968, 72, no. 1, pp. 25–39. Available from: <https://doi.org/10.2307/501820>.
- MARTIN, Thomas. R. Sulla imperator iterum, the Samnites, and Roman Republican coin propaganda. *Schweizerische Numismatische Rundschau*, 1989, 68, pp. 19–45. Available from: <https://doi.org/10.5169/SEALS-175178>.
- NOBLE, Fiona. Sulla and the Gods: Religion, politics and propaganda in the Autobiography of Lucius Cornelius Sulla. Newcastle: Newcastle University, 2014. *Thesis submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. School of History, Classics and Archaeology. Newcastle University*. Online. Available from: <https://theses.ncl.ac.uk/jspui/handle/10443/2545>. [viewed 2024-05-20].
- OMAN, Charles. *Seven Roman Statesmen of the Later Republic. The Gracchi, Sulla, Crassus, Cato, Pompey, Caesar ... With portraits and illustrations*. London: Edward Arnold, 1902.
- SANTANGELO, Federico. *Sulla, the Elites and the Empire*. Leiden: Brill, 2007. Available from: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004163867.i-300>.
- SEAGER, Robin. Sulla. In: *The Cambridge Ancient History*. John CROOK; Andrew LINTOTT; Elizabeth RAWSON (eds.). Cambridge: Cambridge University Press,

- 1994, pp. 165–207. Available from: <https://doi.org/10.1017/CHOL9781139054379.007>.
- STADTER, Philip. Plutarch's Omission of Sulla's Legislative Reforms. In: *Ploutarchos*, n.s., vol. 16, 2019, pp. 69–76. Available from: https://doi.org/10.14195/0258-655X_16_6.
- STEEL, Catherine. Rethinking Sulla: The case of the roman Senate. *The Classical Quarterly*, 2014, 64, no. 2, , pp. 657–668. Online. Sourced from: <https://www.jstor.org/stable/43905604>. Available from: <https://doi.org/10.1017/S0009838814000421>. [viewed 2024-06-03].
- STRAUMANN, Benjamin. *Crisis and Constitutionalism. Roman political thought from the fall of the Republic to the age of revolution*. New York: Oxford University Press, 2016. ISBN 978-0-19-995093-5.
- SUMI, Geoffery. S. Spectacles and Sulla's Public Image. *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte*, 2002, 51, no. 4, pp. 414–432. Online. ISSN 00182311. Available from: <https://www.jstor.org/stable/4436667>. [viewed 2024-05-20].
- THEIN, Alexander. *Sulla's public image and the politics of civic renewal*. Doctoral dissertation, University of Pennsylvania, 2002.
- VALGIGLIO, Ernesto. *Silla e la crisi repubblicana*. Firenze: La Nuova Italia Editrice, 1956.
- VERVAET, Frederik. J. The “Lex Valeria” and Sulla's empowerment as dictator (82–79 BCE). *Cahiers Du Centre Gustave Glotz*, 2004, 15, pp. 37–84. Online. Sourced from: <https://www.jstor.org/stable/24359187>. Available from: <https://doi.org/10.3406/ccgg.2004.858>. [viewed 2024-06-09].
- VERVAET, Frederik. J. The Date, Modalities and Legacy of Sulla's Abdication of his Dictatorship: a Study in Sullan Statecraft. *Studia Historica. Historia Antigua*, 2018, 36, pp. 31–82. Available from: <https://doi.org/10.14201/shha2018363182>.
- VON UNGERN-STERNBERG, Jurgen. The Crisis of the Republic. In: *The Cambridge Companion to the Roman Republic*. Harriet FLOWER (ed.), pp. 89–110. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. Available from: <https://doi.org/10.1017/CCOL0521807948.005>.
- WILLIAMSON, Callie. *The Laws of the Roman People*. S. l.: University of Michigan Press, 2010. ISBN 978-0-472-02542-8.
- WILSON, Mark. B. *Dictator: The evolution of the Roman dictatorship*. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press, 2021. ISBN 978-0-4721-2920-1.
- WOSNIK, Bernhard. *Untersuchungen zur Geschichte Sullas*. S. l.: Julius-Maximilians-Universität zu Würzburg, 1963.

SULLA'S DICTATORSHIP – METHODS OF OBTAINING POWER AND ENFORCING REFORM

ALEXANDER MOSKOV

 Faculty of History, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Bulgaria.

 15 "Tsar Osvoboditel" Blvd. Sofia 1504, Bulgaria.

 <https://orcid.org/0009-0006-3985-8890>

 amoskov@uni-sofia.bg

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.165-201>

 Received 2024-06-21; reviewed 2024-06-27; accepted 2024-08-10; published online 2024-11-14

 The author(s), 2024. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University "St. Kliment Ohridski". This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Abstract. The reforms and extensive legislative activity of Lucius Cornelius Sulla at the end of the 80s BC were aimed at establishing a new republican order by changing the balance of power and restoring the leading role of the aristocracy and the Senate. In order to understand Sulla's political strategy, it is necessary to illustrate the mechanisms that Sulla used not only to impose his power but also to legitimize it, focusing on its essential characteristics and public image. The analysis of these mechanisms provides arguments in favour of the concept that Sulla used traditional means in a new way in order to establish his power and ensure its stability. This turned out to be an absolute necessity in order to carry out, develop and complete the reorganization of the state that had already been foreseen at the time of his first consulate in 88 BC. Whether consciously or not, Sulla's model spawned a series of precedents that left a lasting mark on generations of Roman statesmen and provided templates for how state structures and offices could be directed to serve specific

political ends. Sulla's Republic did not continue its violent origins and genesis, but sought a stable legal basis to ensure its continued existence. Sulla himself clearly understood the need to unambiguously legitimize his rise to power, and hence all reforms and innovations in statecraft.

Keywords: dictator, legislation, reforms, Sulla, proscriptions, Lex Valeria.

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 107, 2024

INVISIBLE ARCHIVES:
MAKEDONKA – ORGAN OF THE WAF (1944–1952),
HISTORICAL EXPERIENCES AND CULTURAL MEMORY

RES. ANDONI ANDREEV

 Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

 15 “Tsar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria.

 <https://orcid.org/0000-0001-9675-2159>

 andoni@uni-sofia.bg

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.202-209>

 Received 2024-03-20; accepted 2024-04-03; published online 2024-11-14

 The author(s), 2024. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Annotation. Review of the collective volume “*Invisible Archives: Makedonka – Organ of the WAF (1944–1952), historical experiences and cultural memory*”, published by the Centre for Research of Nationalism and Culture (CINIK), Skopje, Republic of North Macedonia, 2022. ISBN 978-608-66464-7-9.

Keywords: review, Makedonka magazine, socialism, Yugoslavia, history of women.

* * *

Studying the history of women is essential for understanding the socialist transformation of social relations in communist countries. By examining women's roles, rights, and contributions within these societies, we can gain a more comprehensive understanding of the complexities of gender relations and the challenges women face in both public and private spheres. Researching the history of women not only allows us to measure the impact of ideology and political systems

on gender dynamics, but also to unearth the everyday life of a bygone era. The appearance of the collective volume *Invisible Archives: Makedonka – Organ of the WAF (1944–1952), historical experiences and cultural memory*¹ attempts to fill a gap in the current historiography of the Republic of North Macedonia, by shedding light on the history of women and on gender relations in a broader sense. In this review, I will share my thoughts on the book whilst highlighting some key research vectors, that are missing from the edition but might prove fruitful in any subsequent research on the topic.

Researching the struggles and achievements of women under communist regimes offers valuable lessons for societies today, giving us plausible insights that increase our capacity to do a proper critical assessment of the effectiveness of different approaches to gender equality. In this regard, the collective monograph has a timely appearance on the academic landscape of the Republic of North Macedonia. Published in 2022 by the Center for Research of Nationalism and Culture (CINIK), Skopje, it saw its readers in the last year of the SARS-Cov-2 pandemic, and in the fourth year of the country's revitalized political efforts towards joining the European Union. In this regard, the collective volume is positioned to serve as a starting point for a wide spectrum of follow-up research on gender and identity, which is a crucial topic in every EU member state. This was well understood by the authors: Ivana Pantelić [ORCID [0000-0002-1286-563X](https://orcid.org/0000-0002-1286-563X)], Ivana Hadjievska [ORCID [0000-0002-0992-2859](https://orcid.org/0000-0002-0992-2859)], Jana Kocevaska², Darko Leitner-Stojanov³, Manja Velichkovska⁴, Hristina Ivanoska⁵ and Jelena Milinković [ORCID [0000-0002-1792-7799](https://orcid.org/0000-0002-1792-7799)], whose contributions to the edition discuss a plethora of topics.

The primary research unit of the book is the “Makedonka” magazine, issued by the Women’s Antifascist Front (WAF; hence in this review: AFŽ – *Antifašistički front na ženite na Makedonija*) – a mass Communist party-controlled organization, aiming to influence and transform women's lives in socialist Yugoslavia. The periodical played a significant role in various processes within society aimed at promoting women's involvement in political participation and mobilizing them for the immediate reconstruction of crucial infrastructure and facilities following the war. “Makedonka” also advocated for women's education and literacy, and encouraged

¹ HADJIEVSKA, Ivana; KOCEVSKA, Jana (eds.) *Invisible Archives: Makedonka – Organ of the WAF (1944-1952), historical experiences and cultural memory*. Skopje: Centre for Research of Nationalism and Culture (CINIK), 2022. ISBN 978-608-66464-7-9. Available from: <https://nevidliviarhivi.mk/pdf-category/texts/> [Accessed: 2024-01-20].

² KOCEVSKA, Jana [URL <https://mestozensk.org/index.php/en/artist-collaborator/jana-kocevaska>]

³ LEITNER-STOJANOV, Darko [URL <https://www.oew.ac.at/ihb/personen/leitner-stojanov-darko/>]

⁴ VELICHKOVSKA, Manja [URL <https://sko.academia.edu/ManjaVelichkovska/Papers>]

⁵ IVANOSKA, Hristina [URL <https://www.gendernet.info/profile/hristina-ivanoska-2/>]

women's economic independence by pushing them towards becoming industrial workers in possession of a monthly wage. The magazine promoted healthcare and social welfare policies, emphasizing the importance of cultural advancement and physical activities. All of these elements constitute a fundamental component of the social development package of all post-war European nations. However, in Eastern Europe (including Tito's Yugoslavia), they are categorized under the banner of Stalinism, a crucial aspect that is not explicitly addressed in the book.

The publication commences with a foreword by Ivana Pantelić, in which she addresses the creation of the AFŽ by the Communist party of Yugoslavia. She correctly links it to the Soviet “Ženotdel”, serving as the model being followed by the Communist party of Yugoslavia (CPY). However, Pantelić is rather vague on the very nature of the “Ženotdel”, which is a Party-controlled mass organization, whose main task is to subjugate the society and thus to ensure the longevity of the totalitarian system, just as any other Party-controlled mass organization under Stalinism. Pantelić's foreword is followed by an introduction to the volume, written by Ivana Hadjievaska and Jana Kocevaska. It gives us an overview of how “Makedonka” came into being and shares details on how the process of research went. Although it is acknowledged that the magazine “*remained closely linked to the needs of the state*” (p. 35), the introduction falls short in giving the characteristics of this state, which is a (pre-)totalitarian one following closely the Stalinist doctrines in state and nationhood building. This disclosure (or even – “disclaimer”) should have held a central part in the introduction to the volume, since Tito's implementation of Stalinism acts as the social conjunctive (and thus – connotative) nexus, in which the magazine appeared.

The aforementioned omission in the introduction puts high expectations towards Ivana Hadjievaska's section of the book, ambitiously labelled “*Political history. ‘Political advancement of women’: forms of political participation of women in socialist Macedonia (1944–1953)*”. Unfortunately, her pages also do not mention totalitarianism (nor Stalinism, nor the Yugoslavia-specific Titoism), nor do they attempt to define the type of society, in which “Makedonka” appeared. Another weak point in her analysis is the lack of clarification how socialism advanced in the newly established statehood formation of Yugoslav Macedonia; thus, the reader remains with the impression that socialism there happened overnight. And this is not true, since socialism itself is a complex system that involves the corresponding socialist political, social, and economic relations in society, which require a considerable amount of time to establish. Democratic Federal Macedonia (2.VIII.1944 – 31.I.1946) featured a (pre-)totalitarian society that was not even “socialist”; it had a Party-subjugated capitalist economy, where membership in the Communist party (or in the Party's mass organizations) was a sign of political loyalty to the new regime

and a precondition for an individual to be able to work in enterprises and manufactures, all of them under communist control. Also, the Party-controlled mass organizations were far away from encompassing the whole society; they gradually increased their geographic and demographic reach in the first years of the communist regime.

The same critique pertains to the section of the book authored by Jana Kocevská, which is also ambitiously labelled "*Social relations: Healthcare and nurturing care policies on the pages of Makedonka*". Since the chapter has "*Social relations*" in its title, one expects to find there a clear emphasis on the command-administrative way in which the Party managed basically all the processes within society. Instead, the reader is left in the dark regarding the very nature of the (pre-)totalitarian society and the communist regime. In Kocevská's analysis, the most striking part is the lack of Titoism-aware nuancing of "voluntary" work; the reader remains with the impression that this hard unpaid work was indeed voluntary, but in totalitarianism the word shall be at least put in brackets, since the refusal of participating in "voluntary" actions might lead to repression. Thus, all these "voluntary" actions do not display some form of (post-)revolutionary enthusiasm, but rather the political and command-administrative power the Party managed to accumulate and deploy successfully. Even though Kocevská successfully manages to showcase the advancements in healthcare and nurturing care in the first years of the communist regime, the omitted analysis of the social relations under totalitarianism renders her contribution biased, or even more – as a form of paltering.

The aforementioned criticism set aside, the pages written by Ivana Pantelić, Ivana Hadjievská and Jana Kocevská, are rich on information and make clear the importance of the topic being discussed. The scientific contribution of these three initial sections of the book shall not be underestimated, since they give a solid backbone on which further research can be done. Even though under the veil of Titoism, the emancipatory role of the AFŽ is clearly stated by the authors, together with the long-term de-patriarchalization potential the mass organization held. Furthermore, positioning the AFŽ as a place for communication amongst women that increases their self-confidence, is something which shall always be highlighted as a factor of significant importance for the advancement of the society. The three sections also possess the merit of guiding the reader towards comprehending the intricate nature of social processes and the diverse perspectives that should be considered when examining the activities of (AFŽ-organized) women in Tito's Yugoslavia. The authors managed to discuss a plethora of topics, clearly showing how during the years between 1945 and 1953, radical changes occurred in the position of women in society and the family. The Yugoslav constitution granted women equality with men, equal pay, and a spectrum of social benefits for mothers and children; thus the AFŽ was at

the forefront in implementing these rights into the everyday practice. It is shown to the reader how “Makedonka” aimed to unite all women in the realization of AFŽ’s goals and presented the ideological image of the new socialist Macedonian woman as a politically conscious citizen involved in building the state. The authors of these first three sections agree on the thesis that while the magazine cannot be defined as feminist due to the characteristics of the socialist society, it still promoted the political advancement of women. It is also acknowledged that in the 1950s, women’s political participation declined due to a change of the state’s policy towards them. Thus, the concept of an emancipated woman shifted towards that of an enlightened contemporary woman – a key finding that is crucial to possible follow-up (post 1953) research on the topics raised by the book.

The fourth section of the collective volume is written by Darko Leitner-Stojanov, who analyses the evolving themes on education within “Makedonka”. By scrutinizing the propaganda package in the magazine, Leitner-Stojanov manages to track the shift of the Party’s understanding of the place women shall have in the Yugoslav society. One of the key aspects of his analysis is the division between women as subjects of change and women as torch-bearers of change. The readers of the magazine (i.e. AFŽ-organized women, and women in AFŽ-held reading groups) were considered agents of transformation, responsible for the successes and failures of the campaigns, while women activists and teachers were portrayed as propagandists of said transformation. Instead of simply championing the Party’s propaganda in the magazine, the author also inclines the reader towards understanding that the Party is at the forefront of all that happens within the society. This is most obvious inside the question, which also serves as one of his contributions’ headings: *“Literacy campaigns: cultural and educational advancement and gender emancipation or a party-political mobilization?”*. The predominantly positive impression of Leitner-Stojanov’s work is further complemented by the fact that he even stressed one of the peculiarities of the communist system, where a unity between education and propaganda is observed.

The following section of the book is written by Manja Veličkovska, who analyses the literary aspects of “Makedonka”. The positioning of her contribution right after Leitner-Stojanov’s is a successful one, since she explores the intertextual, subversive, and propagandist narrative strategies in the literary contributions published in the magazine. Veličkovska found that these narratives aimed to create solidarity with female fighters in the war; thus to articulate the cultural shock caused by women’s new social roles in the post-war period, where the new society champions women’s emancipation by opposing religious, patriarchal, and class hegemonies. Even though she doesn’t analyse the historical and social conditions that shaped the

outlook of the said propaganda, her contribution offers a splendid in-depth dive into the connotative nexuses of the Party's agitation package towards women.

The next and final section of the collective volume is dubbed “artistic research”, conducted by the visual artist Hristina Ivanoska. Her contribution to the volume is provocative, as it explores the vibrant realm of *experiencing femaleness*, where sexuality and emancipation are intertwined to showcase women's empowerment and liberation from long-standing taboos. Ivanoska's work digs into culture, emotions and artistic interpretation to unravel the complexity of desires, unveiling a more inclusive and authentic understanding of *being a woman*. She positions emancipation, (self-)expression, empowerment, sexuality, inclusivity, (self-)discovery and autonomy on a common plane, thus forming a formidable counter-narrative to the patriarchal society. The visual artist's contribution to the collective volume could only benefit, if an analytical text was present alongside the artistic findings; without it, interpreting Ivanoska's work is solely in the hands of the reader, which may or may not be fruitful. While still in the realm of artistic interpretation and emotions, one is tempted to question how compatible is the communist regime (and authoritarian regimes in general) with *experiencing femaleness*?

The epilogue to the collective volume, written by Jelena Milinković, should have probably been the introduction to the said one. Unlike her colleagues from the first two sections of the book, who simply mention the existence of Agitprop, Milinković clearly stresses the importance of the communist party department. The researcher argues that “*‘Makedonka’ belongs to the agitprop period, and in this context, it is yet another example of the socialist cultural modelling, that is, it is an implementation of the politics of agitprop, based on the belief that there cannot be any progress for the country without culture*” (p. 267). This explanation elevates a nation-building argument, but unfortunately obscures a different possible one: ensuring the viability of the regime. That said, Milinković is the only one from the authors collective that mentions the magazine's engagement with building different communist leader personality cults, especially Tito's one. The researcher even goes a step further by stating that the cultural model is heavily influenced by the communist party, and that it is an agitation and propagandist one; thus “*it was not of particular importance who performed the role of the editor formally*” (p. 267). This clear emphasis on the role of the Party deserves admiration, and putting personality cults and Agitprop at the forefront of the reader's attention, signifies Milinković's awareness of the characteristics of the totalitarian model, imported from the USSR to Tito's Yugoslavia. Even though Milinković is writing the epilogue to the edition, she positions there one of her findings, which shows a clear intertwining between the establishment of a new socialist women's culture and socialist children / pioneer one.

And this clearly shows how the Party utilizes the unlimited political power it possesses towards ensuring eternity to the regime. The predominantly positive impression of Milinković's pages shall be placed next to Leitner-Stojanov's contribution, who also refrained from paltering the reader for the very nature of the communist system.

In conclusion to this review, the overall impression of the collective volume is a mixed one. The book is positioned to serve as the backbone of any follow-up research on the raised topics, but the reader is advised to proceed with caution and by adhering to the established academic principles of critical reading. Although the book manages to state the importance of the themes discussed, and even though it offers a solid amount of information in different fields of social history, refraining from clearly stating the characteristics of the totalitarian system casts the veil of (un)intentional paltering over the researchers' work. The volume's pages try to convince the reader that AFŽ faced limitations and discontent due to directives from the Party and decisions made by men, hindering women's efforts and the effectiveness of the organization. Positioning men and women in a dichotomy, is something which is often found in research that follows the methodology of gender studies, but the reader shall consider it unnecessary, since it only manages to prevaricate the real reasons behind the aforementioned claim. While gender-based stereotypes and discrimination are something that plagues even nowadays societies, the real reasons behind AFŽ's shortcomings stem from the communist system, which is a totalitarian one, and it is common knowledge that in totalitarianism the main driving force is fear. AFŽ is a weapon in the hands of the Party towards establishing the communist regime and insuring its longevity. The values that AFŽ is promoting are those of developed countries, where women and men have equal rights and obligations in the society. However, AFŽ (i.e. the Party) is enforcing these values by following the Stalinist model. It's striking that the book doesn't address these issues; it doesn't even mention words like fear, totalitarianism, Titoism. Thus, I argue that the lack of scrutiny towards the very nature of the system in which the target audience of "Makedonka" lives, inevitably hinders the authors' efforts in their quest. Another issue that is overlooked is the establishing of a new national identity for the majority of the population of Yugoslav Macedonia. Even though that national identity is not within the scope of the book, ignoring the topic inevitably refrains the authors from investigating it. Furthermore, the inclusion of the aforementioned topic would have made it impossible to avoid addressing the issues regarding the totalitarian society, as these two themes are intricately intertwined in the case of Yugoslav Macedonia.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 107, 2024

АРХИВИ НА НЕВИДИМИТЕ:
МАКЕДОНКА – ОРГАН НА АФЖ (1944–1952),
ИСТОРИЧЕСКИ ОПИТ И КУЛТУРНА ПАМЕТ

ИЗСЛ. АНДОНИ АНДРЕЕВ

 Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

 Бул. „Цар Освободител“ № 15, 1504 София, България

 <https://orcid.org/0000-0001-9675-2159>

 andoni@uni-sofia.bg

 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.202-209>

 Получено 2024-03-20; прието 2024-04-04; публикувано онлайн 2024-11-14

 Авторът(ите), 2024 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Публикацията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution \(https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Анотация. Отзив за колективната монография *“Архиви на невидимите: Македонка – Орган на АФЖ (1944–1952), исторически опит и културна памет”*, публикувана от Центъра за проучване на национализма и културата (ЦИНИК), Скопие, Република Северна Македония, 2022. ISBN 978-608-66464-7-9.

Ключови думи: отзив, списание Македонка, социализъм, Югославия, история на жените.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 107, 2024

МЕЖДУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЯ ПО БЪЛГАРИСТИКА:
МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ, РЕАЛИЗИРАНА
В ИЗПЪЛНЕНИЕ НА НАЦИОНАЛНАТА НАУЧНА ПРОГРАМА
„РАЗВИТИЕ И УТВЪРЖДАВАНЕ НА БЪЛГАРИСТИКАТА В ЧУЖБИНА“

ИЗСЛ. ЕЛИЦА НЕНОВА

🏛 Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“

📍 Бул. „Цар Освободител“ №15, 1504 София, България

🌐 <https://orcid.org/0000-0002-1289-7201>

✉ esenova@uni-sofia.bg

🔗 <https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.210-220>

📅 Получено 2024-10-07; прието 2024-10-11; публикувано онлайн 2024-11-14

📄 Авторът(ите), 2024 г. Публикувано от Университетско издателство „Св. Климент Охридски“ от името на Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Публикацията се предоставя под отворен достъп и се разпространява съгласно условията на лиценза [Creative Commons Attribution](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), позволяващ неограничено повторно използване, разпространение и възпроизвеждане, при условие че оригиналната статия е цитирана по подходящ начин.

Анотация. Международната конференция по българистика, която беше организирана от Историческия факултет, Факултета по славянски филологии и Катедрата по езиково обучение на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, имаше за цел да събере учени от България и чужбина за обмен на знания и изследвания в областта на българистиката, историята, антропологията, съвременната българска литература, езика и превода. Конференцията предостави платформа за нови изследвания и популяризиране на българистиката с над четиридесет презентации и участници от над седем държави.

Ключови думи: българистика; международна конференция; история; антропология; съвременна българска литература; език и превод.

От 4 до 5 октомври 2024 г. в гр. София се проведе Международна научна конференция по българистика. Организатори на събитието бяха Историческият факултет, Факултетът по славянски филологии и Департаментът за езиково обучение на Софийския университет (СУ) „Св. Климент Охридски“. Събитието се проведе под научното ръководство на проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова¹, проф. д-р Мира Маркова², проф. д.ф.н. Амелия Личева³ и доц. д-р Владислав Миланов⁴ и бе реализирано в изпълнение на Националната научна програма *Българистика*⁵, в рамките на която Софийският университет „Св. Климент Охридски“ е водещ партньор.

Основната цел на конференцията бе да се даде трибуна на млади и утвърдени учени за споделяне на познания и нови изследвания в областта на българистиката, историческото и антропологичното знание, съвременната българска литература, език и превод. Конференцията очерта развитието на българистиката у нас и в чужбина, като обсъди множество нови подходи за нейното утвърждаване. С богатата си програма от повече от четиридесет доклада и участници от над седем страни от Европа и Азия, форумът обеща интересни изводи и предостави платформа за нови изследвания, основани на дискусиите и обмена на идеи.

Конференцията се проведе в рамките на два дни, като за удобство на участниците и аудиторията беше осигурена възможност докладите да бъдат представени както на живо, така и онлайн. Това позволи на повече хора да се включат и да следят събитието, независимо от местоположението си. В научния форум взеха участие четиридесет докладчици с четиридесет и два доклада, представители на български и чуждестранни университети, училища и институции. Освен организаторите от СУ „Св. Климент Охридски“, взеха участие и учени от Jagiellonian University, Poland; Hankuk University of Foreign Studies, South Korea; University of Cologne, Germany; Ludwig Maximilian University of Munich, Germany; Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University Ukraine; University of Information Science and Technology „St. Paul the Apostle“, Republic of North Macedonia; Великотърновския университет (ВТУ) „Св. св. Кирил и Методий“; Нов български университет; Пловдивския университет (ПУ) „Паисий Хилендарски“; Тракийския университет, Стара Загора; Медицински университет (МУ) – Пловдив; Шуменския университет

¹ Проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова [ORCID 0000-0001-9137-4945]

² Проф. д-р Мира Маркова [ORCID 0000-0002-2891-0917]

³ Проф. д.ф.н. Амелия Личева [URL: <https://slav.uni-sofia.bg/амелия-личева/>]

⁴ Доц. д-р Владислав Миланов [URL: <https://slav.uni-sofia.bg/владислав-миланов/>]

⁵ Конференцията е финансирана от *Националната научна програма „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“* (ННП Българистика; Решение на Министерски съвет № 205, 2022-04-07, <https://bulgaristica.bas.bg/>)

(ШУ) „Епископ Константин Преславски“; Югозападния университет (ЮЗУ) „Неофит Рилски“; Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките (БАН); Институт за литература – БАН; Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей (ИЕФЕМ) – БАН; Кирило-Методиевски научен център – БАН; 131. средно училище „Климент Аркадиевич Тимирязев“; Съвета на Европейския съюз, Генерален секретариат, Преводаческа служба, Български езиков отдел.

Официалното откриване на конференцията бе на 4 октомври 2024 г. в Аула Магна, Ректорат, София, бул. „Цар Освободител“ № 15. Приветствие към участниците изказа **проф. д-р Георги Вълчев**⁶, **ректор** на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, в което той изрази радостта си от откриването на Международната конференция по българистика и подчерта, че участието на Университета като водещ партньор в Националната програма е доказателство за значимостта му в областта на българистиката. Той отбеляза важността на форума, тъй като изворите за българската история, за езика и културата ни са разпръснати и често несистематични, и посочи, че сътрудничеството с чуждестранни учени може да разшири кръгозора на изследванията.

След самото откриване на конференцията пленарни доклади изнесоха **проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова** (СУ „Св. Климент Охридски“) – „*Алма Матер и Националната научна програма за развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина*“; **проф. д-р Мира Маркова** (СУ „Св. Климент Охридски“) – „*Градската култура като тематичен кръг и академично преподаване*“. Последва докладът на **проф. д.ф.н. Христо Трендафилов**⁷ (ШУ „Епископ Константин Преславски“) „*Пантеон и паноптикум в славянския свят*“, който бе прочетен от проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова, а **доц. д-р Целина Юда**⁸ (Jagiellonian University, Poland) закри тази част от заседанието с доклад „*Задочна*“ проза на завръщащите се в бащината къща (Д. Динев, И. Троянов, М. Пенков и др.).

Първият ден на конференцията продължи паралелно в Аула Магна и Заседателна зала 2. В Аула Магна бяха представени 11 доклада, обособени в една секция „*Българският език: история и съвременност*“, разделени в три заседания.

⁶ Проф. д-р Георги Вълчев

[URL https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/administrativna_struktura/rektor]

⁷ Проф. д.ф.н. Христо Трендафилов

[URL: <https://pksh.eu/скип/проф-д-ф-н-христо-трендафилов/>]

⁸ Доц. д-р Целина Юда [ORCID [0000-0003-3393-6668](https://orcid.org/0000-0003-3393-6668)]

Първото заседание бе открито от **гл. ас. д-р Емилия Македонска**⁹ (СУ „Св. Климент Охридски“) с представянето на нейния доклад „*Съпоставителен анализ на деятелни имена в българския и чешкия език*“. След него бе изключително интересният доклад на **проф. д.н. Кирил Павликянов**¹⁰ (СУ „Св. Климент Охридски“) „*Църковнославянски и фонетично записан новобългарски език в три писма от периода 1813 – 1821 г., запазени в архива на светогорския манастир „Каракал*“. Проф. Павликянов анализира езиковите особености в тези исторически документи, които разкриват процеса на преход от църковнославянския към новобългарския език. В своето изследване той подчерта важноста на трите писма за разбирането на езиковите трансформации през периода на Българското възраждане, както и на ролята, която Света гора играе в запазването и развитието на българската писменост и култура.

Второто заседание започна с доклада на **доц. д-р Георги Митринов**¹¹ (Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – БАН) „*За другите българистични изследвания*“. След него се изяви още един участник от БАН, от същия институт, а именно **доц. д-р Илияна Гаравалова**¹² с доклада „*Особености при задаването на въпрос в говора на с. Речане, Призренско*“. Следваща по ред бе **гл. ас. д-р Мария Мицкова**¹³ (ПУ „Паисий Хилендарски“). Тя представи историята зад „*Кюстендилският книжовник и общественик Георги Димитров и неговите диалектоложки наблюдения от края на XIX век върху източните български говори*“. **Вяра Бурова**¹⁴ и **Мая Калоферова**¹⁵ (Съвет на Европейския съюз, Генерален секретариат, Преводаческа служба, Български езиков отдел) въведоха публиката в света на превода с „*Проблеми при избора между обикновено и възвратно притежателно местоимение в превода на български език на текстовете на европейските институции*“. Последен за това заседание бе докладът на **доц. д-р Ина Вишоградска**¹⁶ (СУ „Св. Климент Охридски“) „*Български поглед към славянските заемки в унгарския език*“. В своя доклад доц. Вишоградска представи задълбочен анализ на славянските лексикални заемки в унгарския език, като обърна внимание на

⁹ Гл. ас. д-р Емилия Македонска [URL <https://slav.uni-sofia.bg/емилия-македонска/>]

¹⁰ Проф. д.н. Кирил Павликянов [ORCID [0000-0002-9014-570X](https://orcid.org/0000-0002-9014-570X)]

¹¹ Доц. д-р Георги Митринов [ORCID [0000-0002-0047-3276](https://orcid.org/0000-0002-0047-3276)]

¹² Доц. д-р Илияна Гаравалова [ORCID [0000-0003-1401-8095](https://orcid.org/0000-0003-1401-8095)]

¹³ Гл. ас. д-р Мария Мицкова [URL https://blogs.uni-plovdiv.net/bgezik_slovo/about/докторанти/мария-мицкова/cv/]

¹⁴ Вяра Бурова [Не е намерен PID]

¹⁵ Мая Калоферова [Не е намерен PID]

¹⁶ Доц. д-р Ина Вишоградска [ORCID [0000-0001-7179-212X](https://orcid.org/0000-0001-7179-212X)]

историческите, културните и социалните фактори, довели до навлизането на тези елементи.

Третото и заключително заседание в Аула Магна започна с доклада на **проф. д-р Савелина Банова**¹⁷ (СУ „Св. Климент Охридски“) „*Морфологични особености на българския междинен език*“. Последващите два доклада на **проф. д-р Спас Рангелов**¹⁸ (Hankuk University of Foreign Studies, South Korea) „*Съвременният български език като език с опоромаркираща граматика*“ и **доц. д-р Людмила Атанасова**¹⁹ (Hankuk University of Foreign Studies, South Korea) „*Българистиката като дисциплина от областта на регионалните изследвания*“ представиха гледната точка на колегите от Южна Корея и внесоха интердисциплинарен и интернационален контекст в заседанието. Последен за деня бе докладът на **проф. д-р Максим Стаменов**²⁰ (Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – БАН) „*Глаголи за начин на поведение, заети от османски турски*“, който внесе интересен поглед върху лексикалните и културните взаимодействия между българския и османския турски език.

Паралелно в Заседателна зала 2 първата секция „*Динамика на идентичностите: история, култури и граници*“ бе открита от **проф. Петер Шрайнер**²¹ (Prof. Peter Schreiner – University of Cologne, Germany), който със своя доклад „*The importance of Bulgaria in the framework of the medieval history I Europe*“ изтъкна стратегическото значение на България през Средновековието, като ключова връзка между Изтока и Запада, както и нейния културен и политически принос в контекста на европейската история. Той анализира геополитическата роля на България на Балканския полуостров, както и влиянието на българските владетели и Църква върху развитието на региона. **Доц. Изабел Грим-Стаделман**²² (Assoc. Prof. Isabel Grimm-Stadelmann – Ludwig Maximilian University of Munich, Germany) продължи представянето на колегите от Германия с доклад „*The importance of byzantine medical documents in the Bulgarian National Library, Sofia*“, в който акцентира върху значението на византийските медицински текстове, съхранявани в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Тя подчерта как тези древни ръкописи не само

¹⁷ Проф. д-р Савелина Банова [URL: <https://authors.uni-sofia.bg/AuthorPublications.aspx?id=0e14512f-ef16-4524-bc56-6002bce5b268>]

¹⁸ Проф. д-р Спас Рангелов [ORCID [0009-0006-8922-890X](https://orcid.org/0009-0006-8922-890X)]

¹⁹ Доц. д-р Людмила Атанасова [URL: <https://dep.hufs.ac.kr/bbs/hufs/2174/178485/artclView.do>]

²⁰ Проф. д-р Максим Стаменов [ORCID [0000-0003-4907-533X](https://orcid.org/0000-0003-4907-533X)]

²¹ Проф. Петер Шрайнер (Prof. Peter Schreiner) [URL <https://ifa.phil-fak.uni-koeln.de/en/mitarbeiterinnen/nach-abteilungen-einrichtungen/byzantinistik-und-neugriechische-philologie/schreiner>]

²² Доц. Изабел Грим-Стаделман (Assoc. Prof. Isabel Grimm-Stadelmann) [ORCID [0009-0006-7997-6648](https://orcid.org/0009-0006-7997-6648)]

документират напредъка в медицинската наука през Средновековието, но също така предлагат ценна информация за културния обмен и влиянията между Византия и България през различни исторически периоди. **Проф. д-р Ивайла Попова**²³ (СУ „Св. Климент Охридски“) пое щафетата и очерта един изключително интересен образ на *„София и Пловдив в средата на XVI в. през очите на венецианския пратеник Катарина Дзен“*. Тя подчерта, че описанията на Дзен, макар и субективни, предоставят ценна информация за ежедневието живот, икономиката и културата в България през XVI в., като същевременно осветляват взаимодействията между Венеция и османските територии. Финал на първото заседание сложи докладът на **д-р Венцеслав Шолце**²⁴ (СУ „Св. Климент Охридски“) *„Един колко добър човек? Образът на Константин Стоилов в историографията на Веселин Методиев“*.

Второто заседание започна с доклад от **доц. д-р Татяна Илиева**²⁵ (Кирило-Методиевски научен център – БАН) на тема *„Богослужебното облачение и неговата символика в средновековната славянска мистагогическа литература“*. **Д-р Красимира Колева**²⁶ (Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Ukraine) запозна аудиторията с *„Традициите в биокултурата и храненето на българите в Украйна като етномаркер“*. След това **доц. д-р Илия Илиев**²⁷ (СУ „Св. Климент Охридски“) представи света на самодиви и вампири със своя доклад на тема *„Влияние на гръко-римската хуморална теория върху някои представи за демонични същества в българската традиционна култура“*. **Докт. Снежана Джелич**²⁸ (СУ „Св. Климент Охридски“) със своя доклад *„Гергьовден в село Радейна – огнището на живота“* ни върна в реалния свят с обрисването на невероятна празнична картина. Финал на панела постави **доц. д-р Виолета Коцева**²⁹ (СУ „Св. Климент Охридски“) с доклад на тема *„Култът към св. Марина в Странджа – граници и локална идентичност“*, представен с богато илюстриран анализ.

След края на първия ден от конференцията в Заседателна зала 2 бе и представянето на посмъртно издадената книга на **проф. д-р Явор Милтенов**³⁰ *„Преславските лексикални маркери“*. Събитието предизвика значителен интерес и събра множество колеги и почитатели на делото на проф. Милтенов, които с уважение и вълнение изразиха своето признание към неговия принос за

²³ Проф. д-р Ивайла Попова [ORCID [0000-0002-8972-0455](https://orcid.org/0000-0002-8972-0455)]

²⁴ Д-р Венцеслав Шолце [URL <https://ras.nacid.bg/dissertation-preview/66801>]

²⁵ Доц. д-р Татяна Илиева [URL <https://ras.nacid.bg/dissertation-preview/26129>]

²⁶ Д-р Красимира Колева [Не е намерен PID]

²⁷ Доц. д-р Илия Илиев [ORCID [0000-0001-5745-7122](https://orcid.org/0000-0001-5745-7122)]

²⁸ Докт. Снежана Джелич [Не е намерен PID]

²⁹ Доц. д-р Виолета Коцева [ORCID [0000-0001-9573-7926](https://orcid.org/0000-0001-9573-7926)]

³⁰ Проф. д-р Явор Милтенов [ORCID [0000-0001-9976-0808](https://orcid.org/0000-0001-9976-0808)]

изучаването на старобългарския език и културното наследство на Преславската книжовна школа. Присъстващите споделиха лични спомени за съвместната работа с автора, а също така бяха обсъдени важни аспекти и приноси на книгата, която хвърля нова светлина върху особеностите на лексикалния материал от този период.

Програмата на втория ден от конференцията отново бе разделена в две зали. В Новата конферентна зала заседанията бяха разпределени в две секции, а първата – „*Език и медии*“ – бе открита от **проф. д.н. Андреана Ефтимова**³¹ (СУ „Св. Климент Охридски“) с изнесения от нея доклад „*Стандарти за достъпна комуникация въз основа на медийната практика*“, в който акцентира върху нуждата от адаптиране на медийното съдържание за различни групи потребители. Докладът породи интересна дискусия относно ролята на медиите в осигуряването на приобщаваща информация за всички. Вторият доклад за панела бе на **проф. д-р Йовка Тишева**³² (СУ „Св. Климент Охридски“) „*Параметри на системата от прагматични маркери в съвременната българска устна реч*“. Онлайн представи своя доклад **старши преподавателят Лина Милошевска**³³ (Sen. Lec. Lina Miloshevska – University of Information Science and Technology „St. Paul the Apostle“, Republic of North Macedonia) „*The study of anglicisms in Macedonian journalistic corpora through corpus analysis tools*“. Панелът бе закрит от **проф. д.н. Мариана Георгиева**³⁴ (Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“– БАН) с доклад „*Езикова компетентност и когнитивна интерпретация*“. Проф. Георгиева представи връзките между езиковите умения и когнитивните процеси, подчертавайки как езиковата компетентност влияе на начина, по който възприемаме и интерпретираме света. Нейното изложение породи активен интерес и въпроси относно ролята на езика в когнитивното развитие и в осмислянето на културния контекст.

Вторият панел бе открит с доклад на тема „*Езикови и неезикови тревоги в българските медии*“, представен от **доц. д-р Владислав Миланов** (СУ „Св. Климент Охридски“). Доц. Миланов анализира актуални езикови явления и проблеми в българските медии, разглеждайки също социалните и културните „тревоги“, които намират отражение в медийната реч. Той обърна внимание на влиянието на медийните формати върху езиковата култура и нарастващото използване на чуждици и жаргон, като предизвика дискусия относно влиянието

³¹ Проф. д.н. Андреана Ефтимова [ORCID [0000-0001-9232-7243](https://orcid.org/0000-0001-9232-7243)]

³² Проф. д-р Йовка Тишева [ORCID [0000-0001-5586-9457](https://orcid.org/0000-0001-5586-9457)]

³³ Лина Милошевска (Sen. Lec. Lina Miloshevska) [ORCID [0000-0003-3856-5448](https://orcid.org/0000-0003-3856-5448)]

³⁴ Проф. д.н. Мариана Георгиева

[URL <https://ibl.bas.bg/struktura/etnolingvistika/satrudnitsi/prof-d-f-n-mariana-georgieva/>]

на медиите върху обществените нагласи и езиковите стандарти. **Д-р Антоанета Начева**³⁵ (СУ „Св. Климент Охридски“) представи *„Речта на субкултурата: послания и агресия в плакатите на футболните агитки“*. Тя разгледа езиковите особености и символиката на плакатите, създавани от футболните фенове, анализирайки как чрез тях се изразяват идентичност, солидарност и често агресивни послания. Д-р Начева подчерта ролята на тези визуални и словесни средства като част от културата на футболните субкултури и дискутира социалните и психологическите фактори, които подхранват тези прояви на езикова агресия. Финалният доклад бе на **Владимир Илиев**³⁶ (131. средно училище) на тема *„Ролята на българските медии в изграждането на (съ)временното образование“*.

Следващата секция – *„Превод“* – бе открита от **доц. д-р Борис Наймушин**³⁷ (Нов български университет), който представи изключително любопитен доклад на тема *„Веселин Измирлиев: към историята на дипломатическия превод в България“*. Доц. Наймушин изследва живота и работата на Веселин Измирлиев, като акцентира върху неговия принос в развитието на дипломатическия превод у нас. Той разгледа специфичните предизвикателства и методи в тази сфера, както и влиянието на Измирлиев върху българската преводаческа традиция, подчертавайки важноста на професионализма и културната осведоменост в преводите, които имат стратегическо значение за международните отношения. Неговият доклад бе последван от този на **гл. ас. Диана Иванова**³⁸ (СУ „Св. Климент Охридски“) – *„Преводът на фирмени документи – как изкуственият интелект може да бъде приятел и враг“*. **Доц. д-р Теодора Илиева**³⁹ (Тракийски университет, Стара Загора) представи *„Автори неологизми и редки думи в езика на Димитър Попниколов Петканов“*. Последен за панела бе **д-р Божидар Бояджиев**⁴⁰ (ПУ „Паисий Хилендарски“) с доклада *„Към въпроса за елатива в съвременния български и италиански език“*. Д-р Бояджиев разгледа езиковия феномен на елатива в контекста на двата езика, като се фокусира върху синтактичните и семантичните различия и прилики в употребата му. Той анализира как елативната степен се реализира в българския и в италианския език, разглеждайки теоретични аспекти и конкретни примери, и предложи нови перспективи за сравнителни изследвания между славянските и романските езици.

³⁵ Д-р Антоанета Начева [URL <https://ras.nacid.bg/dissertation-preview/75545>]

³⁶ Владимир Илиев [URL <https://131su.eu/about.php?id=103>]

³⁷ Доц. д-р Борис Наймушин [ORCID [0000-0002-9264-2961](https://orcid.org/0000-0002-9264-2961)]

³⁸ Гл. ас. Диана Иванова [ORCID [0000-0003-0605-8484](https://orcid.org/0000-0003-0605-8484)]

³⁹ Доц. д-р Теодора Илиева [ORCID [0000-0002-5100-2984](https://orcid.org/0000-0002-5100-2984)]

⁴⁰ Д-р Божидар Бояджиев [URL: <https://slovo.uni-plovdiv.bg/магистърски-програми>]

Паралелно в Заседателна зала 2, вторият ден от конференцията започна със секция „*Българската литература: традиции и съвременност*“. Първият панел бе открит с доклада на **доц. д-р Николета Пътова**⁴¹ (Институт за литература – БАН) „*Параметри на националната идентичност в българската възрожденска драматургия*“, в който изследва как националната идентичност е представена в драматургията на Българското възраждане, като анализира начините, по които драмите от този период отразяват социално-политическите и културни търсения на нацията. Следващият доклад бе на **проф. д.н. Виолета Русева**⁴² (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“) – „*Между факта и интерпретацията: конфигуриране на полето на литературната история*“. Тя се фокусира върху методологическите предизвикателства при изграждането на литературната история, подчертавайки важноста на интерпретацията в контекста на историческите факти и тяхната взаимовръзка с литературната памет. **Проф. д.н. Пламен Антов**⁴³ (Институт за литература – БАН) продължи темата за съвременната българска литература с доклада „*Българската литература на Прехода: дискусията за романа*“, в който разгледа промяната в жанра след 1989 г. и различните интерпретации на романа в контекста на социалните и политическите трансформации. **Проф. д-р Иван Иванов**⁴⁴ (СУ „Св. Климент Охридски“) сложи край на заседанието с доклада „*Постмодерната дистопия и повярваното бъдеще в „Мир вам“ на Емилия Дворянова*“.

Второто заседание откри **гл. ас д-р Анна Алексиева**⁴⁵ (Институт за литература – БАН) с доклада „*Кръгът „Мисъл“ за мястото на Ботев сред „великите мъртви*“, който разгледа как Ботев е бил възприеман и интерпретиран от членове на литературния кръг „Мисъл“ и тяхното разбиране за ролята му в българската културна традиция. **Докт. Алина Мешкова**⁴⁶ (СУ „Св. Климент Охридски“) в доклада си „*Преводна рецепция на романа „Времеубежище“ на Георги Господинов в Русия*“, разгледа как творбата е възприета и интерпретирана в руския контекст, акцентира върху трудностите при преводната адаптация и различията в културния контекст между България и Русия.

⁴¹ Доц. д-р Николета Пътова [ORCID [0009-0000-5184-2513](https://orcid.org/0009-0000-5184-2513)]

⁴² Проф. д.н. Виолета Русева [ORCID [0009-0006-2167-2326](https://orcid.org/0009-0006-2167-2326)]

⁴³ Проф. д.н. Пламен Антов [ORCID [0000-0002-7156-7536](https://orcid.org/0000-0002-7156-7536)]

⁴⁴ Проф. д-р Иван Иванов [URL <https://authors.uni-sofia.bg/AuthorPublications.aspx?id=99afe618-e944-4292-afd5-b6a9b0270ef6>]

⁴⁵ Гл. ас д-р Анна Алексиева [ORCID [0009-0008-1314-9978](https://orcid.org/0009-0008-1314-9978)]

⁴⁶ Докт. Алина Мешкова [Не е намерен PID]

В третото и заключително заседание своите доклади представиха **доц. д-р Бойка Илиева**⁴⁷ (ЮЗУ „Неофит Рилски“) – „*Книжовната дейност на Вазов и Величков за европейска идентичност на българската култура*“, в който изследва как двамата класици на българската литература използват книжовното си наследство, за да подчертаят връзката на България с европейската културна традиция. **Гл. ас. д-р Димитър Атанасов**⁴⁸ (ИЕФЕМ – БАН) сложи край на представянето на доклади с „*Караниците за дядовците. Разказът за произхода между кръвния континуитет и културното наследство*“. Той разгледа как в българската културна традиция се формира разказът за произхода и как той балансира между наследството, предавано по линия на кръвта, и това, което е запазено в културния контекст.

След всеки панел на конференцията следваха оживени и пространни дискусии, които предоставиха възможност за задълбочено обсъждане на представените доклади. Участниците в тези дискусии изразиха различни перспективи и идеи, което допринесе за обогатяването на представените теми. Те бяха както академични, така и практически, и създадоха пространство за обмен на опит между учени и изследователи от различни дисциплини. Тези диалози не само обогатиха научната стойност на събитието, но и засилиха сътрудничеството между участниците, които обмениха идеи и изводи относно бъдещето на българистиката.

⁴⁷ Доц. д-р Бойка Илиева [URL <https://ais.swu.bg/profile/boyka.ilieva>]

⁴⁸ Гл. ас. д-р Димитър Атанасов [URL <https://ras.nacid.bg/dissertation-preview/37378>]

REVIEWS
GSU-IF.107 (2024), 1, 210-220

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF HISTORY
VOLUME 107, 2024

INTERNATIONAL CONFERENCE ON BULGARIAN STUDIES:
INTERNATIONAL ACADEMIC CONFERENCE HELD UNDER
THE NATIONAL RESEARCH PROGRAMME
“DEVELOPMENT AND ASSERTION OF BULGARIAN STUDIES ABROAD”

RES. ELITSA NENOVA

Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”

15 “Tsar Osvoboditel” Blvd. Sofia 1504, Bulgaria.

<https://orcid.org/0000-0002-1289-7201>

esnenova@uni-sofia.bg

<https://doi.org/10.60053/GSU.IF.1.107.210-220>

Received 2024-10-07; accepted 2024-10-11; published online 2024-11-14

The author(s), 2024. Published by St. Kliment Ohridski University Press on behalf of the Faculty of History of Sofia University “St. Kliment Ohridski”. This publication is released to the public under the terms of the [Creative Commons Attribution License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) (CC BY 4.0, <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted reuse, redistribution, and reproduction, provided the original article is properly cited.

Annotation. The international conference on Bulgarian studies, which was organized by the Faculty of History, the Faculty of Slavonic Philology and the Department of Language Teaching of Sofia University “St. Kliment Ohridski”, aimed to bring together scholars from Bulgaria and abroad to exchange knowledge and research in the field of Bulgarian studies, history, anthropology, contemporary Bulgarian literature, language and translation. The conference provided a platform for novel research and the promotion of Bulgarian studies, with over forty presentations and participants hailing from over seven countries.

Keywords: Bulgarian studies; international conference; history; anthropology; contemporary Bulgarian literature; language and translation.

БЕЛЕЖКА ДО БИБЛИОТЕКАРЯ

Уважаеми колега,

РЕДАКЦИОННАТА КОЛЕГИЯ на ГСУ-ИФ изказва искрената си благодарност за подкрепата, която ни оказвате за включването на научното списание ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“ – ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ в каталога на ВАШАТА БИБЛИОТЕКА. Непоколебимият Ви ангажимент за обогатяване на ресурсите, достъпни за академичната общност, е високо оценен; ние се радваме, че нашето издание намира място в колекциите на почитаемата ВАША БИБЛИОТЕКА. Това не само повишава видимостта на нашия ГОДИШНИК, но и служи като ценен ресурс за студенти, изследователи и преподаватели, които се стремят да проучат нови открития и перспективи за своите академични дирения.

Разбираме, че поддържането на разнообразна и изчерпателна библиотечна колекция изисква щателност и далновидност, и изразяваме благодарността си за непоколебимия Ви ангажимент да насърчавате развитието на обогатяваща и приобщаваща академична среда. Вашите усилия гарантират, че академичното общуване продължава да процъфтява, улеснявайки достъпа до знания, стимулиращи иновативното и критично мислене.

РЕДАКЦИОННАТА КОЛЕГИЯ на ГСУ-ИФ още веднъж изказва своята признателност за Вашата безценна помощ. За повече информация, моля, посетете страницата на ГСУ-ИФ (<https://annual.uni-sofia.bg/index.php/hist/>) или изпратете запитване на адрес gsu@clio.uni-sofia.bg.

NOTE TO THE LIBRARIAN

Respected colleague,

THE EDITORIAL BOARD of GSU-IF would like to express our sincere gratitude for your support in incorporating our academic journal, ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI” – FACULTY OF HISTORY, into your library catalog. Your unwavering commitment to enhancing the resources accessible to the academic community is highly valued, and we are delighted to have our work included in the collections of your esteemed LIBRARY. This addition not only enhances the visibility of our ANNUAL but also serves as a valuable resource for students, researchers, and faculty staff seeking to explore novel findings and perspectives for their academic endeavors.

We comprehend that the upkeep of a diverse and comprehensive library collection necessitates meticulousness and foresight, and we express our gratitude for your unwavering commitment to fostering an enriching and inclusive academic environment. Your efforts ensure that academic discourse continues to flourish, facilitating access to knowledge that stimulates innovative and critical thinking.

Once again, THE EDITORIAL BOARD of GSU-IF expresses our gratitude for your invaluable assistance. For more information, please visit our website (<https://annual.uni-sofia.bg/index.php/hist/>), or send us an email at gsu@clio.uni-sofia.bg

ГОДИШНИК
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 107, 2024

Българска
Първо издание

Редактор
Милета Милчева

Предпечат
Андони Андреев

Формат 70x100/16
Печатни коли 14

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
<https://unipress.bg>

ANNUAL
OF SOFIA UNIVERSITY
“ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF HISTORY

Volume 107, 2024

Bulgarian
First edition

Copy editor
Mileta Milcheva

Pre-print
Andoni Andreev

Format 70x100/16
Folding sets 14

“ST. KLIMENT OHRIDSKI” UNIVERSITY PRESS
<https://unipress.bg>